

1-3-2023

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΟΪΖΟΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΗΠΕΙΡΟΣ – ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ – ΘΡΑΚΗ

<http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm>

Anistoriton Freeware Editions
ShareAlike 4.0

2 - Δ. Ι. ΛΟΪΖΟΣ

Ο τόμος αυτός εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2023 από τον συγγραφέα Δημήτριο Ι. Λοΐζο.

Είναι διαθέσιμος για λήψη από την διεύθυνση:

< <http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm> >

και

< <https://archive.org/details/@dilos> >

Τα πνευματικά δικαιώματα ανήκουν στον δημιουργό: © Δημήτρης Ι. Λοΐζος, 2025.

Ο τόμος έχει εκδοθεί υπό την διεθνή άδεια «Αναφορά Δημιουργού - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές (CC BY-SA 4.0)».

Με αυτήν την άδεια μπορείτε να: (α) Μοιραστείτε — αντιγράψετε και αναδιανέμετε το υλικό με κάθε μέσο και τρόπο (β) Προσαρμόσετε — αναμείξετε, τροποποιήσετε και δημιουργήσετε πάνω στο υλικό για κάθε σκοπό, ακόμα και εμπορικό.

Υπό τους ακόλουθους όρους:

(α) Αναφορά Δημιουργού — Θα πρέπει να καταχωρίσετε αναφορά στον δημιουργό (Δημήτρης Ι. Λοΐζος), με σύνδεσμο της άδειας (δες σύνδεσμο παραπάνω), και με αναφορά στο εάν έχουν γίνει αλλαγές. Μπορείτε να το κάνετε αυτό με οποιονδήποτε εύλογο τρόπο, αλλά όχι με τρόπο που να υπονοεί ότι ο δημιουργός αποδέχεται το έργο σας ή τη χρήση που εσείς κάνετε. Η αναφορά στον δημιουργό πρέπει να περιλαμβάνει τουλάχιστον τα εξής: **Δημήτρης Ι. Λοΐζος, Προϊστορική Βόρεια Ελλάδα. Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη Αθήνα: 2023. ISBN 978-960-91873-9-0**

(β) Παρόμοια Διανομή — Αν αναμείξετε, τροποποιήσετε, ή δημιουργήσετε πάνω στο υλικό, πρέπει να διανείμετε τις δικές σας συνεισφορές υπό την ίδια άδεια όπως και το πρωτότυπο (CC BY-SA 4.0).

(γ) Δεν υπάρχουν πρόσθετοι περιορισμοί — Δεν μπορείτε να εφαρμόσετε νομικούς όρους ή τεχνολογικά μέτρα που να περιορίζουν νομικά τους άλλους από το να κάνουν οτιδήποτε επιτρέπει η παρούσα άδεια.

Πληροφορίες για την άδεια σε: <<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.el>>

ISBN 978-960-91873-9-0

© Δημήτρης Ι. Λοΐζος, 2023.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
1. Η Ήπειρος στην Προϊστορία	7
2. Η μετάβαση στην Νεολιθική Εποχή στον Ελλαδικό Χώρο	11
3. Η Νεολιθική Μακεδονία και Αιγαιακή Θράκη	21
4. Η Χαλκολιθική & η Εποχή του Ορειχάλκου σε Μακεδονία & Θράκη	93
5. Αρχαιολογία, Ανθρωπολογία, Εθνολογία και Προϊστορία	113
Πίνακας 1. Γενικός Χρονολογικός Πίνακας Ελληνικής Προϊστορίας	117
Βιβλιογραφία	119

Πρόλογος

Ως Προϊστορία στον ελλαδικό χώρο ορίζεται η περίοδος από την Παλαιολιθική Εποχή μέχρι και το τέλος της Εποχής του Ορειχάλκου ή Ελληνικής Χαλκοκρατίας (Πίνακας 1). Οι προϊστορικές θέσεις στην Κρήτη, στην κεντρική και στην νότια Ελλάδα είχαν ερευνηθεί επαρκώς κατά τον 20ο αιώνα αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο και με την Βόρεια Ελλάδα. Από την δεκαετία του 1990, οι έρευνες και ανασκαφές σε προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο, στην Μακεδονία και στην Θράκη πολλαπλασιάστηκαν σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποδώσουν πολλά νέα στοιχεία για τους προϊστορικούς κατοίκους της Βόρεια Ελλάδας κυρίως κατά την Νεολιθική Εποχή αλλά και να οδηγήσουν τους αρχαιολόγους ανασκαφείς να προτείνουν λύσεις σε πολλά σχετικά ερωτήματα. Στην παρούσα σύντομη παρουσίαση της προϊστορίας στην Βόρεια Ελλάδα συνοψίσαμε τα αποτελέσματα των κυριότερων ανασκαφών, τα ερωτήματα αλλά και τα πρώτα συμπεράσματα που απορρέουν από την συζήτηση γύρω από αυτά.

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Φεβρουάριος 2023

6 - Δ. Ι. ΛΟΪΖΟΣ

1. Η Ήπειρος στην Προϊστορία

Η Ήπειρος είναι μια γεωγραφική περιοχή της δυτικής πλευράς της Χερσονήσου του Αίμου για την οποία γνωρίζουμε ελάχιστα σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ελλάδας ή των Βαλκανίων. Εν τούτοις, υπάρχουν ίχνη ζωής και διαβίωσης από την Προϊστορική Εποχή ενώ η περιοχή εισέρχεται στο φως της Ιστορίας από την εποχή που οι Έλληνες εγκατέστησαν αποικίες. Στον αρχαιολογικό ορίζοντα, διαφαίνονται σχέσεις με γειτονικά φύλα της κεντρικής Χερσονήσου του Αίμου αλλά κατά τον Δ' αιώνα π.Χ. αρχίζουν οι στενότερες επαφές με τους Μακεδόνες και τον Ελληνικό Κόσμο.

Γεωγραφικά, η Ήπειρος ορίζεται στα βόρεια από το ύψος του σημερινού Δυραχίου, στην Αλβανία, στα νότια από την Πρέβεζα και στα ανατολικά από το Μέτσοβο. Κύριο, όμως, γεωγραφικό χαρακτηριστικό είναι η οροσειρά της Πίνδου, η οποία αποτελεί και το ανατολικό γεωγραφικό όριο της. Στα δυτικά, η Ήπειρος περιλαμβάνει, από γεωγραφικής απόψεως, την Κέρκυρα και άλλα μικρά νησιά κατά μήκος των ακτών της αλλά και σημαντικά λιμάνια ενώ στην Αρχαιότητα οι ποταμοί που χύνονται στην νοτιοανατολική Αδριατική και στο Βορειοανατολικό Ιόνιο ήταν πλωτοί για μερικά χιλιόμετρα πέρα από το δέλτα τους. Επίσης, η βορειοδυτική της ακτή αποτελεί το πλησιέστερο σημείο επικοινωνίας με την νοτιοανατολική Ιταλία. Από την Αρχαιότητα αναφέρεται ότι το κλίμα στην περιοχή της Δωδώνης και του Αχελώου χαρακτηρίζαν «μέγας χειμών και υπερβολή όμβρων»¹ ενώ η Ήπειρος και η Ιλλυρία ήταν τραχείαι με πολλά όρη.²

Οι υψηλές δρύες στην Δωδώνη ήταν γνωστές από την εποχή του Ομήρου.³ Φαίνεται ότι, τουλάχιστον το 169 π.Χ., η Ήπειρος μπόρεσε να προμηθεύσει τον ρωμαϊκό στρατό με 20.000 μόδιους (lat. εν. modius, περ. 175.000 λίτρα, AMCD) σιτάρι και 10.000 μόδιους (περ. 87.500 λίτρα, AMCD) κριθάρι ενώ και ο Ιούλιος Καίσαρ κατά την εκστρατεία του στην Ιλλυρία στο μέσο του Α' αιώνας π.Χ. χρησιμοποίησε την Ήπειρο ως κύρια πηγή τροφοδοσίας του στρατού του. Εκτός από σιτηρά, υπήρχε άφθονο κρέας ζώων και γάλα.⁴ Το 167 π.Χ., οι στρατιώτες του Ρωμαίου Αιμίλιου Παύλου συγκέντρωσαν από την Ήπειρο και εξανδραπόδισαν 150.000 άτομα, οι περισσότεροι Μολοσσοί, αριθμός που μας δίνει μια τάξη μεγέθους για τον πληθυσμό της περιοχής.⁵ Οι κάτοικοι της γεωγραφικής Ηπείρου ήταν κυρίως Ιλλυριοί στα βόρεια και Μολοσσοί Ηπειρώτες στον Νότο. Στην Κλασική και Ελληνιστική Εποχή, λοιπόν, οι Ηπειρώτες ήταν αυτοί που κατάφεραν να κράτησαν τους Ιλλυριούς μακριά από την Μακεδονία, αν και οι Μακεδόνες βασιλείς θα πολεμήσουν πολλές φορές μαζί τους για να τους νικήσουν.⁶

¹ Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικών*, 352a (I.14)

² Στράβων, VII.7.9 (C327).

³ Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ε.327-328.

⁴ Caesar, *De bello civili*, III.42 & 47-48.

⁵ Πολύβιος, XXX.15 και Livius, XLV.34.

⁶ Δες λεπτομέρειες στα Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ. *Ήπειρος: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και*

Τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης ζωής στην Ήπειρο χρονολογούνται από το 100.000 π.Χ. και μετά ενώ τα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας αυξάνονται δραματικά μέχρι το τέλος της Εποχής του Σιδήρου, περί το 750 π.Χ. Λιθοτεχνία στις θέσεις Ασπροχάλικο και Κοκκινόπηλος, στην κοιλάδα του Λούρου ποταμού, χρονολογήθηκε την περίοδο της Μέσης Παλαιολιθική Εποχής, 100.000-25.000 π.Χ.⁷ ενώ λίθινα και οστρίνα εργαλεία μαζί με άλλα αντικείμενα της ίδιας εποχής έχουν βρεθεί σε περισσότερες από πενήντα άλλες θέσεις κατά μήκος των ποταμών Λούρου και Αράχθου αλλά και σε διάφορα σπήλαια. Στην αρχή, την περιοχή κατοίκησαν οι άνθρωποι του Νεάντερδαλ μέχρι να αντικατασταθούν από τον Άνθρωπο τον Σοφό ή υπήρξε και συνύπαρξη [πολυπολιτισμική (acculturation) θεωρία]. Τα δάση δρυός, ελάτης, πεύκης, και σημύδας σε συνδυασμό με την σημαντική βροχόπτωση ήταν ιδανικός θερινός βοσκότοπος για ζώα όπως η ερυθρή έλαφος και τα αιγοπρόβατα ενώ ζούσαν ακόμη στα ορεινά αρκούδες, βοοειδή, άλογα, αίγαγροι, δορκάδες, ρινόκεροι και στα πεδινά βούβαλοι, χοίροι, ύαινες, όλα αυτά ακριβώς που αναζητούσε ο παλαιολιθικός κυνηγός. Οι κυνηγοί αυτοί κατέβηκαν μάλλον από την περιοχή του σημερινού Μαυροβουνίου και δημιούργησαν πολλούς οικισμούς μέχρι το τέλος της Νεώτερης Παλαιολιθικής Εποχής, περίπου το 9.000 π.Χ.⁸ Η αλλαγή του κλίματος, όμως, και της χλωρίδας με περιορισμό των δασών έδιωξε σταδιακά του κυνηγούς, με αποτέλεσμα κατά την Νεολιθική Εποχή η Ήπειρος να είναι αραιοκατοικημένη. Έχουν, όμως, βρεθεί ορισμένες σημαντικές νεολιθικές θέσεις όπως αυτή στον λόφο Μπαρλέτα του Νέου Ωρωπού Πρεβέζης (40 χλμ. βόρεια της Πρέβεζας, στην δυτική πλευρά του Λούρου ποταμού). Στον Μπαρλέτα η σκαπάνη έφερε στο φως θεμέλια καλυβών, κεραμική, μικρολιθικά εργαλεία και αξίνες. Κατά την εποχή αυτή, οι λιγιστοί κάτοικοι συνέχισαν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία, την γεωργία, την αλιεία και το κυνήγι. Μόνο από την περίοδο 2800-2100 π.Χ. αρχίζουν πάλι να υπάρχουν επαρκή ίχνη διαβίωσης νομάδων ποιμένων στην περιοχή. Αυτοί ζούσαν σε σπήλαια ή στην ύπαιθρο σε πρόχειρους καταυλισμούς και εξέτρεφαν κοπάδια αιγοπροβάτων. Παρ' όλα αυτά, είχαν θαλάσσια επικοινωνία με την Κέρκυρα και την Λευκάδα. Περί το 2500 π.Χ., στην νότια Ήπειρο, εμφανίζονται νεκροταφεία όμοια με των ανθρώπων που είχαν κατακλύσει την Βουλγαρία και είχαν μάλλον έρθει από τις ρωσικές στέπες. Όμως, εικάζεται με μεγάλη βεβαιότητα ότι οι άνθρωποι που έφθασαν στην περιοχή περί το 2100 π.Χ. και έγιναν κύριοι της Ηπείρου στην αρχή της Μεσοελλαδικής περιόδου (2000-1600 π.Χ.) μιλούσαν ελληνικά, είτε πρωιμότερα είτε τα ίδια ελληνικά που μιλούσαν και έγραφαν λίγο αργότερα οι Μυκηναίοι Έλληνες. Οι ελληνόφωνοι αυτοί πληθυσμοί, μάλιστα, κατοικούσαν εκείνη την εποχή στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής κεντρικής Αλβανίας και γεωγραφικής δυτικής Μακεδονίας. Η άποψη αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι οι τύμβοι (τάφοι) των ανθρώπων αυτών της Ηπείρου παρομοιάζουν με τύμβους σε θέσεις όπου αργότερα αναπτύχθηκαν μυκηναϊκά κέντρα: Σάμη Κεφαλληνίας, Άργος, Μυκήνες και αλλού στην Πελοπόννησο, Μαραθώνα, Αφίδναι Αττικής, νήσος Κέα. Επίσης, κατά την Μυκηναϊκή Εποχή, είναι συνηθισμένοι οι τύμβοι μέσα στους οποίους θάβονται σημαντικοί πολεμιστές. Προερχόμενοι από την Ήπειρο, λοιπόν, πρέπει να ήταν και εκείνοι που μετανάστευσαν νοτιότερα και

Πολιτισμού (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997), σ. 12-31 και N. G. L. Hammond, *Epirus* (Oxford: Clarendon, 1967), pp. 3-45.

⁷ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 128 & Πίνακας 12.

⁸ Για τις θέσεις στην Ήπειρο δεξ και διάσπαρτα στο Curtis Runnels, «Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the Advent of the neolithic.» *American Journal of Archaeology* 99 (1995): 699-728 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A Review, American Journal of Archaeology Supplement 1* (Boston: Archaeological Institute of America, 2001), pp. 225-254 with «Addendum: 1995-1999,» pp. 255-258].

ίδρυσαν τα μυκηναϊκά κέντρα στην νότια Ελλάδα. Υπάρχει διάσπαρτη λογοτεχνική παράδοση στην μνήμη των μετέπειτα Ελλήνων σχετικά με την Ήπειρο. Εικάζεται, συνεπώς, ότι στον ευρύτερο χώρο, της δυτικής Χερσονήσου του Αίμου (Αλβανία, γεωγραφική Ήπειρος και δυτική Μακεδονία) και κατά την Μεσοελλαδική Περίοδο (2000-1600 π.Χ.) οι ελληνόφωνοι ποιμενικοί πληθυσμοί διαμόρφωσαν τους φυλετικούς θεσμούς, τις διαλέκτους, και τα έθιμά των ελληνικών φύλων που μετέπειτα κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο. Η γλώσσα των Ηπειρωτών, λοιπόν, ήταν ελληνική ενώ βορειότερα της Αλβανίας τα εκεί φύλα μιλούσαν την ιλλυρική.⁹

Κατά την Υστεροελλαδική Περίοδο (1600-1100 π.Χ.) παρατηρούνται στην Ήπειρο σημαντικές μεταβολές που διαπιστώνει η αρχαιολογική σκαπάνη. Συγκεκριμένα, κατά την μεγαλύτερη χρονική περίοδο, τα νεκροταφεία των τύμβων εγκαταλείπονται. Εικάζεται ότι αιτία είναι η μετακίνηση ομάδων νοτιότερα και/ή η κατάρρευση του ηγεμονικού συστήματος που επικρατούσε. Αλλά μέσω της θαλάσσιας οδού παρατηρούνται μυκηναϊκές διεισδύσεις. Στον σημερινό Λυχνό, 4 χλμ. νοτιοανατολικά της Πάργας, επάνω από το λιμανάκι, κτίστηκε οχυρό και κατασκευάστηκε θολωτός τάφος για τον Μυκηναίο ηγεμόνα του ΙΓ' π.Χ. αιώνα που κατοικούσε εκεί. Λίγο νοτιότερα, μετά τον Όρμο του Αγίου Ιωάννου, στις εκβολές του Αχέροντα ποταμού, κτίστηκε άλλο οχυρό. Τα δύο αυτά λιμάνια φαίνεται ότι ήταν σημαντικά για την μυκηναϊκή ναυσιπλοΐα προς την Αδριατική, Ιταλία και Σικελία και το εμπόριο μετάλλων και ήλεκτρου από τον Βορρά που ανταλλασσόταν κυρίως με όπλα του Νότου. Εμπόριο, όμως, διεξαγόταν και από χερσαίες οδούς. Κατά την περίοδο 1250-1150 π.Χ. παρατηρείται στην Ήπειρο αναβίωση των νεκροταφείων των τύμβων αλλά στην κεντρική της περιοχή πολεμιστές ενταφιάσθηκαν σε απλούς κιβωτιόσχημους τάφους που περιείχαν ήλεκτρο/κεχρμιπάρι, μεταλλικά κοσμήματα και όπλα, τα οποία δείχνουν έντονες επιδράσεις από υλικό πολιτισμό της Ουγγαρίας. Ορισμένα από τα όπλα από τους τάφους ήταν εισαγωγές από τον Μυκηναϊκό Κόσμο αλλά τα περισσότερα από την βόρεια Χερσόνησο του Αίμου και την κεντρική Ευρώπη. Εν τούτοις, οι κάτοικοι παρέμειναν γεωργοί και κτηνοτρόφοι, ζούσαν σε μικρούς ατείχιστους οικισμούς – εκτός από μία περίπτωση – αποτελούμενους από αχυρόπλεκτες ή πασσαλόπηκτες καλύβες σε διάφορα σχήματα, και κατασκεύαζαν χειροποίητη κεραμική. Ο Όμηρος γνώριζε για την Ήπειρο και είχε χρησιμοποιήσει στοιχεία από την παλαιότερη παράδοση της περιοχής. Στον κατάλογο των πλοίων και άρα συμμετέχοντες στην εκστρατεία στην Τροία αναφέρονται οι «Ενιήνες» (Αινιάνες), που ζούσαν στην Δωδώνη με τον άσχημο καιρό («περι Δωδώνην δυσχείμερον»),¹⁰ μαζί με τους Περραιβούς.¹¹

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (περ. 1125-800 π.Χ.), όταν συνετελέσθη η μετακίνηση των ελληνικών φύλων προς τον νότιο ελλαδικό χώρο, η ονομαζόμενη κάθοδος των Δωριέων και άλλων ελληνικών φύλων,¹² η Ήπειρος δέχθηκε σημαντικές

⁹ Σακελλαρίου, *Ήπειρος*, σ. 35-36 & 45 και Θανάσης Παπαδόπουλος και Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου, *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας, Ιονίων Νήσων* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003), σ. 1-10 και Hammond, *Epirus*, pp. 341-365. Για βασικά ερωτήματα σχετικά με την Νεολιθική Εποχή στην Ήπειρο δεξ Stelios Andreou and Michail Fotiadis and Kostas Kotsakis, «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece,» *American Journal of Archaeology* 100 (1996): 537-597 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A Review, American Journal of Archaeology Supplement 1* (Boston: Archaeological Institute of America, 2001), pp. 259-319].

¹⁰ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Β.749-750.

¹¹ Σακελλαρίου, *Ήπειρος*, σ. 36-40 & 45 και Hammond, *Epirus*, pp. 365-389 και Θανάσης Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 10-35.

¹² Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 169-171 και Hammond, *Epirus*, pp. 389-395.

βόρειες πολιτισμικές επιδράσεις. Οι επιδράσεις αυτές γίνονται ορατές στα σιδερένια όπλα και εργαλεία, στα ορειχάλκινα κοσμήματα αλλά και στην χειροποίητη κεραμική. Επίσης, οι πολλαπλές ταφές σε τύμβους που περιείχαν κιβωτιόσχημους τάφους σε ακτινωτή διάταξη επικρατούν σε ολόκληρη την Ήπειρο. Οι οικισμοί, οι οποίοι είναι οχυρωμένοι ή και ανοχύρωτοι, περιλαμβάνουν καλύβες διαφόρων σχημάτων με τοίχους που στηρίζονται σε λίθινη βάση και οι οποίες είναι ορισμένες φορές κτισμένες σε διαφορετικά επίπεδα. Ο χαρακτήρας αυτών των οικισμών χαρακτηρίζεται ως καθαρά γεωργοκτηνοτροφικός. Σύντομα, όμως, εμφανίζεται κορινθιακή κεραμική εξαιτίας της ιδρύσεως των πρώτων αποικιών της Κορίνθου στην περιοχή¹³

Στην Προϊστορική Εποχή, η Ήπειρος είχε συνδεθεί με την κεντρική Βαλκανική αλλά σταδιακά άρχισαν οι επαφές με τον Ελληνικό Κόσμο μέσω των ακτών της στο Ιόνιο Πέλαγος. Όσο περισσότερο οι Έλληνες στον Νότο ενδιαφέρονταν για την ναυσιπλοΐα προς την Νότια Αδριατική και την Νότια Ιταλία, τόσο μεγαλύτερο υπήρξε το ενδιαφέρον τους για τα νησιά του Ιονίου και τα παράλια της Ηπείρου. Τελικά, οι επαφές Πελοποννησίων και Αθηναίων με τους Ηπειρώτες αυξήθηκαν και έτσι μεγάλωσε και το ενδιαφέρον των πρώτων για την ενδοχώρα και τις φυλές της Ηπείρου.

¹³ Σακελλαρίου, *Ήπειρος*, σ. 45. Δες και Hammond, *Epirus*, pp. 399-414.

2. Η μετάβαση στη Νεολιθική Εποχή στον Ελλαδικό Χώρο

Η Προϊστορία της Αρχαίας Μακεδονίας, Θράκης και των νησιών του Αιγαίου έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον σε σχέση με το αρχαιολογικό ερώτημα της μεταφοράς της νεολιθικής τεχνολογίας, δηλαδή της καλλιέργειας της γης και της κτηνοτροφίας, από το «εύφορο τόξο» της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής πρώτα στον ελλαδικό χώρο και κατόπιν σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Δηλαδή, ήταν οι μετακινήσεις πληθυσμών από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή στην Μικρά Ασία και μετά στην Ευρώπη που διέδωσαν την κτηνοτροφία, την καλλιέργεια της γης και τις τεχνικές της, υπήρξε αυτόνομη ανάπτυξη της νεολιθικής γεωργίας στον νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο ή ήταν τελικά ένας συνδυασμός και των δύο; Το κείμενο ερώτημα στην επιστημονική αυτή συζήτηση είναι ο ρόλος που έπαιξαν οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου, της Αρχαίας Μακεδονίας και της Αρχαίας Θράκης στην μετάδοση της ονομαζόμενης «νεολιθικής επαναστάσεως» (κτηνοτροφία και καλλιέργεια της γης) στην Ευρώπη.

Ήδη από τον Αρχαιότητα και συγκεκριμένα από τον Α' αιώνα π.Χ. είχε αποκρυσταλλωθεί ανάμεσα στους διανοούμενους της εποχής μία συνέχεια στην εξέλιξη της τεχνολογίας στην Ευρώπη με επίκεντρο φυσικά τον πόλεμο. Θεωρούσαν, λοιπόν, ότι τα πρώτα όπλα του ανθρώπου ήταν τα χέρια του, τα νύχια του, και τα δόντια του, οι πέτρες που έβρισκε γύρω του και τα κλαδιά που έκοβε από τα δένδρα και, μετά την ανακάλυψή της, η φωτιά. Όταν ανακαλύφθηκε ο μπρούτζος, πριν από τον σίδηρο, οι άνθρωποι τον χρησιμοποίησαν για να καλλιεργήσουν την γη, να θερίσουν τα σπαρτά αλλά και για να φτιάξουν όπλα. Όσοι είχαν όπλα νικούσαν αυτούς που ήταν άοπλοι. Με τον σίδηρο έφτιαξαν ανθεκτικότερα εργαλεία για να οργώσουν την γη ενώ το αποτέλεσμα των πολέμων μεταξύ αυτών που είχαν σιδερένια όπλα και εκείνων που είχαν μπρούτζινα έγινε αμφίβολο.¹⁴ Εκτός από τις αναφορές στον πόλεμο, οι Ρωμαίοι είχαν επίγνωση της τεχνολογικής διαδοχής που χρησιμοποίησε ο πρωτόγονος άνθρωπος για να βρει τροφή, δηλαδή από τροφοσυλλέκτης έγινε καλλιεργητής της γης χρησιμοποιώντας τα εργαλεία που κατασκεύασε. Επίσης, γνώριζαν και την διαδοχή στην κατασκευή των εργαλείων από τους ανθρώπους: λίθος, χαλκός/μπρούτζος, σίδηρος.

Η ίδια γενική αντίληψη με κάποια επιπλέον επιστημονικότητα επικράτησε μέχρι και το πρώτο μισό του 20ου μ.Χ. αιώνα, όταν άρχισε να χρησιμοποιείται η ραδιοχρονολόγηση. Η ραδιοχρονολόγηση βοήθησε στην κατάρτιση πινάκων με μεγαλύτερη χρονολογική ακρίβεια και οδήγησε σε καλύτερη κατανόηση των εξελίξεων της Νεολιθικής Εποχής στην Ευρώπη. Παρ' όλα αυτά, η βασική αντίληψη ότι νεολιθικοί πληθυσμοί ερχόμενοι από την Μικρά Ασία κινήθηκαν από τον ελλαδικό χώρο δυτικά και βορειοδυτικά στην ευρωπαϊκή ήπειρο και κατόπιν προς τις Άλπεις, την Γαλλία, την Βρετανία, τις Κάτω Χώρες, και την Σκανδιναβία παρέμεινε αναλλοίωτη. Το κύριο επιστημονικό ζή-

¹⁴ Lucretius, *De Rerum Natura*, V.1281-1296. Η τελευταία φράση: «exaequataque sunt creperi certamina belli» είναι ιδιαίτερα δυσνόητη.

τούμενο, όμως, ήταν μία νέα θεωρητική αρχαιολογική μέθοδος, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να καθορισθούν τα επιστημονικώς ορθά ερωτήματα στα οποία έπρεπε να υποβάλουν οι αρχαιολόγοι τα ευρήματα και τα δεδομένα που είχαν στην διάθεσή τους αλλά και ο τρόπος με τον οποίο έπρεπε να τα χειρισθούν. Η επιτυχία αυτού του εγχειρήματος από την δεκαετία του 1960 και μετά βοήθησε τους επιστήμονες να μπορέσουν να λάβουν πολλές απαντήσεις ως προς την κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην νεολιθική Ευρώπη χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα μιας αρχαιολογικής επαναστάσεως ως προς «τις μεθόδους χρονολογήσεως, τα θεωρητικά πλαίσια, και τα μεθοδολογικά σχήματα». Τα αρχαιολογικά δεδομένα που παρήχθησαν από τις έρευνες της δεκαετίας του 1950 και του 1960 στην Αρχαία Παλαιστίνη και στις σημερινές χώρες Ιράν, Ιράκ, Τουρκία αναλύθηκαν με νέους τρόπους την δεκαετία του 1970. Το κύριο συμπέρασμα ήταν ότι ήδη από το 6000 π.Χ. ή και νωρίτερα υπήρχαν νεολιθικές κοινότητες που ήταν οργανωμένες με σύστημα γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας (mixed farming), δηλαδή καλλιεργούσαν σιτάρι και κριθάρι ενώ παράλληλα εξέτρεφαν βοοειδή, χοίρους και αιγοπρόβατα με την βοήθεια εξημερωμένων σκύλων.¹⁵ Το συμπέρασμα από τις διάφορες μελέτες που πραγματοποιήθηκαν ήταν ότι δεν υπήρξε απότομη μεταβολή από την κατάσταση των ανθρώπων κυνηγών και τροφοσυλλεκτών στους γεωργούς της Νεολιθικής Εποχής. Μεταξύ περίπου 10.000 και 6000 π.Χ., μετά το τέλος της τελευταίας παγετωνικής περιόδου και το σταδιακό λιώσιμο των πάγων, σε διάφορα σημεία του πλανήτη αλλά και στην Ευρώπη παρατηρείται μια σταδιακή αλλά σταθερή εξημέρωση ζώων μαζί με την καλλιέργεια γης. Από την μία πλευρά υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι στην βόρεια Ευρώπη είχε ήδη εξημερωθεί το άλογο και από την άλλη στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή κυνηγούσαν συγκεκριμένα ζώα, πιθανόν για να τα αιχμαλωτίσουν, ενώ καλλιεργούσαν σκόπιμα μονόκοκκο σίτο (*triticum monococcum*, αγγλ. *einkorn*),¹⁶ ίσως και άλλα ήδη σιτηρών, και όσπρια. Φαίνεται λοιπόν ότι οι τροφοσυλλέκτες και οι κυνηγοί πρώτα ασχολήθηκαν με την εξημέρωση θηλαστικών ζώων και κατόπιν έστρεψαν την προσοχή τους στην καλλιέργεια εκείνων των φυτών τα οποία θα τους παρείχαν μεγάλες ποσότητες αποθηκεύσιμης τροφής κοντά στους οικισμούς τους. Αυτές, όμως, οι οικονομικές φύσεως αποφάσεις των ανθρώπων που έζησαν στο τέλος της Μεσολιθικής ή στην Προκεραμική (Ακεραμική) και στην αρχή της Νεολιθικής Εποχής (Πίνακας 1) πρέπει να συνοδεύονταν και από κοινωνικές μεταβολές, όπως η νέα κατανομή εργασίας, η οργάνωση της οικογένειας, η εκμετάλλευση των παραγωγικών πηγών. Βέβαια, από επιστημονικής απόψεως, οι εφαρμογές αυτών των εννοιών στις περιόδους αυτές δεν έχουν ακόμη ανακαλυφθεί αλλά μπορεί και να μην είναι δυνατόν να ανακαλυφθούν και να ερμηνευθούν.¹⁷

Είναι ενδιαφέρον να λάβουμε υπόψιν μας ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μάλλον νωρίτερα ο αρχαιολόγος Δημήτρης Θεοχάρης χρησιμοποιώντας

¹⁵ Για την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία στα Βαλκάνια δες Douglas Bailey, *Balkan Prehistory* (London: Routledge, 2000), pp. 131-152 & 177-192

¹⁶ Τα αρχαία είδη σίτου χωρίζονται σε κελυφωτά (αγγλ. *hulled*) ή ενδεδυμένα και σε αποφλοιωτικά (αγγλ. *free-threshing*) ή γυμνά. Ο άγριος μονόκοκκος και ο άγριος δίκκοκος σίτος ανήκουν στα κελυφωτά είδη. Το αλώνισμα των κελυφωτών είναι δύσκολο διότι το κέλυφος τυλίγει σφικτά τον πυρήνα, και δεν απελευθερώνει τον καρπό. Τα αποφλοιωτικά είδη σιτηρών υπήρξαν αυτόματες μεταλλάξεις των κελυφωτών, τα οποία εξημερώθηκαν και άρχισαν να καλλιεργούνται. Ο θερισμός και η αποφλοίωσή τους κατά το αλώνισμα γινόταν πολύ εύκολα και για αυτόν τον λόγο επικράτησαν μέχρι σήμερα.

¹⁷ Για την εξέλιξη των αρχαιολογικών απόψεων και μεθόδων σε ό,τι αφορά στην γεωργία από την Μεσολιθική στην Νεολιθική Εποχή δες Graeme Barker, *Prehistoric Farming in Europe* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985), pp. 1-11. Για την αποκρυστάλλωση αυτών των απόψεων ανάμεσα στους επιστήμονες δες λεπτομερώς στο Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες*, κεφ. 4.

τα ευρήματα των ανασκαφών στον ελλαδικό χώρο αλλά και την σχετική βιβλιογραφία είχε ήδη διατυπώσει μία ιδιαίτερη άποψη σχετικά με την γέννηση και την εξέλιξη του νεολιθικού υλικού πολιτισμού στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια. Ο Έλληνας αρχαιολόγος θεωρεί την Προϊστορία ως το αρχαιότερο τμήμα της Ιστορίας. Αν και στην Προϊστορία, γράφει, δεν υπάρχουν μνημεία με την μορφή του γραπτού λόγου, τα έργα τέχνης και κάθε κατάλοιπο της ανθρώπινης δραστηριότητας μιλά τόσο καθαρά –αν όχι καθαρότερα και πιο αληθινά– σε σχέση με τα γραπτά τεκμήρια της Ιστορίας, έτσι ώστε αρχαιολογία και Ιστορία να είναι απόλυτα αλληλένδετες επιστήμες. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο επιλέξαμε και εμείς να συνδυάσουμε την αρχαιολογία με την Ιστορία σε αυτό το έργο. Ο Θεοχάρης αναγνωρίζει την Μεσολιθική Εποχή στην Ελλάδα ως αμιγώς μεταβατική ανάμεσα στην Παλαιολιθική και στην Νεολιθική, δηλαδή την έναρξη καλλιέργειας της γης. Ενώ οι κάτοικοι στην ελλαδικό χώρο συνέχιζαν να συλλέγουν καρπούς από τα δένδρα, να κυνηγούν και να ψαρεύουν, αυτήν ακριβώς την περίοδο άρχισε και μία στοιχειώδης κτηνοτροφία και γεωργική παραγωγή. Ακόμη, όμως, γράφει, και εάν δεχθούμε ότι η εξημέρωση ζώων και η γεωργία εισήχθησαν από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή δεν μπορούμε να εξηγήσουμε αυτήν την διάχυση¹⁸ στον ελλαδικό χώρο μόνο επί τη βάση μεταναστεύσεων από τα ανατολικά και να αγνοήσουμε τελείως το ρόλο που έπαιξαν οι γηγενείς πληθυσμούς, οι οποίοι υπήρξαν έτοιμοι να υποδεχθούν τους νέους τρόπους διαβίωσης δια της αποδοχής και εφαρμογής νέων πρακτικών. Το γεγονός ότι κατά την Μεσολιθική Εποχή, οι κάτοικοι είχαν αρχίσει να ξεφεύγουν από τον τελεματωμένο και τυποποιημένο τρόπο διαβίωσης του παλαιολιθικού ανθρώπου συλλέγοντας στις παράκτιες περιοχές όστρεα (μαλάκια) και αρχίζοντας την διαθάλασση διακίνηση του οψιδιανού της Μήλου τους παρουσιάζει έτοιμους στο να μάθουν και να ενστερνισθούν τον νεολιθικό τρόπο ζωής και διαβίωσης. Την περίοδο αυτή, η εξαφάνιση ή μόνιμη μετανάστευση των μεγάλων ζώων που ήταν η κύρια πηγή τροφής των κυνηγών τους οδηγούσε σε διατροφικό αδιέξοδο. Συνεπώς, ήταν έτοιμοι να δοκιμάσουν νέους τρόπους εξευρέσεως τροφής, δηλαδή νέες σχέσεις ανθρώπων και ζώων, ανθρώπων και γης. Αλλά, δεν θα ήταν δυνατόν ένας τρόπος ζωής και εργασίας που είχε χρησιμοποιηθεί για εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια να αντικατασταθεί ξαφνικά από έναν εντελώς νέο. Η διαδικασία, λοιπόν, της μετατροπής στον ελλαδικό χώρο των τροφολυκτών και κυνηγών σε κτηνοτρόφους και καλλιεργητές ήταν μακρά, σταδιακή και επίπονη και πρέπει να διήλθε από διάφορα στάδια δοκιμών με επιτυχίες και αποτυχίες. Υπολογίζεται ότι η μεταβατική αυτή περίοδος διήρκεσε εκατοντάδες έτη (περ. 7000-6000 π.Χ.) με διαφορετικό ρυθμό στις διάφορες περιοχές. Ειδικά για τον βόρειο ελλαδικό χώρο πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του εύφορου τόξου της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και γεωγραφικά και κλιματολογικά, συνεχίζει ο Θεοχάρης, ενώ τα πιο σημαντικά από τα ζώα και τα φυτά που υπήρξαν οι φορείς της έναρξης της Νεολιθικής Εποχής στην περιοχή εκείνη πρέπει να βρίσκονταν σε άγρια μορφή και στον ελλαδικό χώρο. Απόδειξη είναι η Προκεραμική (Ακεραμική) περίοδος της Νεολιθικής Εποχής στην Θεσσαλία.¹⁹ Η εγκατάσταση σε οικισμούς, η καλλιέργεια της γης και η εκτροφή ποιμνίων δεν συνοδεύονταν από κατασκευή αγγείων, τα οποία βρίσκουμε σε σχετική αφθονία από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής. Η ακεραμική αυτή περίοδος, στο τέλος της Μεσολιθικής και πρόδρομος της Νεολιθικής Εποχής, απαντά κυρίως στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή αλλά και σε ορισμένες πιθανές θέσεις στην Ελ-

¹⁸ Δες την διάκριση ανάμεσα σε πληθυσμιακή και πολιτισμική διάχυση στο κεφ. 4, υποκεφ. 'Κυπριακή Προϊστορία και Πρωτοϊστορία (περ. 10.700-1000 π.Χ.)' του Δημήτρη Ι. Λοΐζου, *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες*.

¹⁹ Για το αρχαιολογικό πλαίσιο δες Δημήτρη Ι. Λοΐζου, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 128-129 & Πίνακας 12.

λάδα [κυρίως στις θέσεις Σουφλί Μαγούλα²⁰ (κοντά στην Λάρισα, Θεσσαλία), στο Σέσκλο, ίσως στο σπήλαιο Φράγχθι και στην Κνωσσό στην Κρήτη] και συνεπώς η παρουσία κεραμικής δεν αποτελεί απόλυτο σημείο εκκινήσεως γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και αυτή η περίοδος δεν είχε την ίδια παρουσία ή την ίδια χρονολογική εκκίνηση σε όλες τις θέσεις ούτε την ίδια διάρκεια. Πάντως, ο ελλαδικός χώρος, υποστηρίζει ο Θεοχάρης, μπορεί ίσως να θεωρηθεί το πρώτο γεωγραφικό σημείο εντός του οποίου αναπτύχθηκε αρχικά επί ευρωπαϊκού εδάφους ο νεολιθικός πολιτισμός. Παρ' όλα αυτά, τονίζουν νεώτεροι ερευνητές, η απουσία ευρέσεως οστών αγρίων αιγοπροβάτων και άγριου δίκοκκου σίτου (*triticum dicocum*, αγγλ. emmer) μαζί με την ύπαρξη σε πολλές θέσεις στην σημερινή Ελλάδα εξελιγμένης κεραμικής, λιθοτεχνίας και επεξεργασίας οστέινων εργαλείων στην Αρχαιότερη Νεολιθική Εποχή (Πίνακας 1) γεννά αμφιβολίες ως προς το κατά πόσο ο ελλαδικός χώρος μπορεί να συμπεριληφθεί στον πύρινα γενέσεως της Νεολιθικής Εποχής. Αλλά τότε, πώς έφθασε η γεωργία και κτηνοτροφία στην Ελλάδα, μέσω της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας και του Βοσπόρου ή μήπως δια θαλάσσης από τα νησιά του Αιγαίου;²¹

Πολύ σημαντική περιοχή ως διάδρομος διελεύσεως ανθρώπων στην Προϊστορική Εποχή ήταν ο Βόσπορος, στην σημερινή Κωνσταντινούπολη. Σήμερα, η θαλάσσια δίοδος του Βοσπόρου ενώνει τον Εύξεινο Πόντο με την Προποντίδα (Θάλασσα του Μαρμαρά). Η ανατολική πλευρά της διόδου αποτελεί το βορειοδυτικό άκρο της Μικράς Ασίας και της σημερινής Τουρκίας ενώ η δυτική ενώνεται με την σημερινή Ανατολική Θράκη. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε από τις αρχαιολογικές έρευνες ποια ήταν η κατάσταση στην περιοχή αυτή στην Παλαιολιθική, Μεσολιθική, και Νεολιθική Εποχή για να μπορούμε να αντιληφθούμε τα ζητήματα που αφορούν στην μετάδοση της νεολιθικής τεχνολογίας στην νοτιοανατολική Ευρώπη. Αν και μόνιμες εγκαταστάσεις σε συνδυασμό με καλλιέργεια της γης έχουν παρατηρηθεί στο βορειοδυτικό άκρο της Τουρκίας ταυτοχρόνως με όμοιές τους στην Ελλάδα και στην Βουλγαρία, υπάρχουν τοπικές ιδιαιτερότητες. Επιβεβαιώνεται και σε αυτήν την περιοχή ότι η μετάβαση στην Νεολιθική Εποχή υπήρξε μία διαδικασία χρονικά μακρά και περίπλοκη και πρέπει να εξετασθεί αρχαιολογικά κυρίως η μετάβαση από την Μεσολιθική στην Νεολιθική για τους ανθρώπους που ζούσαν στην περιοχή, έτσι ώστε να γίνει μία προσπάθεια κατανόησης της «εξαπλώσεως της Νεολιθικής» προς την Χερσόνησο του Αίμου.

Τα αρχαιότερα λίθινα εργαλεία που έχουν βρεθεί στην περιοχή του Βοσπόρου είναι φολίδες όμοιες με αυτές που έχουν βρεθεί στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και στα ανατολικά του Βοσπόρου ενώ λείπουν τελείως οι χειροπελέκες. Τα ευρήματα (γεωμετρικού σχήματος κατασκευασμένοι μικρόλιθοι, μικρολιθικά εργαλεία και πολύ

²⁰ Μαγούλα (αλβανική λέξη, *magulë*) ονομάζεται «μικρό ύψωμα γης με ομαλές πλαγιές, ο γήλοφος», (λμ. «μαγούλα²», Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*).

²¹ Demetrios R. Theocharis, *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*] (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 17-36 = (με κάποιες συντομεύσεις στο) Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθικός Πολιτισμός* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1993), σ. 11-44 και Ιωάννης Ασλάνης, *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992), σ. 240 και George A. Parathanassopoulos, ed., *Neolithic Culture in Greece* (Athens: Museum of Cycladic Art, 1996), pp. 32-33. Για λεπτομέρειες της νεολιθικής γεωργίας στον ελλαδικό χώρο και εικόνες ειδών νεολιθικών καρπών δεξ Jane M. Renfrew, «Agriculture,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*], ed. Demetrios R. Theocharis, (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 147-164 και για την κτηνοτροφία με συγκριτικούς πίνακες για τις διάφορες θέσεις, Sándor Bökönyi, «Stock Breeding,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*], ed. Demetrios R. Theocharis (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 165-178. Δες επίσης νεώτερη σύνοψη και συζήτηση απόψεων για την πρόιμη νεολιθική Ελλάδα στο Catherine Perlès, *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001/2004).

μικρές λεπίδες) επιφανειακών ερευνών έχουν προσδιορίσει θέσεις της Μεσολιθικής Εποχής που δεν έχουν όμως συστηματικά ανασκαφεί. Αντιθέτως, στην δυτική πλευρά του Βοσπόρου και στην Ανατολική Θράκη δεν έχουν υπάρξει τέτοια ευρήματα. Στην ανατολική πλευρά της Προποντίδας, αρχαιολογικές ανασκαφές αποκάλυψαν ότι οι πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις ανθρώπων έγιναν στα μέσα της Ζ' χιλιετίας π.Χ. και στην ανατολική πλευρά του Βοσπόρου προς το τέλος της Ζ' χιλιετίας π.Χ. Όλες οι θέσεις της ανατολικής πλευράς του Βοσπόρου χαρακτηρίζονται από ευρήματα του υλικού πολιτισμού Fikirtepe (θέσεως στον νοτιοδυτικό μυχό, AAW, p. 72). Η κεραμική της πρώιμης φάσεως έχει ως τυπικό γνώρισμα μικρού και μεσαίου μεγέθους σφαιρικά και ελαφρώς σιγμοειδούς σχήματος αγγεία με επιφάνειες σε χρώματα υπόλευκο, ανοικτό ερυθρό, ανοικτό καστανέρυθρο, καστανό, φαιό. Με την πάροδο του χρόνου οι χρωματισμοί περιορίζονται σε θαμπό καστανό και ερυθρό χρώμα ενώ εμφανίζονται και τα πρώτα αγγεία διακοσμημένα με εγχαράξεις. Σε όλες τις θέσεις ανασκάφηκαν αγγεία διακοσμημένα με εγχαράξεις αλλά παραλληλεπίπεδο σώμα και πόδια που κατέληγαν σε κορυφή πυραμίδας. Επίσης, μεγάλος είναι και ο αριθμός των οστέινων εργαλείων (σουβλιά, βελόνες, κόφτες, ξιφίδια, αγκίστρια για ψάρεμα, καλοφτιαγμένα κοχλιάρια). Στους παράκτιους οικισμούς, οι ημιυπόγειες καλύβες είχαν σχήμα κυκλικό ή ελλειψοειδές με διαμέτρους από 2,5-4 μ. Οι μονόχωρες καλύβες με τοίχους από καλάμια και πηλό είχαν πιθανόν ξύλινα δάπεδα και ιπνό (φούρνο). Αντιθέτως, οι καλύβες στο εσωτερικό της περιοχής ήταν πάλι κατασκευασμένες από καλάμια και πηλό αλλά είχαν σχήμα ορθογώνιο και πιθανόν κωνοειδή στέγη. Στο εσωτερικό τους υπήρχε ιπνός και αποθηκευτικοί χώροι. Οι νεκροί θάβονταν είτε κάτω από το δάπεδο της καλύβας είτε στον εξωτερικό της χώρο σε απλούς λάκκους συνοδευόμενοι από αγγεία, οστέινα εργαλεία, απλά κοσμήματα. Ήδη από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής στον Βόσπορο, οι κάτοικοι καλλιεργούσαν δημητριακά και όσπρια ενώ διατηρούσαν και κοπάδια εξημερωμένων ζώων εκτός από χοίρους και βοοειδή για αυτήν την περίοδο, για τα οποία υπάρχουν ερωτηματικά. Το γάλα και τα γαλακτοκομικά προϊόντα ήταν πολύ σημαντικά για την οικονομία της περιοχής. Επιπλέον, η συλλογή οστρέων/μαλακίων σε μεγάλους αριθμούς, κοχλιών (σαλιγκαριών του είδους *helix aspersa*) τουλάχιστον σε μία θέση, και το ψάρεμα ήταν ανάμεσα στις δραστηριότητες των κατοίκων του Βοσπόρου, οι οποίοι επιδίδονταν και στο κυνήγι αγριοχοίρων, ελαφιών, και κόκκινων ελαφιών.

Ενώ για την ανατολική πλευρά του Βοσπόρου οι αρχαιολόγοι διαθέτουν αρκετά αρχαιολογικά δεδομένα για την αρχή της Νεολιθικής Εποχής, δεν συμβαίνει το ίδιο και για την δυτική πλευρά και την Ανατολική Θράκη. Η σημαντικότερη και η μόνη πλήρως ανασκαμμένη θέση που έχει δώσει χρονολογίες προς το τέλος της Ζ' χιλιετίας π.Χ. είναι ο τύμβος Hoca Çeşme, περ. 3 χλμ. νοτιοανατολικά του χωριού Enez και ακριβώς δίπλα στην ανατολική πλευρά των εκβολών του Έβρου Ποταμού. Το νεολιθικό χωριό βρίσκεται σε χαμηλό λόφο και περιβάλλεται από λίθινο τοίχο. Οι στρογγυλές ημιυπόγειες καλύβες του είναι σκαμμένες στον μαλακό βράχο και έχουν διάμετρο 5 μ. Οι νεκροί θάβονταν στον εξωτερικό χώρο των καλυβών. Εντύπωση προκαλούν τα υψηλής ποιότητας αγγεία σε λαμπερό ερυθρό και μαύρο χρώμα, τα οποία είναι ανοικτού τύπου, λεπτού τοιχώματος, στρογγυλά και σιγμοειδούς σχήματος. Ορισμένα από αυτά φέρουν στο σώμα τους σωληνοειδείς προεξοχές ενώ σπάνια υπάρχει διακόσμηση με αβαθείς ραβδώσεις, εγχαράξεις και επίθετα σχέδια.

Η δεύτερη σημαντική νεολιθική θέση είναι ο τύμβος Aşağı Pınar, ο οποίος βρίσκεται περ. 3 χλμ νότια της κωμοπόλεως Kırklareli (Σαράντα Εκκλησιές), 65 χλμ. ανατολικά της Edirne (Αδριανουπόλεως), στην βορειοανατολική Ανατολική Θράκη. Το στρώμα Aşağı Pınar 8 έχει χρονολογηθεί προς το τέλος της Ζ' χιλιετίας π.Χ. Τα νεολιθι-

κά Hoca Çeşme και Aşağı Pınar φέρουν όλα τα γνωρίσματα θέσεων στην Βουλγαρία, όπως η αρχιτεκτονική των καλυβών, η χωροταξία των οικισμών, η κεραμική και άλλα ευρήματα. Τα στρώματα Aşağı Pınar 7-6 στην Ανατολική Θράκη έχουν όλα τα χαρακτηριστικά των στρωμάτων του υλικού πολιτισμού Karanovo I-II στην Βουλγαρία.²² Ενώ φαίνεται ότι υπάρχει πολιτισμική συνέχεια στις νεολιθικές θέσεις από την Ανατολική Θράκη στην Βουλγαρία, ούτε οι ανασκαφές ούτε οι επιφανειακές έρευνες στην Ανατολική Θράκη έδειξαν να υπάρχουν ομοιότητες με τον υλικό πολιτισμό Fikirtepe της ανατολικής πλευράς του Βοσπόρου. Ίσως ένα από τα ελάχιστα όμοια αντικείμενα να είναι τα οστείνα κοχλιάρια. Στην αρχή λοιπόν της Νεολιθικής Εποχής, υπάρχουν πολλές ομοιότητες στον υλικό πολιτισμό της ανατολικής πλευράς του Βοσπόρου με αυτόν της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης με αυτόν της Βουλγαρίας και των Βαλκανίων.²³ Συνεπώς, τουλάχιστον προσωρινά, αποδεικνύεται ότι δεν υπήρχε πολιτισμική επαφή μέσω του Βοσπόρου ανάμεσα στην βορειοδυτική Μικρά Ασία και στην Ανατολική Θράκη και η ευρωπαϊκή πλευρά δείχνει να έχει μία καθυστέρηση περίπου 600 ετών σε σχέση με την ασιατική.²⁴ Με άλλα λόγια, την περίοδο αυτή, υπάρχει κατά βάση ένα διαχωριστικό πολιτισμικό πέπλο ανάμεσα στις δύο πλευρές του Βοσπόρου, το οποίο διαχωρίζει την ασιατική με την ευρωπαϊκή πλευρά ως προς την νεολιθική εξάπλωση και τα χαρακτηριστικά της.

Το κύριο ερώτημα, όμως, που ταλανίζει τους προϊστορικούς αρχαιολόγους για πολλά χρόνια είναι εάν άνθρωποι προερχόμενοι από τον Βόσπορο ή τα Βαλκάνια κινήθηκαν παράλληλα με την αιγαιακή ακτογραμμή της Αρχαίας Θράκης ή και μέσω των μεγάλων ποταμών από Βορρά προς Νότο και έφθασαν στην Μακεδονία. Το ζήτημα είχε γεννηθεί όταν οι ανασκαφές σε προϊστορικές θέσεις σε αυτήν την περιοχή είχαν δείξει ραδιοχρονολογήσεις στην 5^η χιλιετία π.Χ. αλλά όχι στην 7^η χιλιετία π.Χ. Πώς ήταν δυνατόν όμως να υπάρχει αυτό το χρονολογικό χάσμα ενώ υπήρχε καθαρή συνέχεια ανάμεσα στις θέσεις στην Ανατολική Θράκη και σε αυτές στην Βουλγαρία την 7^η χιλιετία π.Χ.; Φαινόταν σαν ο Έβρος Ποταμός και η οροσειρά της Ροδόπης να είχαν σταθεί εμπόδιο στην κατεύθυνση αυτών των πληθυσμών προς την Αιγαιακή Θράκη (η Θράκη που βρέχεται από το Θρακικό Πέλαγος και το βορειοανατολικό Αιγαίο Πέλαγος) ενώ τους είχαν δείξει γεωγραφική κατεύθυνση προς τα Βαλκάνια. Φαίνεται ότι το πρόβλημα είχε ξεκινήσει από τον τρόπο της αρχαιολογικής έρευνας στις προϊστορικές θέσεις στην βόρεια Ελλάδα. Από Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους είχε θεωρηθεί ότι τα παλαιότερα στρώματα ενός οικισμού θα μπορούσαν να βρεθούν με αρχαιολογικές τομές στο κέντρο του τύμβου και μέχρι του στερεού εδάφους (φυσικός βράχος/έδαφος στο υπέδαφος). Εκ των υστέρων, όμως, αποκαλύφθηκε ότι αρχαιότερα χρονολογικά στρώματα μπορούσαν να βρεθούν εκτός του κέντρου του τύμβου. Οντως, η νέα έρευνα

²² Δες Vassil Nikolov, «Thrace, Post-6000 BC,» in *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014, eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva (Oxford: Routledge, 2017), pp. 73-78.

²³ Necmi Karul, «Northwest Anatolia. A Border or a Bridge Between Anatolia and the Balkans During the Early Neolithic Period?» in *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014, eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva (Oxford: Routledge, 2017), pp. 7-11 & 16-17.

²⁴ Για το ζήτημα αυτό δες Agathe Reingruber, «Coastal and riverine Thrace during the Mesolithic and the Neolithic in Southeast Europe and Anatolia in Prehistory,» Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary, *Universitätsforschungen Zur Prähistorischen Archäologie, Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Münster, Band 293*, eds Krum Bacvarov and Ralf Gleser (Bonn: Habelt, 2016), pp. 93-103.

στην θέση Ντικίλι Τας,²⁵ μεταξύ Δράμας και Καβάλας, κοντά στο χωριό Κρηνίδες, ήταν αποκαλυπτική. Με την μέθοδο της δειγματοληψία πυρήνων (δες και παρακάτω), με οπές που ανοίχθηκαν με μηχανικό τρόπο μέχρι τον φυσικό βράχο σε διάφορα σημεία της θέσεως, ελήφθησαν δείγματα των υποστρωμάτων που περιείχαν οργανικά υπολείμματα (ξυλάνθρακα, σπόρους, οστά) και τα οποία χρονολογήθηκαν. Οι παλαιότερες χρονολογίες που έδειξε η διορθωμένη/βαθμονομημένη (calibrated) ραδιοχρονολόγηση στα δείγματα Core 12 (Dik12-221 & Dik12-233) ήταν 6400/6300 π.Χ. (απόλυτες, από 6475 μέχρι 6254 π.Χ.) ενώ οι αμέσως επόμενες συνέχιζαν μέχρι την αρχή της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. (Table 4.2). Από εκεί και μετά, ο οικισμός κατοικούνταν με κάποιες διακοπές για χιλιετίες. Η ανασκαφή των σημείων που χρονολογήθηκαν στην Ζ' χιλιετία π.Χ. θα δώσει περισσότερα στοιχεία για την αρχή της κατοικήσεως στο Ντικίλι Τας.²⁶ Μετά από τις παραπάνω έρευνες στην αρχή της δεκαετίας του 2010, γεννάται μία υπόθεση εργασίας που αφορά στους πρώτους κατοίκους του Ντικίλι Τας και της Αιγαιακής Θράκης και Μακεδονίας. Υποθέτουμε, δηλαδή –υπόθεση η οποία πρέπει να επιβεβαιωθεί από ανασκαφές– ότι άνθρωποι που μετακινήθηκαν την Ζ' χιλιετία π.Χ. από την Μικρά Ασία προς την νοτιοανατολική Ευρώπη δεν πήγαν μόνο προς την Βουλγαρία και τα Βαλκάνια αλλά έφθασαν και στον βορειοελλαδικό χώρο. Πιθανότατα, πολύ λιγότεροι από όσους μετακινήθηκαν βόρεια αλλά η ανάγκη για ανεύρεση καλλιεργήσιμης γης και η ανθρώπινη περιέργεια τους ώθησαν να διαβούν τον Έβρο και να φθάσουν στην σημερινή βόρεια Ελλάδα.

Εκτός, όμως από τον βόρειο ελλαδικό χώρο, η ιδέα ότι ο ελλαδικός χώρος γενικά, μαζί με την Αρχαία Εγγύς Ανατολή και την Μικρά Ασία, ανήκει στην «κεντρική» περιοχή²⁷ (ή «nuclear» region²⁸ ή «nuclear zone»²⁹) γενέσεως της πρώιμης γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας της Νεολιθικής Εποχής φαίνεται ότι μπορεί να ταυτοποιηθεί ίσως με περισσότερη βεβαιότητα για θέσεις στα νησιά του Αιγαίου, όπως στα Γιούρα (βορειοανατολικά της Αλοννήσου, στις Σποράδες), στην Κύθνο (Κυκλάδες)³⁰ και στην Ικαρία Τα στοιχεία είναι ελλιπή εάν θεωρήσει κανείς ότι έπρεπε να υφίσταται στα νησιά το πλήρες «νεολιθικό πακέτο» (τέχνηρα, εξημέρωση ζώων, τεχνικές τροφοπαρα-

²⁵ Για τις ανασκαφές στο Ντικίλι Τας δες *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. Recherches franco-helléniques 1986-2001* [par Haido Koukouli-Chryssanthaki, René Treuil, Laurent Lespez, Dimitra Malamidou] (Athènes: Société Archéologique d' Athènes/École Française d' Athènes, 2008) ή επανέκδοση 2021 ως *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, II, 1. Les recherches 1986-2001 και Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, II, 2. Histoire d'un tell : les recherches 1986-2016*, par Pascal Darcque, Haido Koukouli-Chryssanthaki, Dimitra Malamidou, René Treuil, Zoï Tsirtsoni (Athènes: Société Archéologique d' Athènes/École Française d' Athènes, 2021).

²⁶ Laurent Lespez and Zoï Tsirtsoni and Pascal Darcque and Dimitra Malamidou and Haido Koukouli-Chryssanthaki and Arthur Glais, «Identifying the Earliest Neolithic Settlements in the South-eastern Balkans Methodological Considerations Based on the Recent Geoarchaeological Investigations at Dikili Tash (Greek Eastern Macedonia),» in *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014, eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva (Oxford: Routledge, 2017), pp. 43-55.

²⁷ Θεοχάρης, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, σ. 35.

²⁸ Theocharis, *Neolithic Greece*, p. 34.

²⁹ Papathanassopoulos, ed., p. 32.

³⁰ Adamantios Sampson, «New evidence from the early productive stages in the Aegean Basin from the 9th to the 7th millennia cal BC,» in *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC*, ed. Clemens Lichter, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Volume 2 of Byzas Series, Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul (Istanbul: Ege Yayınları, 2005), pp. 131-141.

γωγής), το οποίο κατά μία άποψη ορίζει απόλυτα την μετάβαση από την Μεσολιθική στην Νεολιθική Εποχή. Οι έρευνες, όμως, από την Ίμβρο (Gökçeada) μέχρι τις Σποράδες και τις Κυκλάδες δείχνουν ότι στα κατώτατα στρώματα των νεολιθικών θέσεων υπάρχουν ενδείξεις της μεταβάσεως χωρίς γεωργία αλλά με στοιχειώδη κτηνοτροφία και κυρίως στις τεχνικές ψαρέματος (υβριδικοί υλικοί πολιτισμοί «hybrid cultural forms»);). Αρχίζει πια να διαφαίνεται ότι και στα νησιά του Αιγαίου, όπως και σε θέσεις με παρόμοια στοιχεία στην Μικρά Ασία,³¹ συντελέστηκε η μετάβαση στην Νεολιθική Εποχή αλλά όχι με τους ίδιους ακριβώς όρους που γνωρίζουμε στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Εν κατακλείδι και συνοψίζοντας σύνθετα ζητήματα της ελλαδικής Προϊστορίας, ναι μεν η γεωργοκτηνοτροφική οικονομία παρουσιάστηκε πρώτα στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Μικρά Ασία αλλά πάρα πολύ σύντομα ή και ταυτοχρόνως κάποια μορφή της υιοθετήθηκε από τους κυνηγούς και τους ψαράδες στον αιγαιακό και πρέπει και στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, μια που υπήρχε η ανάγκη για μονιμότερες τροφο-παραγωγικές πηγές. Αυτή η διαδικασία, από το τέλος της Μεσολιθικής στην αρχή της Νεολιθικής Εποχής, αποτελεί το μεταβατικό στάδιο που διήλθαν οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου από την απλή εύρεση της τροφής τους στην φύση, στην αλιεία, στην εξημέρωση ζώων και τελικά στην καλλιέργεια της γης.³²

Ο Θεοχάρης, αλλά και άλλοι επιστήμονες αργότερα, υποστηρίζουν ότι τελικά για τον ελλαδικό χώρο η έναρξη της γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, η οποία οδήγησε στην Νεολιθική Εποχή, ήταν αποτέλεσμα περισσότερο πολιτισμικής διαχύσεως (cultural diffusion), δηλαδή μεταφοράς ιδεών, ή και πιθανόν αυτόνομης τοπικής εξελίξεως των νεολιθικών μεθόδων παρά πληθυσμιακής διαχύσεως (demic diffusion), δηλαδή εισόδου νέων πληθυσμών σε μεγάλους αριθμούς από τα ανατολικά, οι οποίοι και διδάξαν τις νέες μεθόδους στους ντόπιους.³³ Το πιο πιθανό, νομίζουμε, είναι ένας συνδυασμός και των τριών απόψεων σε μεγάλο βάθος χρόνου αλλά και η ανάγκη και προθυμία των ντόπιων κατοίκων να ενστερνισθούν και να εφαρμόσουν τον νέο τρόπο διαβιώσεως και ζωής. Εν τέλει, υπήρξε όντως μία νεολιθική επανάσταση, όχι στιγμιαία και απότομη, όπως θεωρήθηκε αρχικά, αλλά όπως αυτή παρουσιάζεται στην τελική σύγκριση ανάμεσα στην ζωή των κυνηγών και τροφοσυλλεκτών της Παλαιολιθικής και του μεγάλου τμήματος της Μεσολιθικής Εποχής, από την μία πλευρά, και στην ζωή των γεωργών και κτηνοτρόφων της Νεολιθικής Εποχής, από την άλλη. Η επανάσταση συνίσταται στο ότι ο νεολιθικός άνθρωπος αρχίζει και επινοεί μεθόδους και τεχνικές που θα διευκολύνουν και θα καλυτερεύσουν τον βίο του («πενία μόνα τὰς τέχνας ἐγεῖρει»)³⁴.

Οι απόψεις των επιστημόνων στην προϊστορική αρχαιολογία δεν είναι, όμως, απλώς θεωρητικές αλλά βασίζονται σε τεκμήρια τα οποία μπορεί να εγείρουν ενδείξεις και αποδείξεις. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που είναι δυνατόν να εξετασθούν και να χρησιμοποιηθούν στην συζήτηση για την νεολιθική κτηνοτροφία και γεωργία είναι πολλά και ποικίλα. Ειδικότερα αναγνωρίζονται αγροτικά εργαλεία, ίχνη ή υπολείμματα

³¹ Για τις νεολιθικές θέσεις στην βορειοδυτική Μικρά Ασία δες τον τόμο Mehmet Özdoğan and Neziha Başgelen and Peter Kuniholm, eds, *The Neolithic In Turkey New Excavations & New Research* vol. 5, *Northwestern Turkey And Istanbul* (Istanbul: Archaeology & Arts Publications, 2013).

³² Burçin Erdoğan, «Whither the Aegean Neolithic?» in *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014, eds Agathe Reingruber and Zoë Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva (Oxford: Routledge, 2017), pp. 29-41.

³³ Δες και Jane M. Renfrew, «Agriculture,» in *Neolithic Greece*, ed. Demetrios R. Theocharis, pp. 147-148.

³⁴ Θεόκρτιος, *Ειδύλλια*, αρ. 21 «Αλιείς», 1. Έχει φτάσει σε εμάς ως «πενία τέχνας κατεργάζεται».

οικίσκων, χρήση μεθόδων καλλιέργειας της γης, βραχογραφίες ή άλλες απεικονίσεις, η ανάλυση ευρημάτων από την φύση (γύρη, μαλάκια, μικροοργανισμοί, διάφορα ιζήματα), απορρίμματα τροφών (ιδίως θραύσματα οστών ζώων, σπόροι φυτών και άλλα παρόμοια οργανικά είδη, και σε λίγες θέσεις κοπρόλιθοι ή κόπρανα), αλλά και οι επιλογές των θέσεων εγκαταστάσεως οικισμών. Στην ευρωπαϊκή ήπειρο όλα τα τεκμήρια επιδέχονται ιδιαίτερη εξέταση και συζήτηση. Παλαιότερα είχε δοθεί πολύ μεγάλη σημασία στην λιθοτεχνία των νεολιθικών πληθυσμών (λ.χ. χειροπελέκες, εγχειρίδια, ξέστρα, σουβλιά, αιχμές βελών, σκεπάρνια) διότι υπέθεταν ότι κάθε λίθινο αντικείμενο συνδεόταν με συγκεκριμένη χρήση. Νεώτερες έρευνες, όμως, απέδειξαν ότι το κάθε ένα μπορεί να είχε πολλές διαφορετικές χρήσεις και συνεπώς η μονοδιάστατη συσχέτιση τους με συγκεκριμένη εργασία ήταν εσφαλμένη. Γενικώς, η ορολογία για τα αντικείμενα λιθοτεχνίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί ασφαλώς μόνο για να περιγράψει το σχήμα τους και όχι την χρήση τους. Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο όταν βρεθούν ξύλινα εργαλεία, όπως σκεπάρνια ή φτυάρια με μακριά λαβή ή απλά άροτρα, τα οποία φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν στην Ευρώπη νωρίτερα από την 7^η χιλιετία π.Χ. Αργότερα, βέβαια, χρησιμοποιήθηκαν μεταλλικά κοπίδια, άγκιστρα, υνιά, αιχμές φτυαριών και τέλος δρεπάνια. Εκτός από τα εργαλεία, η μελέτη καλυβών/οικιών ή ολόκληρων οικισμών μπορεί να αποκαλύψει στοιχεία για την διαβίωση, την οικονομία και την κοινωνική οργάνωση των κατοίκων. Όμως, οι φραγμένοι χώροι δεν είναι βέβαιο εάν αποτελούσαν μαντριά αλλά ούτε φραγμένοι και υπόγειοι χώροι ότι συνιστούσαν τόπους αποθηκεύσεως αγαθών. Ακόμη, οι βραχογραφίες είναι πολύ δύσκολο να χρονολογηθούν αλλά και να ερμηνευθούν και δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως ακριβείς απεικονίσεις καθημερινής ζωής των προϊστορικών ανθρώπων.³⁵

Όλα αυτά τα ζητήματα και άλλα πιο ειδικού χαρακτήρα αντιμετωπίζουν και οι ανασκαφείς νεολιθικών θέσεων στην Χερσόνησο του Αίμου αλλά και στην Αρχαία Μακεδονία και Αιγαιακή Θράκη. Στην τελευταία δεκαετία του 20ου μ.Χ. αιώνα αλλά κυρίως στις δεκαετίες του 21ου αιώνα, οι ανασκαφές σε νεολιθικές θέσεις στην βόρεια Ελλάδα είναι εντατικές και πολυπληθείς έτσι ώστε να σχηματίζετε πια μια καλύτερη εικόνα της Νεολιθικής Εποχής στην ελληνική επικράτεια βόρεια της Θεσσαλίας και των νησιών του βορείου Αιγαίου.

³⁵ Barker, *Prehistoric Farming*, pp. 11-27.

3. Η Νεολιθική Μακεδονία και η Αιγαιακή Θράκη

Ως Αρχαία Μακεδονία, για λόγους επιστημονικούς, ονομάζουν αρχαιολόγοι και ιστορικοί έναν μεγάλο γεωγραφικό χώρο στα νοτιοδυτικά Βαλκάνια. Η γεωγραφική Μακεδονία έχει εκ των πραγμάτων ασαφή όρια αλλά μπορούμε τελικά να την ορίσουμε από τα μεγάλα και μικρά της ποτάμια και από τους γειτονικούς της ορεινούς όγκους. Ως γεωγραφική Μακεδονία, λοιπόν, μπορούμε να ορίσουμε την έκταση εντός της οποίας ρέουν οι ποταμοί Αλιάκμων και Αξιός/Vardar. Επίσης, τα δυτικά όριά της ορίζουν η Μικρή και η Μεγάλη Πρέσπα και τα ανατολικά της οι λίμνες Δοϊράνη και Κορώνεια. Γενικά, στον αρχαιοελληνικό Κόσμο, η Χαλκιδική δεν ανήκει στην Μακεδονία αλλά στην δυτική Αρχαία Θράκη. Στην συζήτησή μας, όμως, για την Νεολιθική Εποχή θα περιλάβουμε και θέσεις στην σημερινή Ανατολική Μακεδονία διότι έτσι και αλλιώς οι συνθήκες διαβίωσης και οι άνθρωποι που κατοικούσαν εκεί δεν διέφεραν από τους νεολιθικούς κατοίκους της γεωγραφικής Αρχαίας Μακεδονίας. Στην νότια και νοτιοδυτική πλευρά της, η Αρχαία Μακεδονία οριζόταν ως η περιοχή βόρεια του Ολύμπου και βορειοανατολικά της Πίνδου. Στα βόρεια, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως όριο της η γεωγραφική περιοχή νότια της σημερινής πόλεως Πρίστινα, στο Κοσσυφοπέδιο. Συνοπτικά, και με σημερινούς όρους, η Αρχαία Μακεδονία εκτός από τα σημερινά της τμήματα στην βόρεια Ελλάδα περιελάμβανε την σημερινή Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας και το νότιο Κοσσυφοπέδιο.³⁶ Στα ανατολικά της Αρχαίας Μακεδονίας, η γεωγραφική Θράκη περιλαμβάνει την νότια Βουλγαρία, την Ανατολική Θράκη που σήμερα ανήκει στην Τουρκία και την ελληνική Θράκη. Το τμήμα της γεωγραφικής Θράκης που βρέχεται από το Θρακικό Πέλαγος και το βορειοανατολικό Αιγαίο Πέλαγος ονομάζουν οι αρχαιολόγοι Αιγαιακή Θράκη.

Πριν την συζήτηση για τους νεολιθικούς ανθρώπους στην Μακεδονία, θα είναι πολύ χρήσιμο να γνωρίζουμε το έδαφος και το κλίμα της περιοχής από όταν εμφανίστηκαν οι πρώτοι άνθρωποι και μέχρι την Νεολιθική Εποχή. Η μορφολογία του εδάφους της Αρχαίας Μακεδονίας, λοιπόν, είχε σημαντικές διαφορές σε σχέση με την σημερινή και ιδίως σε ό,τι αφορά στην ακτογραμμή και στις λίμνες της. Στην Νεώτερη Παλαιολιθική Εποχή, δηλαδή περί το 18.000 π.Χ. (Πίνακας 1), η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν 120 μ. χαμηλότερα από την σημερινή και περί το 13.000 π.Χ. είχε μεν ανέβει αλλά βρισκόταν ακόμη στα 90 μ. χαμηλότερα από σήμερα. Με άλλα λόγια, η σημερινή υφαλοκρηπίδα του ελλαδικού χώρου στο βορειοδυτικό Αιγαίο Πέλαγος και στο Θρακικό Πέλαγος ήταν ξηρά. Μία άλλη σημαντική διαφορά με σήμερα είναι ότι στην ενδοχώρα υπήρχαν μεγάλα τμήματα γης καλυμμένα με λίμνες. Στα Γιαννιτσία και στην περιοχή της Έδεσσα υπήρχαν μεγάλες λίμνες ενώ ήταν πολύ βαθύτερα τα νερά στην λίμνη της Καστοριάς και της Χειμαδίτιδας (βορειοδυτικά της Πτολεμαΐδας, στα

³⁶ N. G. L. Hammond et al., *A History of Macedonia*, 3 vols. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988), 1:ch.I.1-3.

νότια του νομού Φλωρίνης και στα σύνορα με τον νομό Κοζάνης). Κατά την Μεσολιθική Εποχή, περί το 8500 π.Χ., η θερμοκρασία της Γης ανέβηκε, οι παγετώνες άρχισαν να λιώνουν και η στάθμη της θάλασσας στο βορειοδυτικό Αιγαίο ανυψώθηκε και βρισκόταν 50 μ. χαμηλότερα από την σημερινή. Στην αρχή της Αρχαιότερης Νεολιθικής Εποχής, περί το 6500 π.Χ., το επίπεδο της θάλασσας στον Θερμαϊκό Κόλπο ήταν 30 μ. χαμηλότερα από σήμερα και στην ανατολική περιοχή του έχει βρεθεί ότι η στεριά εισερχόταν σε απόσταση 2 χλμ. μέσα στην θάλασσα σε σχέση με την σημερινή ακτογραμμή. Μέχρι το τέλος της Νεολιθικής Εποχής (Πίνακας 1), η στάθμη της θάλασσας ήταν 20 μ. πιο κάτω από την σημερινή και μπορεί να είχε δημιουργηθεί λιμνοθάλασσα νότια της λίμνης των Γιαννιτσών (λίμνη νότια από την πόλη των Γιαννιτσών που αποξηράνθηκε την περίοδο 1928-1932 μ.Χ.), με την λίμνη να δέχεται και νερό από τον Θερμαϊκό Κόλπο. Την ίδια περίοδο, η έκταση και το βάθος των λιμνών της Μακεδονίας μειώθηκαν ενώ απελευθερώθηκαν εύφορα εδάφη.³⁷

Σημαντικός παράγοντας για την κατανόηση της Προϊστορικής Εποχής σε μία περιοχή είναι το κλίμα. Η παλαιοκλιματολογία είναι επιστήμη που μελετά το κλίμα σε εποχές που δεν υπάρχουν μετρήσεις με όργανα. Χρησιμοποιεί έμμεσες μεθόδους με συγκέντρωση στοιχείων που έχουν διατηρηθεί κυρίως στους δακτυλίους των κορμών των δένδρων, σε μικρο-απολιθώματα, σε ιζήματα και πετρώματα. Η χρονολόγηση με διάφορες μεθόδους αυτών των στοιχείων δημιουργεί κλιματολογικά αρχεία για πολύ παλαιότερες περιόδους της ιστορίας της γήινης ατμόσφαιρας. Με ανάλογες μεθόδους και με την ανάλυση γύρεως και την εξέταση ιζηματογενών αποθέσεων είναι δυνατή μία ιστορική ανασκόπηση του κλίματος της Μακεδονίας. Σύμφωνα με μία θεωρία, κατά τις ρυθμικές επαναλήψεις ψυχρών και θερμών κλιματικών περιόδων «παρεμβάλλονται κλιματολογικές κρίσεις, που είναι περιορισμένες χρονικά και χωρικά». Η τελευταία κλιματική αλλαγή άρχισε περί το 18.000 π.Χ. όταν η θερμοκρασία, η οποία είχε πέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα, άρχισε σταδιακά να αυξάνεται. Παρεμπιπτόντως, η θερμοκρασιακή αυτή άνοδος συνεχίζει μέχρι και σήμερα. Μέχρι περίπου το 9000 π.Χ., ο ρυθμός ανόδου ήταν ταχύς και προκάλεσε αύξηση της υγρασίας στην περιοχή της σημερινής Ανατολικής Μακεδονίας. Είναι πιθανό, αλλά επιστημονικά αρκετά αβέβαιο, την εποχή αυτή να υπήρξαν σημαντικές βροχοπτώσεις. Αργότερα, κατά την διάρκεια μιας κλιματολογικής κρίσεως, η πτώση της θερμοκρασίας και της υγρασίας ήταν σημαντική. Σύντομα, όμως, κατά την Μεσολιθική Εποχή, η υγρασία και η θερμοκρασία επανήλθαν στα προηγούμενα επίπεδα. Μέχρι το 6000 π.Χ., η άνοδος θερμοκρασίας και υγρασίας παρατηρήθηκαν πάλι σε ταχύ ρυθμό ενώ από το 5600 π.Χ. και μετά οι βροχοπτώσεις μειώθηκαν και τα καλοκαίρια ήταν συνήθως θερμά και ξηρά. Μέχρι το 5000 π.Χ., η θερμοκρασία ανέβηκε πάλι σε συνδυασμό με την αύξηση των βροχοπτώσεων και διατηρήθηκε ίδια μέχρι το 4800 π.Χ.³⁸ Ο λόγος για τον οποίο απαιτείται η παράθεση των μεταβολών στην γεωμορφολογίας μιας περιοχής αλλά και οι κλιματικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την διάρκεια μεγάλων χρονικών περιόδων σε αυτήν είναι διότι επηρέαζαν την ζωή των κατοίκων της. Επίσης, επειδή η μακρο-Ιστορία διαρκεί πολύ περισσότερο από την ζωή του ανθρώπου, χωρίς την παράθεση των ανωτέρω στοιχείων είναι δύσκολο να γίνει κατανοητό πώς μεταβαλλόταν από γενιά σε γενιά η καθημερινότητα των κατοίκων της Αρχαίας Μακεδονίας. Εκτός από τους ανθρώπους, όμως, εξ ίσου σημαντικές είναι και οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στην χλωρίδα και στην

³⁷ Όλγα Ψυχογιού-Smith, «Ο χώρος και το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας» στο *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή*, επιμ. Ιωάννης Ασλάνης (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992), σ. 19-27.

³⁸ Όλγα Ψυχογιού-Smith, στο Ασλάνης, επιμ., σ. 27-28.

πανίδα ανάμεσα στον Αλιάκμονα και στον Αξιό ποταμό στα χιλιάδες χρόνια της Μεσολιθικής και Νεολιθικής Εποχής.

Ως είναι φυσικό, οι κλιματικές αλλαγές επηρέασαν και την χλωρίδα, δηλαδή τα φυτά και τα δένδρα της Αρχαίας Μακεδονίας. Πότε η βλάστηση γινόταν αραιή και πότε πυκνά δάση κάλυπταν την γη της. Το 13.000 π.Χ., λόγω του ψυχρού και ξηρού κλίματος, επικρατούσε χαμηλή και αραιή βλάστηση. Με την άνοδο της θερμοκρασίας άρχισαν να εμφανίζονται αραιά δάση με κωνοφόρα δένδρα, κυρίως πεύκα και έλατα, στα πιο ορεινά εδάφη, σε υψόμετρο μεγαλύτερο από 1000 μ. Τις πλαγιές των βουνών κάλυπταν αραιά δάση κυρίως με φυλλοβόλα δένδρα και τα δένδρα που κυριαρχούσαν ήταν διαφόρων ειδών δρύες, η φτελιά, η οξιά, οι σημύδες. Στα νότια και παράκτια μέρη φύονταν σφένδαμνοι και φιστικιές. Με την αύξηση της θερμοκρασίας κατά την Μεσολιθική Εποχή, τα δάση έφθασαν και σε χαμηλά υψόμετρα ενώ κοντά στις όχθες των ποταμών και στις λίμνες είχε αναπτυχθεί υδρόβια βλάστηση, όπως ιτιές, λεύκες, κλήθρες, μελιές. Την ίδια εποχή εμφανίστηκε και το άγριο αμπέλι ή αγριάμπελος (στην σημερινή Ανατολική Μακεδονία) μαζί με το άγριο κριθάρι (ποικιλία *secale montanum*) και τον άγριο σίτο (ποικιλία *triticum beoticum*). Στην δυτική Μακεδονία υπήρχαν δρύες, οξιές, φιλύρες, φτελιές, λεπτοκαρυές (φουντουκιές) σε αφθονία. Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική (Πίνακας 1), τα κωνοφόρα δένδρα κυριάρχησαν ακόμη περισσότερο, ιδίως στη βορειοδυτική Μακεδονία, μαζί με τις οξιές και τις σημύδες. Το ελληνικό έλατο (*abies cephalonica*) φύονταν σε υψόμετρο μεγαλύτερο από 800 μ. ενώ η μαύρη πεύκη (*pinus nigra*) άρχισε να φύεται στα δάση των φυλλοβόλων δένδρων. Στις ελώδεις περιοχές που δημιουργήθηκαν κοντά στις λίμνες αναπτύχθηκε και η σχετική βλάστηση, δηλαδή αγρωστώδη (*Graminae*), κύπειροι (*Cyperaceae*), είδος σπαργανίου (*Sparganium*), βούρλα (*typha latifolia*), λειμώνιο (*Limonium*), και δρυόπτερις (*Dryopteris*). Κατά την Νεώτερη Νεολιθική υπήρξαν ορισμένες μεταβολές στην χλωρίδα της Αρχαίας Μακεδονίας εξαιτίας της μειώσεως της υγρασίας αλλά τα είδη των δένδρων που φύονταν ήταν τα ίδια.³⁹

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την πανίδα της Αρχαίας Μακεδονίας είναι ιδιαίτερα περιορισμένα και βασίζονται μόνο σε οστά ζώων τα οποία εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές σε οικισμούς. Συνεπώς, πρέπει να καταφύγουμε σε ευρήματα γειτονικών περιοχών με παρόμοιες κλιματολογικές συνθήκες για να σχηματίσουμε την εικόνα της πανίδας στην περιοχή. Κρίνοντας από ευρήματα στην υπόλοιπη Βαλκανική πρέπει και στην Μακεδονία να υπήρχαν άγρια ζώα, όπως λύκοι, αλεπούδες, αγριόχοιροι, αρκούδες, αγριόγατες, ζαρκάδια, ελάφια και βονάσοι. Πρέπει να υπήρχαν επίσης διάφορα πτηνά, ερπετά, ιχθύες και μαλάκια, για την παρουσία των οποίων όμως γνωρίζουμε ελάχιστα. Για την Νεολιθική Εποχή είναι βέβαιη φυσικά η ύπαρξη εξημερωμένων ζώων, όπως τα αιγοπρόβατα, κρίνοντας από τα οστά που έχουν βρεθεί κατά τις ανασκαφές. Κατά την πρώτη εποχή της εξημερώσεως τα κέρατα τους ήταν μεγάλα, βαριά και σπειροειδή, ιδιαίτερα στα αρσενικά, ενώ αργότερα φαίνεται ότι στα θηλυκά τα κέρατα μίκρυναν ή και εξαφανίστηκαν. Στην νοτιοανατολική Ευρώπη είχαν εξημερωθεί βοοειδή και χοίροι και το ίδιο φαίνεται ότι συνέβη και στην γειτονική Θεσσαλία. Στην Μακεδονία έχουν βρεθεί βονάσοι και αγριόχοιροι και πρέπει να υποθέσουμε ότι είχαν εξημερωθεί και σε αυτήν την περιοχή. Επίσης, πρέπει και ο σκύλος να είχε εξημερωθεί, αν και δεν υπάρχουν κατάλοιπα οστών του ζώου στους ανασκαμμένους οικισμούς. Για την Νεώτερη Νεολιθική, η ανασκαφή κοντά στο χωριό Σιταγροί⁴⁰ της

³⁹ Όλγα Ψυχογιού-Smith, στο Ασλάνης, επιμ., σ. 28-29.

⁴⁰ Για την ανασκαφή στους Σιταγρούς δεξ Colin Renfrew and Marija Gimbutas and Ernestine S. Elster, vol. 1, *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northern Greece* & vol. 2, *Prehistoric*

Δράμας, αν και βρίσκεται στην σημερινή Ανατολική Μακεδονία, μας αποκαλύπτει πολύτιμα στοιχεία. Στο αρχαιολογικό στρώμα Sitagroi I αναγνωρίστηκαν 27 είδη αγρίων ζώων, κατά βάση θηλαστικά, με κυριότερα τα ζαρκάδια, αγριόχοιρους, βονάσους, δορκάδες, ενώ από τα πτηνά η αγριόπατα. Επίσης, εντοπίστηκαν και οστά μικρών σχετικά σε μέγεθος εξημερωμένων σκύλων.⁴¹

Αυτό ήταν, λοιπόν, το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν οι νεολιθικοί άνθρωποι στην Αρχαία Μακεδονία, με όλες τις φυσικές μεταβολές που είχε υποστεί η περιοχή από την Παλαιολιθική μέχρι και το τέλος της Νεολιθικής Εποχής. Οι κάτοικοι του χώρου της Αρχαίας Μακεδονίας δεν εμφανίστηκαν φυσικά ξαφνικά στην Νεολιθική Εποχή αλλά άνθρωποι ζούσαν στην περιοχή από την Παλαιολιθική Εποχή, όπως και στα Βαλκάνια και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Μοναδικό εύρημα ανθρώπου της Παλαιολιθικής Εποχής παραμένει το κρανίο από το Σπήλαιο των Πετραλώνων στην δυτική Χαλκιδική⁴² αλλά έχουν ανασυρθεί και τρία επιφανειακά ευρήματα λιθοτεχνίας (χειροπέλεκυς μήκους 15,3 εκ. και δύο λίθινες αιχμές μήκους 8 εκ. και 7,8 εκ.) στην περιοχή του χωριού Παλαιόκαστρο νομού Γρεβενών. Παρόμοιοι χειροπέλεκεις έχουν βρεθεί στην Κροατία και στην Ήπειρο (Κοκκινόπηλος) και λίθινες αιχμές σε ολόκληρη την Βαλκανική Χερσόνησο και στον ελλαδικό χώρο με κοντινότερες τοποθεσίες στην Ήπειρο, στην Κέρκυρα και στις όχθες του ποταμού Πηνειού. Όλα τα ευρήματα προέρχονται από θέσεις οι οποίες πρέπει να ήταν στάσεις των μετακινούμενων προϊστορικών κυνηγών κατά την διάρκεια κυνηγιού ζώων. Αν και δεν υπάρχουν ευρήματα της Μεσολιθικής Εποχής στην Μακεδονία, πρέπει να συμπεράνουμε ότι υπήρχε κατοίκηση και κατά την εποχή αυτή. Συνεπώς, η Αρχαία Μακεδονία είχε κατοικήθηκε ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή και οι αποδείξεις είναι το κρανίο των Πετραλώνων και τα λίγα ευρήματα λιθοτεχνίας. Επίσης, η παρουσία του παλαιολιθικού ανθρώπου στην περιοχή εντάσσεται στα πλαίσια της εμφανίσεως και κατοικήσεως ανθρώπων της Παλαιολιθικής Εποχής στην Χερσόνησο του Αίμου.⁴³

Από τις ανασκαφές στους διάφορους οικισμούς μπορούν να εξαχθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα για την ζωή των νεολιθικών ανθρώπων στην Αρχαία Μακεδονία. Εξαιτίας όμως των περιορισμένων αρχαιολογικών δεδομένων, συμπεριλαμβάνονται και οι οικισμοί στην σημερινή Ανατολική Μακεδονία. Νεολιθική Εποχή σημαίνει φυσικά εγκατάσταση των κυνηγών και τροφοσυλλεκτών σε οικισμούς και έναρξη της κτηνοτροφίας και καλλιέργεια της γης. Οι νεολιθικές αυτές εγκαταστάσεις θα έπρεπε να είχαν πραγματοποιηθεί στην Μακεδονία και στην Αιγαιακή Θράκη, όπως συνέβη στην Θεσσαλία αλλά και στα Βαλκάνια, από την πολύ πρωιμότερη Νεολιθική. Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή απέδειξε ότι αυτές μόλις αρχίζουν να αποκαλύπτονται στον 21ο μ.Χ. αιώνα (δες για το Ντικιλί Τας παραπάνω). Το περίεργο είναι ότι μέχρι το τέλος του 20ου αιώνα τέτοιες εγκαταστάσεις δεν ήταν ορατές ούτε στην σημερινή ελληνική Θράκη αλλά άρχισαν να διαπιστώνονται και αυτές στον 21ο μ.Χ. αιώνα. Αυτή η διαπίστωση ήταν αξιοπερίεργη εάν αναλογισθεί κανείς ότι Ευρώπη και Ασία ήταν ενωμένες στην περιοχή του Βοσπόρου και τα στενά δημιουργήθηκαν μόλις την Ζ' χιλιετία π.Χ. και συνεπώς θα έπρεπε οι πρώτες ομάδες ανθρώπων που προέρχονταν από το «εύ-

Sitagroi. Excavations in Northern Greece, 1968-1970. The Final Report, 2 vols. Los Angeles, Ca.: Cotton Institute of Archaeology/The Univ. of California at Los Angeles, 1986-2003.

⁴¹ Όλγα Ψυχογιού-Smith, στο Ασλάνης, επιμ., σ. 30-31.

⁴² Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 128.

⁴³ Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, «Η ανθρώπινη παρουσία στην Μακεδονία πριν από τη Νεολιθική Εποχή» στο *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή*, επιμ. Ιωάννης Ασλάνης (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992), σ. 37-47.

φορο τόξο»⁴⁴ και μέσω της Μικράς Ασίας κατευθύνονταν βορειοδυτικά να είχαν φθάσει, με τα κοπάδια των αιγοπροβάτων τους, τους σπόρους σιταριού που είχαν μαζί τους αλλά και τις γνώσεις τους για την κτηνοτροφία και την γεωργία, στην Αιγαιακή Θράκη και στην Αρχαία Μακεδονία. Γνωρίζουμε, όμως, ότι αυτοί οι ίδιοι άνθρωποι όντως πέρασαν από τον Βόσπορο και εγκαταστάθηκαν στην Βουλγαρία και σε βορειότερες περιοχές των Βαλκανίων. Θα έπρεπε, λοιπόν, να είχαν φθάσει και στα παράλια του Αιγαίου, στην Θράκη, και να είχαν εγκατασταθεί σε οικισμούς στις μεγαλύτερες από τις σημερινές (λόγω της κατώτερης στάθμης των υδάτων της θάλασσας) πεδιάδες, έτσι ώστε να τους ανακαλύψει σήμερα η αρχαιολογική σκαπάνη. Αυτό όμως δεν έχει συμβεί για παράκτιους οικισμούς, εκτός από την Λαφρούδα (δες παρακάτω) διότι, κατά μία υπόθεση, είτε οι οικισμοί αυτοί δημιουργήθηκαν πολύ κοντά στην τότε ακτογραμμή και συνεπώς χάθηκαν από τον αρχαιολογικό ορίζοντα με την άνοδο της στάθμης των θαλασσιών υδάτων ή όσοι πιθανόν είχαν ιδρυθεί στην ενδοχώρα αλλά κοντά στις ακτές χάθηκαν από νεώτερες προσχώσεις. Αυτό καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι όλες οι νεολιθικές θέσεις που έχουν ανακαλυφθεί βρίσκονται στην σημερινή μακεδονική ενδοχώρα και σε υψόμετρο μεγαλύτερο από την σημερινή στάθμη της θάλασσας. Συνεπώς, ένα από τα κριτήρια ιδρύσεως νεολιθικών οικισμών και ιδίως μετά την καταβύθιση των παράκτιων πρέπει να ήταν το υψόμετρο και η απόσταση από την θάλασσα. Δεύτερο κριτήριο, ήταν οπωσδήποτε η πρόσβαση σε πόσιμο νερό προερχόμενο από πηγές και ποτάμια, αν και σήμερα η μεταβολή της μορφολογίας του εδάφους μπορεί να έχει εξαφανίσει το τρεχούμενο νερό της εποχής της εγκαταστάσεως. Τρίτο κριτήριο, ήταν η γεινίαση με καλλιεργήσιμη γη. Η αρχαιολογική έρευνα έδειξε ότι οι οικισμοί αυξήθηκαν ιδιαίτερα κατά την Νεώτερη Νεολιθική, γεγονός που πρέπει να οφείλεται στην άνοδο της θερμοκρασίας και στην βελτίωση των συνθηκών για καλλιέργεια της γης.⁴⁵

Από αρχαιολογικής απόψεως, λοιπόν, υπάρχει το χάσμα μεταξύ της Μεσολιθικής και της ενάρξεως της Νεολιθικής Εποχής στην ελληνική Θράκη και Μακεδονία, για το οποίο όμως υπάρχουν πλέον ενδείξεις από νεώτερες ανασκαφές ότι μπορεί τελικά να μην υφίσταται. Η ανασκαφή αρχαιολογικών θέσεων ήταν πάντα χρονοβόρα, πολυδάπανη και χωρίς την βεβαιότητα σημαντικών ευρημάτων. Για αυτόν τον λόγο εφαρμόστηκε και στην αρχαιολογική έρευνα η μέθοδος της πυρηνοληψίας⁴⁶ ή δειγματοληψίας πυρήνα (της Γης)⁴⁷ [core(s), coring], γνωστή από τις υπεδαφικές ή υποθαλάσσιες γεωλογικές έρευνες και διασκοπήσεις. Ήδη από την δεκαετία του 1930 είχαν αρχίσει στις Η.Π.Α. οι δειγματοληψίες υπεδάφους με πυρηνοληψία για αρχαιολογικούς σκοπούς και εντάθηκαν από την δεκαετία του 1960 με την χρήση μηχανικού πυρηνοληπτή.⁴⁸ Σύμφωνα με την μέθοδο αυτή, οι αρχαιολόγοι μπορούν να ελέγξουν την πιθανή ύπαρξη προϊστορικής εγκαταστάσεως και την στρωματογραφία του σημείου διατρήσεως μέσω οπών στο έδαφος διανοιγμένων με χειροκίνητο ή/και μηχανικό μέσο, από τις οποίες εξάγεται σε συνήθως πλαστικούς κυλινδρικούς σωλήνες τμήμα του υπεδάφους μαζί με αρχαιολογικά στρώματα.⁴⁹ Το ζητούμενο, στην Αιγαιακή Θράκη και στην Μακεδονία ήταν να διερευνηθούν γρήγορα και με μικρό κόστος προϊστορικές θέσεις, τα

⁴⁴ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 35.

⁴⁵ Ιωάννης Ασλάνης, *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992), σ. 225-230.

⁴⁶ ΠΛΒ, λμ. «πυρηνοληψία».

⁴⁷ Δες λμ. «πυρήνας, δειγματοληψίας», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 45:204.

⁴⁸ Julie K. Stein, «Coring Archaeological Sites,» *American Antiquity* 51 (July 1986): 505-527.

⁴⁹ M. G. Canti and F. M. Meddens, «Mechanical Coring as an Aid to Archaeological Projects,» *Journal of Field Archaeology* 25 (Spring 1998): 97-105.

βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα των οποίων θα έδιναν ραδιοχρονολογήσεις περί το 6000 π.Χ. ή και αρχαιότερες. Μάλιστα, η πυρηνοληψία σε συνδυασμό με την ραδιοχρονολόγηση με φασματομετρία μάζας με επιταχυντή [Accelerator mass spectrometry (AMS)]⁵⁰ παρέχει ακριβέστερη χρονολόγηση της στρωματογραφίας από πολύ μικρά δείγματα. Οι έρευνες διεξήχθησαν στην περιοχή του χωριού Κρωβύλη (28 χλμ νοτιοανατολικά της Κομοτηνής) και στην θέση Λαφρούδα (Λιμνοθάλασσα Λαφρούδα), στην περιοχή της Παραλίας Μάνδρας (25 χλμ. νοτιοανατολικά της Ξάνθης). Η έρευνα αυτή ήταν σημαντική για να ευρεθούν τουλάχιστον ενδείξεις συνέχειας της Αρχαιότερης Νεολιθικής Εποχής και συγκεκριμένα ραδιοχρονολογήσεων με τιμές περίπου 6500-6000 π.Χ., όπως έχει παρατηρηθεί σε θέσεις στην Ανατολική Θράκη (Τουρκία) αλλά και στην περιοχή ανατολικά της Προποντίδας (Θάλασσα του Μαρμαρά), στην βορειοδυτική Τουρκία. Η ραδιοχρονολόγηση των τουρκικών αυτών θέσεων έχει δείξει την άμεση σχέση τους με θέσεις της ίδιας περιόδου στην Μικρά Ασία και στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, όπως και οι ραδιοχρονολογήσεις του υλικού πολιτισμού Καράνοβο στην Βουλγαρία αλλά και σε άλλες θέσεις στην νοτιοανατολική Βουλγαρία ενώ και στην Θεσσαλία, οι αρχαιότερες θέσεις έχουν δώσει ραδιοχρονολογήσεις περί το 6400 π.Χ.

Ο προϊστορικός τύμβος στην Κρωβύλη απέχει 12 χλμ. από την ακτή και έχει έκταση περίπου 10.000 τ.μ. Τα επιφανειακά ευρήματα του τύμβου είχαν ήδη χρονολογηθεί στην Μέση Νεολιθική Εποχή (Πίνακας 1). Στην δειγματοληψία των πυρήνων ανασύρθηκαν «δάπεδα, λάκκοι με στάχτη, τμήματα από τοίχους, εναποθέσεις, υπολείμματα οστών ανθρώπινης ταφής» αλλά και «κεραμική, οστά ζώων και θραύσματα ξυλάνθρακα». Η διορθωμένη/βαθμονομημένη (calibrated) ραδιοχρονολόγηση έδωσε τις χαμηλότερες χρονολογίες μεταξύ 5980-5790 π.Χ., με την βαθύτερη δειγματοληψία να έχει ληφθεί σε απόσταση 40 εκ. από το στερεό έδαφος (βραχώδες υπόστρωμα), γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι το βαθύτερο στρώμα μπορεί να δώσει και μεγαλύτερες αριθμητικά χρονολογίες.⁵¹ Η κεραμική έχει ομοιότητες με αυτήν που ανασύρθηκε στην Μάκρη (δες αμέσως παρακάτω), δηλαδή τοπικού χαρακτήρα, και δεν σχετίζεται με ανάλογα δείγματα από το Καράνοβο στην Βουλγαρία, το Σέσκλο στην Θεσσαλία ή την Μικρά Ασία.⁵²

Η νεολιθική Μάκρη, στην περιοχή του παραθαλάσσιου χωριού Μάκρη (12 χλμ. δυτικά της Αλεξανδρουπόλεως), αποτελείται από τύμβο (τούμπα) και σπήλαιο και έχει γενικώς χρονολογηθεί στην ΣΤ' χιλιετία π.Χ. Ο τύμβος καλύπτει επιφάνεια 2000 τ.μ., έχει ύψος 4 μ. και τα στρώματα της ιστορικής εποχής δείχνουν ότι κατοικούνταν συνεχώς την Κλασική, την Ρωμαϊκή, και την Βυζαντινή Εποχή. Όσον αφορά στην Προϊστορική Εποχή στην Μάκρη, οι ανασκαφές εκεί κατέληξαν σε σημαντικές παρατηρήσεις για την κατοίκηση στην νεολιθική Αιγαιακή Θράκη. Ενδιαφέρον προκάλεσε η «ομοιογένεια της κεραμικής παραδόσεως» της νεολιθικής Μάκρης σε ό,τι αφορά στην μορφή, διακόσμηση, τεχνολογία, γεγονός που εμπόδισε τους ανασκαφείς να διακρίνουν καθαρά ανομοιότητες στην στρωματογραφία από περίοδο σε περίοδο, με μόνη διαφορά δύο μεγάλες πολιτισμικές φάσεις (η αρχαιότερη Makri I και η Makri II). Ακόμη και οι φάσεις κατοικήσεως δεν συμπίπτουν με σημαντικές αρχιτεκτονικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις κατασκευές ενώ και οι ανομοιότητες από το ένα αρχαιολογικό στρώμα στο άλλο δείχνουν απλώς διαφορετικό τρόπο διαχείρισεως του χώρου και όχι χρονολο-

⁵⁰ Δες Wikipedia, λμ. «Accelerator mass spectrometry» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Accelerator_mass_spectrometry>.

⁵¹ Δες και Reingruber et al., *Going West?* Appendix, 'Krovili', p. 131.

⁵² Albert J. Ammerman and Nikos Efratiou and Maria Ntinou and Kosmas Pavlopoulos and Roberto Gabrielli and Kenneth D. Thomas and Marcello A. Mannino., «Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: The Use of Cores,» *Antiquity* 82 (March 2008): 139-147.

γικές ή πολιτισμικές διαφοροποιήσεις. Οι δύο φάσεις διαχωρίζονται από «στρώμα καταστροφής» και είναι διακριτές, όπως επιβεβαιώνουν κάποιες διαφοροποιήσεις στην κεραμική (μορφή και διακόσμηση των αγγείων) και στην αρχιτεκτονική των κατασκευών. Στην Makri I της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ., παρατηρήθηκαν πιθανές περιόδους εγκαταλείψεως του οικισμού, γεγονός το οποίο συνάδει με παρόμοιες πρακτικές σε άλλες νεολιθικές θέσεις της ίδιας περιόδου στην Βαλκανική. Τα θραύσματα κεραμικής που έχουν βρεθεί, μια που λείπουν τα ολόκληρα αγγεία, είναι όλα σκουρόχρωμα σε μαύρο, καστανό, ερυθρωπό χρώμα. Τα περισσότερα όστρακα αγγείων είναι μονόχρωμα, στιλπνά, λειασμένα αλλά μερικά έχουν τραχεία εξωτερική επιφάνεια. Η διακόσμηση πολύ λίγων κεραμικών δειγμάτων είναι εμπιέστη, είτε με τα δάκτυλα των χεριών είτε με κάποιο εργαλείο αλλά υπάρχουν και δείγματα με εγχάρακτη διακόσμηση και άλλα με έξερρη (ελαφρώς προεξέχουσα από την επιφάνεια του αγγείου) διακόσμηση. Μέχρι το 1996, δεν είχε βρεθεί στην Αιγαιακή Θράκη κεραμική όμοια με αυτήν της φάσεως Makri I αλλά τα επόμενα χρόνια εντοπίστηκαν παρόμοια δείγματα στην Κρωβύλη και στην Λαφρούδα (δες παρακάτω). Η κεραμική της φάσεως Makri I ανήκει στο πρώτο μισό της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. Παρ' όλα αυτά, ο ανασκαφέας ισχυρίζεται (2015) με κάποια επιφύλαξη ότι υπάρχουν και δείγματα τα οποία ίσως επιβεβαιωθεί ότι ανήκουν στην περίοδο 6340-6060 π.Χ.⁵³ Από την Makri I ανασύρθηκαν πολύ λίγα οστέινα εργαλεία σε αντίθεση με την Makri II από την οποία ο αριθμός είναι τέτοιος που δικαιολογεί την άποψη ότι στην νεολιθική Μάκρη οι κάτοικοι επεξεργάζονταν οστά. Μάλιστα, πρέπει να συμπεράνουμε ότι ήταν και «ιδιοκτήτες και χρήστες» των οστέινων εργαλείων που παρήγαν. Από την Makri I συνελέγησαν υπολείμματα ξυλάνθρακα, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων του συνοικισμού. Τα φυτά που αναγνωρίστηκαν ήταν σφένδαμνος, κρανιά, συκιά, φλαμουριά, άρκευθος, αγκάθι του Χριστού, τερέβινθος, αμυγδαλιά, σόρβος, άγρια τριανταφυλλιά, δρυς, πουρνάρι, φτελιά, άμπελος (κλήμα). Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν βρέθηκε πεύκο. Συμπερασματικά, η νεολιθική Μάκρη και ιδίως η Makri I υποδεικνύει την παρουσία της αρχής της Αρχαιότερης Νεολιθικής (πριν το 6000 π.Χ.) στην Αιγαιακή Θράκη. Επίσης, η κεραμική αυτής της περιόδου στην Μάκρη, στην Κρωβύλη και στην Λαφρούδα (δες παρακάτω) και η ομοιότητά της με την κεραμική της περιόδου που ακολούθησε και η οποία φαίνεται ότι κυριάρχησε στην Αιγαιακή Θράκη δείχνουν την έντονη περιφερειακή διαφορετικότητα της γεωγραφικής αυτής περιοχής, η οποία μάλιστα ίσως μπορεί να αναχθεί και στην Παλαιολιθική Εποχή. Είναι σημαντικό ότι γενικώς υφίσταται συνέχεια από την Makri I στην Makri II και αυτή διαφαίνεται «στην αρχιτεκτονική των κατασκευών, στα φορητά ευρήματα, στην κεραμική τεχνολογία, στην λιθοτεχνία, στην οικονομία». Στην Μάκρη, φαίνεται ότι υπήρξε εγκατάσταση γεωργών και ποιμένων από την Αρχαιότερη Νεολιθική Εποχή, η οποία σταδιακά αναπτύχθηκε από πολύ μικρό οικισμό με πολύ λίγες καλύβες σε «εγκατάσταση με ιδιαίτερα διευρυμένη διάταξη και με περίπλοκη διάταξη χώρου και αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών». Στην Μάκρη και για ολόκληρη την περίοδο διαβιώσεως στην Νεολιθική Εποχή, ο επικεφαλής ανασκαφέας διαπιστώνει μια αίσθηση «πολιτισμικής ωριμότητας» («cultural maturity»), η οποία εκφράζεται «από τον υψηλό βαθμό τυποποιήσεως στα υλικά προϊόντα (κεραμική, αρχιτεκτονική), σε εμμένουσες τεχνολογικές επιλογές (κεραμική, εργαλειοτεχνία) και σε εκπεφρασμένες πολιτισμικές (cultural) και τεχνολογικές μορφές (ειδώλια, έθιμα ταφής)».⁵⁴

⁵³ Ammerman, et. al., «Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: The Use of Cores,» p. 148 και Reingruber et al., *Going West?* Appendix, 'Makri (Evros)', p. 133.

⁵⁴ N. Efstratiou and M. P. Fumanal and C. Ferrer and D. Urem Kotsos and A. Curci and A. Tagli-

Η τρίτη σημαντική θέση της Νεολιθικής Εποχής στην Θράκη βρίσκεται στην παραλία του νομού Ξάνθης. Στον τύμβο, στην νοτιοδυτική ακτή της λιμνοθάλασσας Λαφρούδα, η κεραμική που ανασύρθηκε από την δειγματοληψία ταιριάζει με αυτή της Μάκρης και της Κρωβύλης. Οι διορθωμένες/βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις δείχνουν τις υψηλότερες χρονολογίες μεταξύ 5470-5320 π.Χ.⁵⁵ Το ενδιαφέρον εύρημα των δειγματοληψιών πυρήνα, όμως, είναι ότι τα χαμηλότερα στρώματα του τύμβου βρίσκονται 2,49 μ. κάτω από την σημερινή επιφάνεια της θάλασσας, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι υπήρχαν οικισμοί στην αρχή της Αρχαιότερης Νεολιθικής, οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Συνεπώς, οι αρχαιότεροι αυτοί οικισμοί είτε βρίσκονται σήμερα στον βυθό της θάλασσας κατά μήκος της σημερινής ακτογραμμής στην ελληνική Θράκη είτε καταστράφηκαν όταν παρασύρθηκαν από το θαλάσσιο νερό που τις πλημμύρισε.⁵⁶

Οι ανασκαφές στην Μάκρη και στην Κρωβύλη, δηλαδή στην Αιγαιακή Θράκη, φαίνεται ότι τοποθετούν και την περιοχή αυτή στο μεγάλο «νεολιθικό παζλ της Ευρώπης» των αρχών της Αρχαιότερης Νεολιθικής Εποχής. Μέχρι το τέλος του 20ου μ.Χ. αιώνα, υπήρχαν μόνο υποψίες (Δ. Θεοχάρης) ότι η περίοδος αυτή έπρεπε να υφίστατο και στον ελλαδικό χώρο αλλά τώρα υπάρχουν αρχαιολογικές αποδείξεις που συμπληρώνουν το χάσμα ανάμεσα στο τέλος της Μεσολιθικής και στην προχωρημένη Νεολιθική Εποχή και στα νησιά του Αιγαίου και στην ελληνική Θράκη. Στην Αιγαιακή Θράκη, η νεολιθική κεραμική του πρώτου μισού της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. είναι ιδιαίτερη σε σχέση με θέσεις στην Βουλγαρία και στην δυτική Μικρά Ασία. Μοιάζει να είναι τοπικού χαρακτήρα με κυρίως αρκετά μικρά αγγεία και μάλλον τελείως απλά. Η δειγματοληπτική έρευνα των πυρήνων στην Κρωβύλη μπορεί να μην έδωσε όλο το εύρος της ποικιλίας των αγγείων και συνεπώς να υπάρχουν και άλλα που να σχετίζονται με ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Από την άλλη πλευρά, όμως, η ολοκληρωμένη ανασκαφή στην Μάκρη απέδειξε ότι η κεραμική που σχετίζεται με επαφές με άλλες κοινότητες είναι «εξαιρετικά σπάνια» και άρα δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνδέουν τον μεγάλο όγκο της ανασυρμένης κεραμικής με θέσεις της ίδιας Εποχής στην Βουλγαρία ή στην δυτική Μικρά Ασία.⁵⁷ Συνεπώς, όπως αναρωτιούνται και οι μελετητές της Μάκρης, της Κρωβύλης και της Λαφούντας, μήπως η ανατολή της νεολιθικής Εποχής στην Αιγαιακή Θράκη ήρθε μέσω των νησιών του Αιγαίου και όχι δια της νεολιθικής οδού που συνέδεε την βορειοδυτική Μικρά Ασία με την σημερινή Βουλγαρία. Αυτή, φυσικά, δεν είναι παρά μια υπόθεση εργασίας, η οποία ενισχύεται, όμως, από την ιδιαίτερη κεραμική που έχει βρεθεί στην σημερινή ελληνική Θράκη. Κυρίως η ανασκαφή στην Μάκρη και, κατά δεύτερο λόγο οι δειγματοληψίες στην Κρωβύλη, δείχνουν ότι ο κύριος όγκος των μετακινήσεων των ανθρώπων στην αρχή της Αρχαιότερης Νεολιθικής Εποχής κατευθύνθηκε από την Μικρά Ασία στο βορειοδυτικό της άκρο, πέρασε στην σημερινή Ανατολική Θράκη (Τουρκία) και κινούμενος βόρεια έφθασε πρώτα στις νοτιοανατολικές εύφορες πεδιάδες της Βουλγαρίας. Όμως, οι δειγματοληψία πυρήνων στο Ντικίλι Τας (δες παραπάνω) έδειξε ότι ο Έβρος δεν πρέπει τελικά να υπήρξε το εμπόδιο της κατευθύνσεως των πορευομένων, προς τα νοτιοδυτικά, προς την ελληνική Θράκη και Μακε-

acozzo and G. Stratouli and S. M. Valamoti and M. Ntinou and E. Badal and M. Madella and K. Skourtopoulou, «Excavations at the Neolithic settlement of Makri, Thrace, Greece (1988-1996) - A preliminary report,» *Saguntum* 31 (1998): 11-62.

⁵⁵ Δες και Reingruber et al., *Going West?* Appendix, 'Lafrouda', p. 132.

⁵⁶ Ammerman, et. al., «Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: The Use of Cores,» pp. 139-147.

⁵⁷ Ammerman, et. al., «Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: The Use of Cores,» pp. 148-149.

δονία.

Ενώ, όμως, στα παράλια της Μακεδονίας, στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν ενδείξεις της αρχής της Αρχαιότερης Νεολιθικής Εποχής, οι ανασκαμμένες νεολιθικές θέσεις παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την νεολιθική ζωή. Η εγκατάσταση των νεολιθικών ανθρώπων στην Μακεδονία σε χωριά είχε ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με την υπόλοιπη Βαλκανική Χερσόνησο. Για τους οικισμούς στην Βαλκανική έχει υποστηριχθεί ότι η επιλογή υψηλών θέσεων εγκαταστάσεως οφειλόταν είτε σε «λόγους συμβολικούς ή κοινωνικής διαφοροποίησης». Στην Μακεδονία, οι οικισμοί βρίσκονται είτε σε χαμηλά οροπέδια είτε σε πλαγιές βουνών με ελαφριά κλίση και κατά μία άποψη αυτό το γεγονός οφείλεται στην προσπάθεια των κατοίκων να προστατεύσουν τις καλύβες τους από την υγρασία. Έχει παρατηρηθεί ότι οι οικισμοί είχαν μεταξύ τους απόσταση διότι ήταν απαραίτητο να υπάρχει διαθέσιμη γη προς καλλιέργεια. Έχει υπολογισθεί ότι η καλλιεργήσιμη έκταση κάθε οικισμού βρισκόταν σε μια μέγιστη ακτίνα 5 χλμ. από τον οικισμό. Λόγω των γεωγραφικών περιορισμών, οι νεολιθικοί οικισμοί στην Μακεδονία δεν μπορούσε παρά να καταλαμβάνουν ορισμένη έκταση και έτσι να κατατάσσονται στο τύπο των επιπέδων νεολιθικών οικισμών της Χερσονήσου του Αίμου. Η έκταση των οικισμών ποικίλει και στην πραγματικότητα είναι πολύ δύσκολο να υπολογισθεί το ακριβές τους μέγεθος. Ως γενικός κανόνας εφαρμόζεται η ιδέα ότι τον χώρο κατοικήσεως ορίζει η συνολική έκταση από την οποία συλλέγονται αρχαιολογικά ευρήματα. Επειδή, όμως, τα επιφανειακά ευρήματα μπορεί να έχουν παρασυρθεί από την σημερινή γεωργική χρήση του χώρου μακρύτερα από τα πραγματικά όρια του οικισμού είναι πιο ασφαλές να θεωρήσουμε ότι τα όρια νεολιθικού οικισμού μπορούν να ορισθούν από τα σημεία όπου τα επιφανειακά ευρήματα είναι πυκνά. Φυσικά, ο πυρήνας του οικισμού ορίζεται από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, συνήθως υπό την μορφή ιχνών των καλυβών στο έδαφος. Έχει υπολογισθεί ότι κατά την Νεώτερη Νεολιθική (Πίνακας 1), ο μέσος όρος εκτάσεως των οικισμών ήταν 4000-5000 τ.μ. αλλά σε όλη την διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής υπάρχουν και οικισμοί πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων. Κατά την άποψή μας, οποιοσδήποτε υπολογισμός είτε του συνολικού πληθυσμού είτε της πυκνότητάς του στην Μακεδονία πρέπει να θεωρηθεί αυθαίρετος μια που δεν γνωρίζουμε τον συνολικό αριθμό των οικισμών και των κατοίκων τους. Στους οικισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής που έχουν ανασκαφεί, τα κτίσματα είναι είτε περίπου τετράγωνα είτε παραλληλόγραμμα, καλύπτουν επιφάνεια μεγαλύτερη από 60 τ.μ. και είναι κατασκευασμένα από ξύλο και πηλό, υλικά που χρησιμοποιήθηκαν σε όλη την Νεολιθική Εποχή για τις κατασκευές. Οι οικίες είναι είτε μονόχωρες είτε χωρισμένες με λεπτό τοίχο σε δύο χώρους, όταν απαιτούνταν το ένα τμήμα να χρησιμοποιηθεί πιθανόν ως χώρος οικοτεχνίας και/ή παρασκευής φαγητού. Αυτή η δραστηριότητα συμπεραίνεται από την ύπαρξη εστίας και αποθηκευτικού χώρου στο ένα από τα δύο τμήματα. Ένας τρίτος χώρος μεγάλου κτίσματος ίσως αποτελούσε ιερό. Στην αρχή της Νεώτερης Νεολιθικής, τα κτίρια ήταν τετράπλευρα και επιφανείας από 30 τ.μ. μέχρι 55 τ.μ., μονόχωρα και σπάνια δίχωρα. Λίγο αργότερα, εμφανίσθηκαν οικίες με υπόγειους χώρους ή πατάρι και θεμέλια τοίχων από λίθους. Στην προχωρημένη Νεώτερη Νεολιθική, οι οικίες κτίζονταν σε συστάδες με επιφάνειες μεγαλύτερες από 30 τ.μ. και ήταν δίχωρες. Ο ελεύθερος χώρος ανάμεσα τους χρησιμοποιούνταν για εργασίες οικοτεχνίας ή παρασκευής φαγητού, όπως φαίνεται από την παρουσία εστιών αλλά και κεραμικού κλιβάνου. Οι περισσότεροι οικισμοί μετά την ίδρυσή τους συνέχισαν να κατοικούνται μέχρι το τέλος την Νεολιθικής ή και στην Εποχή του Χαλκού ή Χαλκολιθική Εποχή (Πίνακας 1). Στην δυτική Μακεδονία όμως και στην Αρχαιότερη Νεολιθική Εποχή, οι μισοί οικισμοί εγκαταλείφθηκαν με πιθανές, ανάμεσα σε άλλες, εξηγήσεις της αναχω-

ρήσεως των κατοίκων να σχετίζεται με τα καλλιεργήσιμα εδάφη ή την ανύψωση του υδροφόρου ορίζοντα. Πάντως, μέχρι το τέλος της Νεολιθικής, είχαν προστεθεί σε ολόκληρη την Μακεδονία πολλοί νέοι οικισμοί, γεγονός το οποίο, κατά μία άποψη, μπορεί να οφείλεται στις ομαλές κλιματολογικές συνθήκες.⁵⁸

Η αντίληψή μας για την νεολιθική κοινωνία της Μακεδονίας είναι εξαιρετικά περιορισμένη, αλλά τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι δεν διέφερε από τις υπόλοιπες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Πρέπει να θεωρήσουμε ότι η κάθε οικογένεια αποτελούνταν από τους γονείς, τα παιδιά και πιθανόν παππού και γιαγιά και την άποψη αυτή ενισχύσει ένα σημαντικό εύρημα στην Θεσσαλία, από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, 30 χλμ. δυτικά της Λάρισας. Πήλινο ομοίωμα οικίας⁵⁹ (σήμερα στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας) από την αρχή της Δ' χιλιετίας π.Χ. χωρίς την στέγη της αλλά με πλήρες το εσωτερικό της αποκαλύπτει την ζωή στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής (Τελική Νεολιθική Θεσσαλίας, Παράρτημα 1). Το ομοίωμα βρέθηκε κάτω από το δάπεδο οικίας σε λάκκο βάθους 25 εκ., ο οποίος ήταν σκαμμένος στα κατάλοιπα της προηγούμενης κατασκευαστικής φάσεως, και τοποθετήθηκε εκεί πιθανόν κατά την κατασκευή της. Οι διαστάσεις του ομοιώματος είναι 17 εκ. επί 14-15 εκ. και ύψος 5,2 εκ. και η εικόνα του εσωτερικού του είναι σαν μια φωτογραφία της κατόψεως της οικίας τραβηγμένη από το εσωτερικό της στέγης. Η είσοδος βρίσκεται περίπου στο μέσον μίας από τις μακριές πλευρές του τετράπλευρου και ορθογώνιου σε σχήμα κτίσματος, το δάπεδο παρουσιάζεται υπερυψωμένο στην πίσω αριστερή γωνία (όπως φαίνεται από την είσοδο), και φούρνος είναι τοποθετημένος απέναντι από την είσοδο. Εντός του ομοιώματος υπάρχουν οκτώ πήλινα ειδώλια, τα οποία αναπαριστούν τους ενοίκους, την οικογένεια της οικίας. Τα ειδώλια βρέθηκαν κατά χώραν (in situ), όπως είχαν θαφτεί μαζί με το ομοίωμα. Ειδώλιο (ύψους 7 εκ., το μεγαλύτερο από όλα) θήλεος είχε τοποθετηθεί διαγώνια επάνω στο υπερυψωμένο δάπεδο με τα χέρια κάτω από το στήθος. Φέρει αμυγδαλόσχημα μάτια αλλά και μαλλιά, τα οποία είναι σχηματισμένα από παράλληλες τεθλασμένες γραμμές με κάθετη φορά. Στην κάτω πλευρά του υπερυψωμένου δαπέδου και στο κάτω μέρος του γυναικείου ειδωλίου βρέθηκε ανδρικό τετράποδο (με μυτερά άκρα) ειδώλιο. Και στα δύο ειδώλια υπάρχουν εγχάρακτες παράλληλες γραμμές στο λαιμό τους και στα πόδια τους ενώ μάτια και μαλλιά υποδηλώνονται με παρόμοιο τρόπο. Στο εμπρός δεξιό τμήμα από την είσοδο βρέθηκαν δύο λίγο μικρότερου μεγέθους ειδώλια, γυναικείο και ανδρικό, όμοια με τα προηγούμενα. Στο κέντρο του ομοιώματος του οίκου και μπροστά από το ομοίωμα του φούρνου υπήρχε μικρού μεγέθους ειδώλιο, ύψους 2,6 εκ., το οποίο φαίνεται ότι αναπαριστούσε παιδί. Μπροστά από το ομοίωμα του φούρνου, μικρό πήλινο αντικείμενο με κωνοειδή απόληξη στην μία του πλευρά μοιάζει με φραντζόλα ψωμιού, όπως υποθέτει ο ανασκαφέας. Στην δεξιά πλευρά του ομοιώματος φούρνου και μέχρι την πίσω δεξιά γωνία του ομοιώματος του οίκου υπήρχαν τοποθετημένα τρία μικρά ειδώλια. Αυτό που βρισκόταν ακριβώς δίπλα στο ομοίωμα φούρνου ήταν χωρίς κεφάλι. Ήταν ειδώλιο θήλεος, κοριτσιού, όπως φαίνεται από τα σχηματισμένα στήθη. Το διπλανό του ήταν το δεύτερο μικρό ειδώλιο, ύψους 2,6 εκ. ενώ και τα τρία μαζί δείχνουν να αναπαριστούν παιδιά. Ανάμεσα στον φούρνο και στο παιδικό ειδώλιο και στο μεγάλο γυναικείο ειδώλιο στο υπερυψωμένο δάπεδο του ομοιώματος της οικίας υπήρχε τοποθετημένο ένα παράξενο παραλληλεπίπεδο και επίμηκες αντικείμενο με κωνοειδείς απολήξεις στα δύο του άκρα, το οποίο, όμως, όπως και άλλα παρόμοια που έχουν βρεθεί σε άλλες νεολιθικές θέσεις, δεν έχει

⁵⁸ Ασλάνης, σ. 230-238.

⁵⁹ Δες εικόνα και σχέδιο σε Κώστας Γαλλής, «Πρόσφατες έρευνες στην νεολιθική Θεσσαλία,» *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 34 (Μάρτιος 1990): 15.

προσδιορισθεί. Μπορεί να πρόκειται για λέμβο, μια που ο Πηνεϊός ήταν κοντά, αλλά είναι παράδοξο να τοποθετηθεί πλεύσιμο μέσα σε οίκο. Μπορεί, όμως, να πρόκειται και για το επίπεδο ξύλο (πινακωτή), που χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα σε χωριά. Επάνω σε αυτό τοποθετείται η ζύμη μέχρι να φουσκώσει αλλά χρησιμοποιείται και για να μεταφερθεί αυτή στον φούρνο όπου θα ψηθεί για να γίνει ψωμί. Η όλη εντύπωση που δίνει το ομοίωμα είναι ότι είχε κατασκευασθεί ακριβώς για να τοποθετηθεί ως προσφορά στα θεμέλια του νέου οίκου. Μοιάζει να αναπαριστά μια ολόκληρη οικογένεια, τους ηλικιωμένους γονείς, τα μεγάλα ειδώλια, επάνω αριστερά, τους γονείς, κάτω δεξιά, και τα παιδιά. Επίσης, αναπαριστώνται και τα σημαντικότερα στοιχεία και αντικείμενα του οίκου: ο φούρνος και η πινακωτή (ή άλλο σημαντικό αντικείμενο της οικίας ή λέμβος), αλλά και το ψωμί (πιθανόν) ως κύριο μέσο διατροφής για την καλή σοδειά και την ευμάρεια του οίκου. Παρότι το εύρημα ανήκει στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής στην Θεσσαλία είναι μια σοβαρή ένδειξη του ποιοι ζούσαν μέσα στην νεολιθική οικία. Παρόμοιο εύρημα ομοιώματος οίκου χωρίς σκεπή με φούρνο και υπερυψωμένο δάπεδο αλλά χωρίς ειδώλια έχει βρεθεί και στην ανασκαφή στους Σιταγρούς (εικ. Theocharis, 1973, figs 250 & 290). Όμοια ευρήματα στην νοτιοανατολική Ευρώπη έχουν ανασυρθεί στην βορειοανατολική Βουλγαρία (Oncarovo, υλικός πολιτισμός Καρανοβο) χωρίς ειδώλια και στην δυτική Ουκρανία (πρώτο μισό της Δ' χιλιετίας π.Χ.) με θήλα ειδώλια. Όμως, η παρουσίαση του οίκου με τους ενοίκους του στο ομοίωμα από την Θεσσαλία είναι μοναδική και δείχνει και πόσο παλιά είναι η παράδοση της συμβίωσης της στενής οικογένειας (ηλικιωμένοι γονείς, ζευγάρι και παιδιά), τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο.⁶⁰

Τα κατάλοιπα οικιών στην Μακεδονία δείχνουν ότι η δομή της οικογένειας αλλά και ο τρόπος διαβίωσης κατά την Νεολιθική Εποχή δεν πρέπει να διέφεραν από αυτούς της Θεσσαλίας. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική, οι οικογένειες κατοικούσαν σε μονόχωρες καλύβες μεγαλύτερες από 60 τ.μ., οι οποίες ήταν διάσπαρτες στον οικιστικό χώρο. Στην Μέση Νεολιθική, οι οικίες ήταν συνήθως μονόχωρες, περίπου 25 έως 50 τ.μ., ενώ κάποιες διέθεταν υπόγειο και ίσως ορισμένες να διέθεταν και όροφο. Γενικώς, πρέπει να συμπεράνουμε ότι φιλοξενούσαν την τυπική οικογένεια, όπως και στην Θεσσαλία. Στον οικισμό των Σερβίων⁶¹ Κοζάνης και στην Νεώτερη Νεολιθική παρατηρήθηκε ότι οι καλύβες σχημάτιζαν ομάδες οικιών, γεγονός το οποίο ίσως να υπονοεί την κοντινότερη συγγενική ή άλλη σχέση ανάμεσα στα μέλη της ομάδας. Δεν μπορεί, βέβαια, να διευκρινιστεί εάν πρόκειται για τα μέλη ενός σογιού που σχηματίζουν την ομάδα η απλώς την συσπείρωση ορισμένων οικογενειών γύρω από έναν αρχηγό. Εικάζεται ότι οι αρχηγοί των σογιών ή των ομάδων σχημάτιζαν ένα συμβούλιο γερόντων με την συμμετοχή και του ιερέα του χωριού. Οι εστίες που έχουν βρεθεί στον ελεύθερο χώρο εκτός των καλυβών υποδεικνύει ότι η τροφή παρασκευαζόταν στο ύπαιθρο. Η καθημερινότητα των κατοίκων ήταν μάλλον τυποποιημένη και μονότονη μια που το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας οι ενήλικες εργάζονταν στα χωράφια ενώ τα παιδιά ασχολούνταν με την βοσκή των ζώων. Υποθέτουμε ότι όλα τα μέλη των οικογενειών συμμετείχαν στην συγκομιδή. Έχει υπολογισθεί ότι κάθε οικογένεια καλλιεργούσε έκταση περίπου 10.000 τ.μ., η οποία βρισκόταν κοντά στην οικία της. Τον χειμώνα, μέσα στην καλύβα οι γυναίκες, οι άνδρες και τα μεγάλα παιδιά ασχολούνταν με το ράψιμο νέων ή

⁶⁰ Kostas J. Gallis, «A Late Neolithic Foundation offering from Thessaly,» *Antiquity* 59 (1985): 20-24 & 29-31 (Plates XIV-XVI).

⁶¹ Για την ανασκαφή στα Σέρβια δες Cressida Ridley and K. A. Wardle and Catharine A. Mould and Jill Carington Smith and Rupert Housely and Richard Hubbard and Jonathan Musgrave and Bill Phelps, *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73*, The British School at Athens. Supplementary Volumes, No. 32 (2000).

την επισκευή παλαιών ενδυμάτων, την κατασκευή νέων ή την επιδιόρθωση παλαιών εργαλείων, με το πλέξιμο καλαμένων καλαθιών και άλλες εργασίες οικοτεχνίας ενώ όταν ήταν αναγκαίο φρόντιζαν για την κατασκευή πήλινων αγγείων και ειδωλίων. Αν και ο τρόπος ζωής τους έχει χαρακτηριστεί ως «απλός», δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ζούσαν μια ιδιαίτερα δύσκολη αγροτική ζωή μοχθώντας καθημερινά για να μεγαλώσουν τα δημητριακά και τα όσπρια και να εκτραφούν τα ποίμνια, όλα απαραίτητα για την επιβίωσή τους, μέσα από αμέτρητους φυσικούς κινδύνους.

Μια άλλη αντίληψη για την ζωή των νεολιθικών ανθρώπων αφορά στις «ειρηνικές» σχέσεις μεταξύ τους. Αρχικά, κάθε φορά που οι αρχαιολόγοι εντόπιζαν λίθινους περιβόλους ή ίχνη από είδος ξύλινου τείχους ή και τάφρους γύρω από καλύβες ή τον οικισμό υπέθεταν ότι οι κατασκευές αυτές αποσκοπούσαν στην προστασία των κατοίκων από τις επιθέσεις των γειτόνων τους, αποτελούσαν δηλαδή οχυρωματικά έργα. Αργότερα, όπως και στην περίπτωση των οικισμών στην Αρχαία Μακεδονία, επικράτησε η άποψη ότι η προστασία αυτή δεν θα μπορούσε να αποτρέψει επιθέσεις ανθρώπων αλλά μόνο ζώων και συνεπώς θεωρήθηκε ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι έλυναν τις διαφορές του «ειρηνικά». Όταν άρχισαν, βέβαια, να διαπιστώνονται πραγματικά οχυρωματικά έργα γύρω από οικισμούς στην Χαλκολιθική και στις μετέπειτα Εποχές, τότε οι αρχαιολόγοι άρχισαν να μιλούν για πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στους κατοίκους των χωριών.⁶² Κατά την άποψή μας, η εικόνα μιας ειρηνικής, βουκολικής και ευτυχισμένης ζωής κατά την Νεολιθική Εποχή είναι τελείως πλασματική και παραπλανητική. Είναι βέβαιο ότι στην Αρχαία Μακεδονία δεν υπήρξαν γενικευμένοι πόλεμοι ή μακροχρόνιες συρράξεις, διότι κάποια αποτελέσματά τους θα ήταν αρχαιολογικά ορατά. Όμως, ο ανθρώπινος χαρακτήρας μας οδηγεί να πιστέψουμε ότι πρέπει να υπήρχαν προσωπικές ή και κοινοτικές διενέξεις, ανάμεσα σε κατοίκους οικισμών, οι οποίες δεν λύνονταν κοινή συναινέσει και ειρηνικά. Παρότι, εντός της κοινότητας και με την διαμεσολάβηση του συμβουλίου των γερόντων (όπως το οραματίζονται οι αρχαιολόγοι) μπορεί να βρισκόνταν ειρηνικές λύσεις σε πολλά ζητήματα, οι προσωπικές ή κοινοτικές διενέξεις δεν πρέπει να έλειπαν και να είχαν ως αποτέλεσμα περιορισμένες καταστροφές ή και θανάτους.⁶³ Τα λίθινα ή ξύλινα εργαλεία γίνονται πολύ εύκολα πολεμικά όπλα στα χέρια γεροδεμένων ανδρών και η καταστροφή της σοδειάς του αντιπάλου χωριού στο χωράφι εύκολη υπόθεση ενώ η πιθανή προστασία της από τους άνδρες τους αντίπαλου χωριού μπορούσε να οδηγήσει σε μάχες σώμα με σώμα. Βέβαια, τέτοιου είδους ατομικές ή συλλογικές πολεμικές συμπεριφορές δεν αφήνουν αποδείξεις ούτε καν ενδείξεις για τους αρχαιολόγους της Νεολιθικής Εποχής.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν επιτρέπουν βέβαια τελικά συμπεράσματα για την οικονομία στην νεολιθική Αρχαία Μακεδονία αλλά αποτελούν μόνο μία σειρά από ενδείξεις και αποδείξεις που οδηγούν σε μια, πολλές φορές, θολή εικόνα της Νεολιθικής Εποχής, όπως όμως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές στην Ευρώπη και αλλού στον κόσμο. Τέτοιες αποδείξεις είναι τα φυτικά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Γνωρίζουμε ότι πριν την Νεολιθική Εποχή, φύονταν σε άγρια μορφή στον ελλαδικό χώρο μόνο ο μονόκοκκος σίτος και το άγριο κριθάρι ενώ οι καλλιέργειες των νεολιθικών γεωργών της Μακεδονίας περιελάμβαναν το μονόκοκκο αλλά κυρίως το δίκκοκο σιτάρι και το γυμνό⁶⁴ εξάστοιχο (με έξι σειρές) κριθάρι (*hordeum vulgare*. ποικιλία *nudum*) αλλά και

⁶² Ασλάνης, σ. 238-239.

⁶³ Την ίδια υπόθεση διατυπώνει για τα ευρήματα καταστροφών στην ανασκαφή στον Πρόδρομο Καρδίτσας ο Γεώργιος Χουρμουζιάδης, «Δύο νέαι εγκαταστάσεις της Αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτική Θεσσαλίαν,» *AAA* 4 (1971): 168-169.

⁶⁴ Τα αρχαία είδη κριθαριού χωρίζονται σε ενδεδυμένα (*hordeum vulgare*), δηλαδή με κέλυφος (αγγλ. hull), και ακάλυπτα ή γυμνά (*hordeum vulgare nudum*).

φακές, μπιζέλια ενώ συνέλεγαν και το σπόρο αυτοφυούς λαθουριού. Συμπλήρωναν την διατροφή τους με βελανίδια, κορόμηλα, δαμάσκηνα και άλλους καρπούς. Ενώ κατά την Μέση Νεολιθική συνεχίσθηκε η καλλιέργεια του μονόκοκκου και του δίκκοκου σιταριού, στην ανασκαφή στα Σέρβια Κοζάνης αποκαλύφθηκε ότι είχε αρχίσει και η καλλιέργεια του σημερινού σκληρού σίτου (*triticum aestivum*, ποκιλία *durum*), αυτό το οποίο χρησιμοποιείται και σήμερα για την παρασκευή αλεύρου αρτοποιίας, δηλαδή ψωμιού. Επίσης, βρέθηκε εξάστοιχο κριθάρι σε επενδυμένη και ακάλυπτη μορφή ενώ υπήρχαν ακόμη φακή, μπιζέλια, λαθούρι. Στην ανασκαφή των Σιταγρών (Sitagroi I) ενώ φαίνεται ότι κυριαρχούσε το δίκοκκο σιτάρι, υπάρχει και το μονόκοκκο. Η πιθανή εξήγηση είναι ότι καλλιεργούνταν σε νέα υπερυψωμένα εδάφη όπου η υγρασία είναι λιγότερη. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε εξάστοιχο κριθάρι και βρώμη, λαθούρι και μπιζέλια ενώ την διατροφή των κατοίκων συμπλήρωναν καρποί, όπως κεράσια, αμύγδαλα, φιστίκια, αγριοστάφυλα. Κατά την Νεώτερη Νεολιθική, στους Σιταγρούς (Sitagroi II) κυριάρχησε (περ. 70 τοις εκατό) η καλλιέργεια του μονόκοκκου σίτου με μεγάλο περιορισμό της καλλιέργειας του δίκκοκκου σίτου (περ. 25 τοις εκατό) ενώ αναγνωρίστηκε και ο σκληρός σίτος για την παρασκευή ψωμιού. Το συνηθέστερο όσπριο ήταν η φακή ενώ οι κάτοικοι κατανάλωναν και καρπούς. Έχει υποστηριχθεί ότι η επικράτηση του μονόκοκκου σίτου κατά την Νεώτερη Νεολιθική οφείλεται στην άνοδο της θερμοκρασίας και στην μείωση της υγρασίας στα καλλιεργούμενα εδάφη (δες παραπάνω).⁶⁵

Ο τρόπος καλλιέργειας της γης στην Νεολιθική Εποχή δεν μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί αλλά με την βοήθεια αρχαιολογικών τεκμηρίων και των γνώσεων που μπορούμε να συνάγουμε από την αγροτική Ελλάδα του 20ου μ.Χ. αιώνα, μπορεί σε κάποιο βαθμό να αναπαρασταθεί. Για να διαβιώσουν, οι νεολιθικοί κάτοικοι στην Ελλάδα έπρεπε να εκμεταλλευθούν διάφορους τρόπους παραγωγής και ευρέσεως τροφής παρά να βασισθούν στην οικοτεχνία. Εντός του συνοικισμού, η μία οικογένεια πρέπει να δάνειζε τα κεραμικά αγγεία, τα εργαλεία από λίθο και τα οστέινα εργαλεία στην άλλη ενώ πρέπει να υπήρχε και δανεισμός ανάμεσα σε γειτονικά χωριά ενώ δεν μπορεί να αποκλεισθεί και παρόμοια πρακτική με πιο απομακρυσμένες εγκαταστάσεις. Στο ζήτημα της διατροφής, όμως, η κάθε οικογένεια ήταν κατά πάσα πιθανότητα αυτάρκης και βασιζόταν στην ετήσια σοδειά από τα σιτηρά και τα όσπρια που καλλιεργούσε αλλά και στο κρέας που ελάμβανε και στο τυρί που παρήγε από τα εξημερωμένα της ζώα. Το κυνήγι δεν έλειπε και διεξαγόταν στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού, σε πιο ορεινά εδάφη, και συνδυαζόταν με την συλλογή καρπών, βολβών, ξηρών καρπών και μελιού. Στους παραποτάμιους ή παράκτιους οικισμούς αλλά κυρίως στα νησιά, σημαντικό μερίδιο στην διατροφή των ανθρώπων είχαν τα ψάρια και τα θαλασσινά. Στις ηπειρωτικές περιοχές του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένης και της Αιγαιακής Θράκης και Μακεδονίας, η κύρια απασχόληση από την αρχή της Νεολιθικής Εποχής ήταν φυσικά η γεωργία και η κτηνοτροφία. Το καλοκαίρι, τότε που ο καιρός είναι ζεστός και ξηρός, τα αιγοπρόβατα (όπως και όλους τους αιώνες μέχρι σήμερα) οδηγούνταν στα βουνά από ορισμένους άνδρες του συνοικισμού (τους υπεύθυνους για την κτηνοτροφία) ενώ οι υπόλοιποι άνδρες και γυναίκες ασχολούνταν με τις γεωργικές εργασίες. Τα αρχαιολογικά δεδομένα θα είχαν μόνο ακαδημαϊκής φύσεως ενδιαφέρον εάν δεν συνδυάζονταν με τις πληροφορίες και τις πρακτικές που μπορούν να αντληθούν από την αγροτική Ελλάδα του 20ου μ.Χ. αιώνα και ιδίως αυτή μέχρι και την δεκαετία του 1970.⁶⁶ Θα

⁶⁵ Ασλάνης, σ. 239-242.

⁶⁶ Δες εικόνες από την καλλιέργεια της γης και την αγροτική ζωή στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 σε Theocharis, ed., *Neolithic Greece*, figs 142-172.

πρέπει, όμως, να θυμόμαστε ότι «ο νεολιθικός αγρότης ήταν πρωτοπόρος» σε σύγκριση με αυτούς του περασμένου (του 20ου μ.Χ.) αιώνα, οι οποίοι χωρίς τα μηχανήματα είχαν ήδη μία πείρα 8000 ετών στην καλλιέργεια της γης. Τα κύρια προβλήματα του αγρότη της Νεολιθικής Εποχής ήταν ότι έπρεπε να καθαρίσει την γη από τα δάση και να την καλλιεργήσει χωρίς κανονικό άροτρο ενώ υπολογίζεται ότι ο μέσος όρος ζωής του πρέπει να ήταν περίπου 30 έτη. Η χρήση της κοπριάς για την γονιμότητα των εδαφών δεν ήταν γνωστή. Θέριζαν την άνοιξη για να επωφεληθούν των χειμερινών βροχών και το καλοκαίρι έβαζαν φωτιά στους εναπομείναντες βλαστούς (καλάμια) από τα στάχυα για να είναι η γη κάπως περισσότερο γόνιμη. Αρχικά πρέπει να έσκαβαν το έδαφος με κάποιου είδους τσάπα ενώ αργότερα ίσως το άροτρό τους να ήταν ένα ξύλο από δένδρο ή κέρατο ζώου,⁶⁷ αρκετά χονδρό για να μην σπάει εύκολα αλλά και αιχμηρό στο κάτω άκρο, με το οποίο διάνοιγαν οι γεωργοί το έδαφος.⁶⁸ Το σκάψιμο με την τσάπα αλλά και το πρωτόγονο ξύλινο άροτρο, με όση δύναμη και εάν το πιέσει ο γεωργός στο χώμα, δεν μπορεί να οργώσει σε βάθος μεγαλύτερο των 15 εκ. ενώ δεν καθαρίζει τελείως το έδαφος από τα αγριόχορτα. Η σπορά γινόταν φυσικά με το χέρι. Ο φόβος να αποτύχει η μοναδική σπορά και να μην υπάρχει καθόλου σοδειά είναι πιθανό να οδήγησε τους πρώτους νεολιθικούς γεωργούς, όπως συνέβαινε και σε ορισμένες περιοχές και νησιά στην αγροτική Ελλάδα του 20ου μ.Χ. αιώνα, στην λύση των μεικτών καλλιεργειών στο ίδιο κομμάτι γης. Φύτευαν, δηλαδή, σιτάρι, κριθάρι βρώμη μαζί με όσπρια, έτσι ώστε να υπάρχει σοδειά τουλάχιστον για μία από τις καλλιέργειες. Στην Νεώτερη Νεολιθική, όμως, τουλάχιστον στην Θεσσαλία, υπάρχουν ενδείξεις για μονοκαλλιέργεια, γεγονός που μπορεί «να αποτελεί κάποια ένδειξη αναπτύξεως και ευημερίας της περιοχή την δεδομένη εποχή». Ο θερισμός πραγματοποιούνταν με ξύλινο ή οστέινο δρεπάνι επάνω στο οποίο είχαν ενσωματωθεί κοφτερά δόντια από πυρόλιθο ή οψιδιανό για να σχηματισθεί η λεπίδα του και το οποίο χειρίζονταν από την λαβή του. Με αυτό το δρεπάνι έκοβαν μόνο το άνω μέρος του βλαστού του σίτου μαζί με τον καρπό (το στάχυ) ενώ το υπόλοιπο από το στέλεχος έμενε στο χωράφι. Για να πάρουν τους κόκκους από το κελυφωτό σιτάρι έβαζαν πρώτα τα στάχυα σε ιπνό (φούρνο) με χαμηλή θερμοκρασία για να μαλακώσουν το κέλυφος, μετά τα έτριβαν σε λίθινο γουδί με γουδοχέρι, τα λίνιζαν και τελικά αποθήκευαν τους κόκκους. Στα αποφλοιωτικά ή γυμνά σιτάρια το αλώνισμα ήταν ευκολότερο και ίσως στην προχωρημένη Νεολιθική Εποχή να χρησιμοποιούσαν και κάποια μέθοδο αλωνίσματος με ζώα. Γουδιά και γουδοχέρια είναι συχνά ευρήματα νεολιθικών θέσεων όπως και λίθινοι χειρόμυλοι, με τους οποίους άλεθαν τους σπόρους σε χονδρό αλεύρι. Οι χειρόμυλοι αποτελούνταν από λίθινη βάση σε ελλειψοειδές σχήμα με μεγάλη εσοχή ή λίθινο δοχείο και λίθινο γουδοχέρι σε στενό και επίμηκες σχήμα (σαν φραντζόλα). Οι χειρόμυλοι ύστερων περιόδων αποτελούνταν από δύο κυλινδρικού σχήματος λίθους χαμηλού ύψους (περ. 10-15 εκ), ανάμεσα στους οποίους τοποθετούσαν τους κόκκους του σταριού. Περιστρέφοντας με ξύλινη λαβή τον επάνω λίθο, άλεθαν το σιτάρι σε αλεύρι, το οποίο όμως αναμειγνύονταν και με ψήγματα από τους λίθους λόγω της μεταξύ τους τριβής. Σπόροι σίτου, συνήθως απανθρακωμένοι είτε εξαιτίας ατυχήματος κατά την διαδικασία της θερμάνσεως στους ιπνούς είτε εξαιτίας πυρκαγιάς στις αποθήκες, έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις στον ελλαδικό χώρο. Έχουν, όμως, βρεθεί και ημιαπολιθωμένοι σπόροι σταριού σε αχυροπηλό ή ωμοπλίνθους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των νεολι-

⁶⁷ Δες εργαλείο φυτέματος κατασκευασμένο από κέρατο ελαφιού από το Δισπηλιό Καστοριάς σε Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1996), σ. 32.

⁶⁸ Αλλά δες και Ασλάνης, σ. 242.

θικών καλυβών. Άχυρα προστίθεντο συχνά στον πηλό για να στεγνώσει γρήγορα και ομοιόμορφα και για να αποφευχθούν επάνω του ρωγμές. Τέτοιοι σπόροι βρέθηκαν στον Σαλιαγκό⁶⁹ στην Αντίπαρο. Στην Μακεδονία, στους Σιταγρούς της Μέσης Νεολιθικής Εποχής, στην πεδιάδα της Δράμας, βρέθηκε ότι οι κάτοικοι καλλιεργούσαν μονόκοκκο και δίκκοκο σίτο, ενδεδυμένο εξάστοιχο κριθάρι, μικρού μεγέθους λαθούρι αλλά και βρώμη, φακές, μπιζέλια, όπως αποκάλυψε αποθηκευτικός πίθος. Επίσης εντοπίστηκαν και σπόροι αγριόχορτου (κυρίως του είδους *polygnum aviculare*), οι μικροσκοπικοί σπόροι του οποίου χρησιμοποιούνταν ως αρωματικό στο φαγητό. Από τα υπολείμματα καρπών, τα πιο ενδιαφέροντα είναι οι πυρήνες (κουκούτσια) του αγριοστάφυλλου, το οποίο φύτευε και καταναλωνόταν για περισσότερο από 2500 χρόνια στην Νεολιθική Εποχή. Το είδος αυτό (*vitis silvestris*) φύεται στην περιοχή μέχρι και σήμερα.⁷⁰ Σε γενικές γραμμές και από τα αποτελέσματα των ανασκαφών στην Μακεδονία, οι νεολιθικοί γεωργοί στα χωριά καλλιεργούσαν τις ίδιες ποικιλίες δημητριακών και οσπρίων ενώ η συλλογή των καρπών και το κυνήγι διαφοροποιούνταν ανάλογα με τον περιβάλλοντα χώρο του συνοικισμού.

Η εξημέρωση ζώων, η οποία πραγματοποιήθηκε περί το 8000 π.Χ. ταυτόχρονα σε διάφορους τόπους στο «εύφορο τόξο» της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής, έλυσε πολλά από τα προβλήματα διαβίωσης του νεολιθικού ανθρώπου. Η εξημέρωση ήταν αποτέλεσμα των παρατηρήσεων που έκανε ο πρωτόγονος κυνηγός επάνω στην φυσιολογία και στην συμπεριφορά των ζώων που θήρευε για χιλιάδες χρόνια και τα οφέλη της πολύ σημαντικά. Με την εκκίνηση της κτηνοτροφίας, ο άνθρωπος εγκαινίασε μαζί με την γεωργία μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα του οίκου του. Με την καλλιέργεια των δημητριακών προσλάμβανε κυρίως άμυλο και φυτικές πρωτεΐνες ενώ από το κρέας των ζώων τις απαραίτητες ζωικές πρωτεΐνες. Με την εξημέρωση των ζώων, το κρέας τους, το λίπος τους, το δέρμα τους, τα κέρατά τους και τα οστά τους για την κατασκευή εργαλείων ήταν άμεσα διαθέσιμα. Ο άνθρωπος δεν χρειαζόταν πια να εναποθέτει τις ελπίδες του για να φάει κρέας και να χρησιμοποιήσει το ζώο που σκότωνε στην τύχη του κυνηγιού. Οι αρχαιολόγοι αναγνωρίζουν τα εξημερωμένα ζώα από τις βιολογικές μεταβολές που έχουν υποστεί εξαιτίας της ημερώσεώς τους από τον άνθρωπο. Η μείωση της τροφής που καταναλώνουν τα ζώα αυτά και σε ποσότητα και σε ποιότητα έχει ως αποτέλεσμα την συνολική μείωση του όγκου τους και κατά συνέπεια και των οστών τους. Το κεφάλι τους μικραίνει σε μέγεθος και μαζί με αυτό και τα δόντια τους, αν και σε βραχύτερο ρυθμό, γεγονός που βοηθάει τους επιστήμονες στην αναγνώρισή τους ως εξημερωμένα. Τα κέρατά τους μικραίνουν και αλλάζουν σχήμα ή εξαφανίζονται τελείως. Ορισμένες ή όλες αυτές οι μεταβολές μπορεί να συμβούν σε ένα διάστημα 60-180 ετών και συνεπώς η αναγνώρισή τους σε σχέση με τα άγρια ζώα είναι εύκολη.

Η εξημέρωση των ζώων πρέπει να άρχισε στην Μικρά Ασία κατά την Θ' ή Η' χιλιετία π.Χ. και να έφθασε στον ελλαδικό χώρο περί το μέσο της Ζ' χιλιετίας. Τα οστά σκύλων από διάφορες περιοχές δείχνουν ότι το ζώο είχε εξημερωθεί στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, στην Βαλκανική και στην Ευρώπη πριν εξημερωθεί στον ελλαδικό χώρο. Δεν αποκλείεται, όμως, να είχε αυτό συμβεί κατά την Μεσολιθική Εποχή, όπως σε άλλες γειτονικές περιοχές, ή ο σκύλος να έφθασε τελικά στον ελλαδικό χώρο εξημερωμένος. Πάντως, κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική έχουν βρεθεί οστά εξημερωμένων

⁶⁹ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 130. Για την ανασκαφή στον Σαλιαγκό δες J. D. Evans and Colin Renfrew, *Excavations At Saliagos: Near Antiparos*, The British School at Athens. Supplementary Volumes, No. 5, (1968).

⁷⁰ Jane M. Renfrew, «Agriculture,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*], ed. Demetrios R. Theocharis, (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 147-164.

ζώων στον Σαλιαγκό, στην Κνωσσό, στην Θεσσαλία, στην Νέα Νικομήδεια⁷¹ και στους Σιταγρούς (Sitagroi I), εκτός φυσικά από αυτά που έχουν ανασυρθεί και από διάφορες άλλες ελληνικές θέσεις. Τα ευρήματα περιελάμβαναν σκύλους, χοίρους, αιγοπρόβατα και βοοειδή. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική τα οστά αιγοπροβάτων αποτελούσαν περίπου το 50 τοις εκατό του συνολικού αριθμού των ανευρεθέντων οστών στους Σιταγρούς (Sitagroi I), περισσότερο από τα μισά στις άλλες θέσεις που αναφέρονται ανωτέρω και περισσότερο από 80 τοις εκατό στον Σαλιαγκό. Η εξήγηση για αυτή την υπεροχή των αιγοπροβάτων είναι ότι ο αριθμός των αγρίων ζώων στο εύφορο τόξο ήταν πολύ μεγαλύτερος από των άλλων αγρίων ζώων που εξημερώθηκαν και ότι είχαν εξημερωθεί πριν από τα άλλα ζώα στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Τα οστά των αγρίων ζώων στους παραπάνω οικισμούς είναι από πολύ λίγα στην Νέα Νικομήδεια και στους Σιταγρούς (Sitagroi I) μέχρι ελάχιστα στους άλλους οικισμούς, γεγονός που σημαίνει ότι δεν υπήρχε μεγάλη ανάγκη ή και καθόλου για κυνήγι ζώων. Σε παραποτάμιους οικισμούς αλλά και σε όποια από τα νησιά του Αιγαίου έχουν βρεθεί νεολιθικές εγκαταστάσεις, η διατροφή των κατοίκων συμπληρωνόταν με κατανάλωση ψαριών. Έχει υποστηριχθεί ότι ενώ η μία οδός εξημερώσεως ζώων ήταν μέσω της Μικράς Ασίας, η άλλη ήταν τοπική ελλαδική. Μάλιστα, εφόσον υπήρχαν ταυτοχρόνως ανεξάρτητα «κέντρα εξημερώσεως» φυτών και ζώων στο εύφορο τόξο, θα μπορούσαν να υφίστανται παρόμοια και στον ελλαδικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση, τα άγρια αιγοπρόβατα έφθασαν στα νησιά του Αιγαίου και στην ηπειρωτική χώρα από το εύφορο τόξο ενώ η εξημέρωσή τους ακολούθησε αυτής που πραγματοποιήθηκε στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο χοίρος είχε ήδη εξημερωθεί πριν καν εμφανισθεί στον ελλαδικό χώρο ενώ η εξημέρωση των βοοειδών στην Θεσσαλία δείχνει να είναι σύγχρονη εάν όχι αρχαιότερη αυτής στην Μικρά Ασία (Τσατάλ Χουγιούκ).⁷² Η απόδειξη για αυτόν τον ισχυρισμό είναι ότι όλες οι ανωτέρω νεολιθικές θέσεις περιείχαν και οστά βοοειδών σε μεταβατικό στάδιο, μεταξύ δηλαδή της άγριας και της ήμερης καταστάσεώς τους. Σε κάθε περίπτωση, είναι πολύ πιθανό τα πρώτα εξημερωμένα αιγοπρόβατα, χοίροι και σκύλοι να έφθασαν στον ελλαδικό χώρο από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή ενώ δεν είμαστε βέβαιοι για τα βοοειδή του ελλαδικού χώρου, τα οποία μπορεί να εξημερώθηκαν τοπικά.⁷³ Έχει παρατηρηθεί ότι παρότι το κρέας του σκύλου καταναλωνόταν και στον ελλαδικό χώρο ως μέρος της διατροφής του νεολιθικού ανθρώπου, τα οστά των σκοτωμένων για αυτόν τον σκοπό ζώων είναι πολύ λίγα (Σιταγροί), γεγονός το οποίο σημαίνει ότι από την αρχή της εξημερώσεώς του ο σκύλος βοηθούσε και συντρόφευε τον άνθρωπο.⁷⁴ Συνοπτικά, λοιπόν, στην Μακεδονία, οι νεολιθικοί πληθυσμοί υιοθέτησαν την κτηνοτροφία διότι κυρίως τα αιγοπρόβατα αποτελούσαν το πρωτόγονο τους πολυκατάστημα. Τα ποίμνια τούς προσέφεραν εύκολα και γρήγορα κρέας για να φάνε, γάλα, και δέρματα μάλλον μαζί με το μαλλί τους για να ντυθούν και να ζεσταθούν αλλά και κέρατα για να διακοσμήσουν την καλύβα τους και οστά για να φτιάξουν εργαλεία. Ο νεολιθικός άνθρωπος, παρά το γεγονός ότι ήταν πρωτόγονος από

⁷¹ R. J. Rodden and Gillian Pyke and Paraskevi Yiouni (authors) and K. A. Wardle (editor), *Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964. The Excavation And The Ceramic Assemblage*, The British School at Athens. Supplementary Volumes, No. 25 (1996). Δες και Robert J. Rodden, «An Early Neolithic Village in Greece [Nea Nikomedeia],» *Scientific American* 212 (April 1965): 82-93. Δες ραδιοχρονολογήσεις (7460-5830 π.Χ) σε Reingruber et al., *Going West? Appendix, 'Nea Nikomedeia'*, p. 134.

⁷² Για το Τσατάλ Χουγιούκ δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 33.

⁷³ Δες και Papatheanopoulos, pp. 232-234.

⁷⁴ Sándor Bökönyi, «Stock Breeding,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*], ed. Demetrios R. Theocharis (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 165-178.

πολιτισμικής απόψεως, διακατεχόταν από καλαισθησία, όπως φαίνεται τουλάχιστον από τα αγγεία που κατασκεύαζε και διακοσμούσε. Έβλεπε την ομορφιά στην απόλυτη απλότητά της. Ένα κέρατο, ένας σπόνδυλος, ένα οστό ζώου που στα μάτια του έμοιαζε όμορφο, ένα θαλάσσιο όστρακο ή σπόνδυλος από την ραχοκοκαλιά μεγάλου ψαριού από την μία μπορεί να ήταν χρήσιμα εργαλεία όταν χρειαζόταν αλλά από την άλλη αποτελούσαν μαζί με τα αγγεία και διακοσμητικά στοιχεία της καλύβας του,⁷⁵ χωρίς να ξεχνάμε και ορισμένα οστέινα κοσμήματα.⁷⁶ Την ίδια χρήση έχει και η μηχανική καφετιέρα σε ένα σπίτι στον 21ο αιώνα. Δεν είναι πια ένα απλό δοχείο στο οποίο φτιάχνουμε τον καφέ μας αλλά και ένα διακοσμητικό στοιχείο στην κουζίνα μας.

Η γεωργία και η κτηνοτροφία παρέιχαν στον νεολιθικό άνθρωπο ποικιλία ειδών διατροφής αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις στράφηκε πάλι στο κυνήγι αλλά και στην αλιεία. Υπήρξαν περίοδοι κατά τις οποίες διέθετε υπερεπάρκεια φυτικών και ζωικών τροφών αλλά και άλλες με έλλειψη τροφής. Στο νεολιθικό οικονομικό σύστημα των γεωργοκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν διαταραχή της ισορροπίας του και έχει υποστηριχθεί ότι οδηγούν στην αλιεία. Ως αλιεία ορίζεται οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα σχετίζεται με υδρόβιους ζώντες οργανισμούς. Σε περιόδους ελλείψεως τροφής, είτε εξαιτίας κακής σοδειάς είτε θανάτων των ποιμνίων από αρρώστιες, ο νεολιθικός άνθρωπος στρεφόταν πάλι στο κυνήγι και στην συλλογή καρπών αλλά και στις περιοχές κοντά σε ποταμούς, λίμνες ή στα νησιά στην αλιεία. Από την άλλη πλευρά, η υπερπαραγωγή τροφής μπορεί να του προσέφερε για ορισμένη χρονική περίοδο ελεύθερο χρόνο αλλά και την δυνατότητα να ποικίλει την διατροφή του. Βέβαια, όσο νόστιμο και απαραίτητο και εάν είναι το ζωικό κρέας, όταν η κατανάλωσή του γίνεται συνεχώς σε μεγάλες ποσότητες επέρχεται κορεσμός στην επιθυμία του ανθρώπου να συνεχίσει να το τρώει. Γενικώς, η ανθρώπινη ανάγκη για ποικιλία στην διατροφή οδήγησε στις συνεχείς προσπάθειες για την παραγωγή νέων φυτικών και ζωικών ποικιλιών προς βρώση αλλά και σε αναζήτηση άλλων ειδών τροφής. Μία εναλλακτική λύση ήταν λοιπόν τα ψάρια και τα θαλασσινά. Εκτός, όμως, από την ανάγκη να φάει κάτι διαφορετικό, το ψάρεμα ή η συλλογή οστράκων/μαλακίων αποτελούσε για τον νεολιθικό άνθρωπο, όπως και για τον σημερινό, και έναν τρόπο διασκέδασης, καταναλώσεως ελεύθερου χρόνου, ο οποίος μπορούσε όμως να γίνει και παραγωγικός. Στην Αιγαιακή Θράκη και στην Μακεδονία, υπήρχαν τριών ειδών οικισμοί των οποίων οι κάτοικοι είχαν την δυνατότητα να ασχοληθούν με την αλιεία: οι παράκτιοι, οι παραποτάμιοι και οι παραλίμνιοι. Στην παραθαλάσσια Μάκρη της Θράκης εντοπίστηκαν οστά ψαριών θαλάσσης αλλά και κατά πάσα πιθανότητα οστέινα αγκίστρια.⁷⁷ Στην λιμνοθάλασσα Λαφρούδα, η δειγματοληψία πυρήνων έδειξε μεγάλη ποικιλία θαλασσιών οστράκων σε όλα τα νεολιθικά στρώματα.⁷⁸ Με αυτά τα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι και οι παράκτιοι νεολιθικοί οικισμοί της Μακεδονίας, αυτοί που πιθανόν να έχουν σκεπαστεί μετά την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, θα περιείχαν κατάλοιπα από την αλιευτική δραστηριότητα των κατοίκων τους. Οι αρχαιολόγοι έχουν ήδη ανασύρει δείγματα της αλιευτικής δραστηριότητας των κατοίκων της μακεδονικής ενδοχώρας. Στην Νέα Νικομήδεια εντοπίστηκαν ψαροκόκαλα και θαλάσσια όστρακα αλλά και αγκίστρια, τα οποία υποδηλώνουν αλιεία. Στα Σέρβια Κοζάνης ανασύρθηκαν άγκιστρο και βαρίδια, τα οποία είναι πιθανό να ήταν δεμένα σε δίχτυ, αλλά και κόκαλα από μεγάλα ποταμίσια ψάρια, μια που ο οικισμός είναι

⁷⁵ Δες Papathanasopoulos, pp. 231-235 & plates.

⁷⁶ Efstratiou et al., *Saguntum* 31 (1998): 37-38.

⁷⁷ Efstratiou et al., *Saguntum* 31 (1998): 38 & 46-47.

⁷⁸ Ammerman, et. al., «Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: The Use of Cores,» p.

παραποτάμιος.⁷⁹ Τα ισχνά αυτά ευρήματα από διάφορους οικισμούς της ελληνικής Θράκης και της Μακεδονίας υποδεικνύουν ότι η αλιεία δεν υπήρξε η κύρια δραστηριότητα των νεολιθικών κατοίκων τους αλλά δραστηριότητα είτε εξαιτίας διατροφικής ανάγκης είτε για περιστασιακή ψυχαγωγία.

Μία παρόμοια δραστηριότητα κατά την Νεολιθική Εποχή υπήρξε και το κυνήγι αλλά με μεγαλύτερη ροπή προς την ενίσχυση της διατροφής, γεγονός το οποίο ίσως να διαφαίνεται εντονότερο στην Νεώτερη Νεολιθική. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική κυνηγούσαν συνήθως αγριόχοιρους και ελάφια, στην Μέση Νεολιθική προστέθηκε ο λαγός και στην Νεώτερη Νεολιθική τα πτηνά. Στους Σιταγρούς, από όπου προέρχονται και τα παραπάνω στοιχεία, κατά την Νεώτερη Νεολιθική και επί τη βάση των οστέινων καταλοίπων, το κυνήγι αυξήθηκε. Το ποσοστό των οστών των αγρίων ζώων καταλαμβάνει το 8,6 επί τοις εκατό του συνόλου των ανευρεθέντων οστών ζώων.⁸⁰ Το ερώτημα γιατί σε αυτήν την περίοδο στους Σιταγρούς οι άνθρωποι επιδόθηκαν τόσο εντατικά στο κυνήγι μένει να διευκρινισθεί. Ήταν η έλλειψη τροφής λόγω μεγάλης αυξήσεως του πληθυσμού στον οικισμό, κάποια άλλη αιτία, ή η μεγαλύτερη ανάγκη για κυνηγετική περιπέτεια;

Ο μέσος αναγνώστης της Προϊστορίας μπορεί να σχηματίσει την εντύπωση ότι η Νεολιθική Εποχή χαρακτηριζόταν από απομονωμένα μικρά χωριουδάκια όπου ειρηνικά οι χωρικοί ασχολούνταν με την καλλιέργεια της γης και τα ποιμνιά του χωρίς να έχουν επαφή με άλλες παρόμοιες κοινότητες. Η εικόνα όμως αυτή είναι σφαλερή διότι υπήρχε και επικοινωνία και ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των συνοικισμών, διαδικασία την οποία ονομάζουμε εμπόριο χωρίς την χρήση χρημάτων. Επρόκειτο για ανταλλακτικό εμπόριο και ανταλλακτική οικονομία στα οποία συμμετείχαν και οι νεολιθικές κοινότητες του ελλαδικού χώρου. Μάλιστα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η αρχή του πρωτόγονου αυτού εμπορίου έγινε από το Αιγαίο Πέλαγος και στην Αρχαιότερη Νεολιθική Εποχή. Ο νεολιθικός άνθρωπος για να χαράξει σχέδια επάνω στα αγγεία που έφτιαχνε, για να κόψει τα δέρματα των ζώων, για να πελεκήσει ένα κομμάτι ξύλο, για να λειάνει έναν λίθο και γενικά για να πραγματοποιήσει όσες εργασίες απαιτούσαν αιχμηρό αλλά και άθραυστο εργαλείο βρήκε ότι το καλύτερο υλικό ήταν ο οψιδιανός/οψιανός. Ο οψιδιανός είναι σκληρό ηφαιστειακό πέτρωμα και στην Νεολιθική Εποχή χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοφτερών εργαλείων, σε μορφή λεπίδων. Οι πηγές του στον ελλαδικό χώρο είναι τρία νησιά του Αιγαίου Πελάγους, η Μήλος, σε πολύ μεγάλες ποσότητες, η Αντίπαρος, σε αρκετά μικρότερες ποσότητες, και η Νίσυρος, όπου όμως το πέτρωμα δεν αξιοποιήθηκε πριν από την Εποχή του Ορειχάλκου. Οψιδιανός, όμως, υπάρχει στην Μικρά Ασία, στην Σλοβακία και στα νησιά Λιπάρικαι σε άλλα παραπλήσια της Ιταλίας (κεφ. 1). Το γεγονός ότι δεν υπάρχει τέτοιο πέτρωμα αλλού στον ελλαδικό χώρο ενώ λεπίδες οψιδιανού έχουν βρεθεί στις νεολιθικές θέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα προαναγγέλλει την διακίνησή του πετρώματος από τα νησιά. Όντως, με φασματοσκοπική μέθοδο αποδείχτηκε ότι ο οψιδιανός των ελλαδικών νεολιθικών θέσεων προέρχεται από την Μήλο. Έκπληξη προκάλεσε στους αρχαιολόγους το γεγονός ότι οψιδιανός βρέθηκε και στα Μεσολιθικά στρώματα (7592 π.Χ. ή και νωρίτερα, περί το 10.000-9000 π.Χ.⁸¹) στο σπήλαιο Φράγγχι, στην Αργολίδα, και μάλιστα οι αναλύσεις έδειξαν ότι είχε εξορυχθεί από συγκεκριμένη γεωλογική θέση

⁷⁹ Ασλάνης, σ. 245-246.

⁸⁰ Ασλάνης, σ. 246.

⁸¹ Για την χρονολόγηση αυτή δες Φ. Μαυρίδης & άλλοι, «Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερασινίου: Χρονολόγηση δειγμάτων οψιανού από στρώματα του Ανώτερου Πλειστόκαινου και των αρχών του Ολόκαινου με την μέθοδο SIMSS-SS,» στο *Πρακτικά 2ου Συμποσίου ARC-RNT*, επιμ. Ν. Ζαχαρίας (Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2012), σ. 127, όπου και παραπομπές στην αρχική εργασία.

στην Μήλο.⁸² Ραδιοχρονολογήσεις με την μέθοδο ενυδατώσεως οψιδιανού [SIMS-SS (Secondary Ion Mass Spectrometry-Saturation Surface)] στο Σπήλαιο Σχιστού Αττικής, στο νησί Γιούρα, και στην Ικαρία σε δείγματα οψιδιανού έδωσαν χρονολογίες από περίπου 12.000 π.Χ. μέχρι 9000 π.Χ.⁸³ Συνεπώς, ο οψιδιανός είχε μεταφερθεί δια θαλάσσης από την Μήλο στα παράλια της Αργολίδας, στην Αττική, στις Βόρειες Σποράδες (Γιούρα) αλλά και στην Ικαρία ήδη από την αρχή της Μεσολιθικής Εποχής ή και νωρίτερα (Πίνακας 1).

Για την ναυσιπλοΐα στους ευρωπαϊκούς ποταμούς και στα νησιά γύρω από την Βρετανία έχουν βρεθεί υπολείμματα από πλεύσιμα, τα οποία αποτελούν ενδείξεις και αποδείξεις συγκεκριμένων μέσων διασχίσεως των θαλασσίων οδών. Στον ελλαδικό χώρο δεν έχουν υπάρξει παρόμοια ευρήματα και αναγκαστικά μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις με την βοήθεια αρχαιολογικών δεδομένων από την Ανατολική Μεσόγειο και την υπόλοιπη Ευρώπη. Πάντως, εμείς νομίζουμε, ότι όποιος γνωρίζει τις καιρικές συνθήκες που επικρατούν και επικρατούσαν στο Αιγαίο Πέλαγος και τα τόσα ναυάγια λόγω καιρικών συνθηκών από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, κατανοεί ότι τα σκαριά που έπλεαν στην Μεσολιθική και στην Νεολιθική Εποχή πρέπει να ήταν κατασκευασμένα για τέτοιες δύσκολες συνθήκες, είτε ήταν σχεδίες είτε αργότερα βάρκες με κουπιά, χωρίς πανί. Πάντως, δεν μπορεί να ήταν ίδια με ό,τι έπλεε σε ποτάμια όπως ο Νείλος, ο Τίγρης και ο Ευφράτης ή στους μεγάλους ποταμούς της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης διότι η απόσταση από την Μήλο στην Αργολίδα ή και από την Αττική στην Μήλο είναι μεγάλη, ακόμη και εάν τα πλεύσιμα έκαναν στάσεις σε κάποια ενδιάμεσα νησιά.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχει πιθανότητα τα ταξίδια στο Αιγαίο Πέλαγος να γίνονταν με πλεύσιμα κατασκευασμένα από το φυτό πάπυρος. Ένα τέτοιο πλεύσιμο είναι η ονομαζόμενη «παπυρέλλα» («papyrella»), κατασκευασμένη από στελέχη του φυτού πάπυρος. Εικόνες από τα παπύρινα (λανθ. παπυρένια) αυτά πλοιάρια υπάρχουν στις αρχαίες αιγυπτιακές τοιχογραφίες⁸⁴ αλλά το αιγαιακό πλοιάριο έπρεπε να είναι τόσο ανθεκτικό και ευσταθές ώστε να μπορεί να πλέει στα κύματα του πελάγους. Έρευνα στην Ελλάδα του 20ου μ.Χ. αιώνα απέδειξε ότι τέτοιο πλεύσιμο υπήρχε στην Κέρκυρα, ήταν ναυπηγημένο από τοπικό πάπυρο, και υπήρχε δείγμα του εν ενεργεία για έναν άνδρα το οποίο χρησιμοποιούνταν τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του 1980 στην ρηχή θάλασσα για ψάρεμα αστακών. Με βάση αυτό το πρότυπο, διάφορες πληροφορίες ναυπηγικής και δοκιμές πλοϊμότητας, τον Οκτώβριο του 1988 η νεοναυπηγημένη παπυρέλλα με έξι κωπηλάτες έπλευσε από το Λαύριο μέχρι την Μήλο με ενδιάμεσους σταθμούς τα νησιά που παρεμβάλλονται στην διαδρομή. Η δοκιμασία ολοκληρώθηκε σε μερικές ημέρες από ιδιαίτερα γεροδεμένους και ανθεκτικούς κωπηλάτες και με ισχυρούς ανέμους αρκετών μποφόρ σε ορισμένες περιόδους.⁸⁵ Το πείραμα με την παπυρέλλα

⁸² Colin Renfrew, «Trade and Craft Specialisation,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*], ed. Demetrios R. Theocharis (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 179-184.

⁸³ N. Laskaris and A. Sampson and F. Mavridis and I. Liritzis, «Late Pleistocene/Early Holocene Seafaring in the Aegean: new obsidian hydration dates with the SIMS-SS method,» *Journal of Archaeological Science* 38 (September 2011), p. 2476 (Table 1) και Φ. Μαυρίδης & άλλοι, «Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου,» σ. 124-129.

⁸⁴ Για τα παπύρινα πλοιάρια της εποχής του Αρχαίου Βασιλείου (2700-2134 π.Χ.) στην Αίγυπτο δες Dilwyn Jones, (*Egyptian Bookshelf*) *Boats* (London: British Museum Press, 1995), pp. 44-45. Το πλεύσιμο έχει ζωγραφισθεί σε τοιχογραφίες τάφων που απεικονίζουν το νεκρικό ταξίδι αλλά και σε μικρογραφίες στους παπύρους των νεκρών (ενδεικτικές εικ. ΠΠΤ.ΑΚ, σ. 156 & 158).

⁸⁵ Χάρης Τζάλας, «Ο δρόμος του οψιδιανού με ένα παπυρένιο σκάφος στις Κυκλάδες,» *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 31 (Ιούνιος 1989): 11-20 και με περισσότερες λεπτομέρειες και φωτογραφίες, Harry Tzalas, «On the Obsidian Trail with a Papyrus Craft in the Cyclades,» *Tropis III*, 3rd International

αποδεικνύει μόνο την δυνατότητα θαλάσσιων ταξιδιών σε κοντινά μεταξύ τους νησιά του Αιγαίου και ακτές κατά την Μεσολιθική και Νεολιθική Εποχή με πλεούμενα κατασκευασμένα από άπυρο. Υποδεικνύει, όμως, ότι ήταν πολύ πιθανό ο οψιδιανός να έφθασε στο σπήλαιο στο Σχιστό Αττικής και στο σπήλαιο Φράγγχι της Αργολίδας μετά από ταξίδι μετ' επιστροφής των μεσολιθικών ανθρώπων, το οποίο πραγματοποιήθηκε από το νότιο άκρο της Αττικής μέχρι την Μήλο.⁸⁶ «Που και που, ένα πλεούμενο από την Αττική ή την Αργολίδα διέπλεε την απόσταση από νησί σε νησί μέχρι να φθάσει στην Μήλο. Εκεί οι κωπηλάτες λατομούσαν οψιδιανό και τον έπαιρναν μαζί τους όταν επέστρεφαν στην στεριά».⁸⁷ Το γεγονός που κάνει πολύ πιθανή την μετάβαση από τις ακτές προς το νησί είναι ότι η πρώτη μόνιμη εγκατάσταση που γνωρίζουμε στην Μήλο (Φυλακωπή Πόλις Ι) ανάγεται στην περίοδο 2300-2000 π.Χ.⁸⁸ Το βέβαιο είναι ότι κατά την Νεολιθική Εποχή ο οψιδιανός ταξίδευε με κάποιο μέσο και τρόπο από την Μήλο στις ελλαδικές ακτές. Δεν επρόκειτο φυσικά για εμπόριο με την σημερινή έννοια αλλά οι φολίδες του οψιδιανού είτε ανταλλάσσονταν μεταξύ κοινοτήτων με άλλα προϊόντα είτε παραδίνονταν ως δώρο από μία κοινότητα (τον αρχηγό της;) σε μία άλλη για να φτιαχτούν λεπίδες.

Η θεωρία αυτή μπορεί να μην είναι τόσο ευφάνταστη εάν αναλογισθεί κανείς την προϊστορία της παρουσίας του ανθρώπου στα νησιά του Αιγαίου. Παρά την διαδομένη αντίληψη ότι οι παλαιολιθικοί άνθρωποι έφθασαν στα νησιά του Αιγαίου όταν αυτά ήταν ενωμένα με την Μικρά Ασία και με την ηπειρωτική Ελλάδα με διαδρόμους στεριάς, νέα θεώρηση των παλαιογεωγραφικών ευρημάτων τείνει στην άποψη ότι η πρόσβαση σε αυτά μπορεί να έγινε και δια θαλάσσης. Δηλαδή, από το περ. 450.000 π.Χ. μέχρι το 135.000 π.Χ., οι παλαιολιθικοί άνθρωποι διέσχισαν το Αιγαίο και έφθασαν στην Κρήτη και στις Κυκλάδες με πλεούμενα διότι τα νησιά είχαν ήδη αρχίσει να σχηματίζονται και είχαν διαχωρισθεί από την στεριά. Υπολογίζεται ότι η απόσταση μεταξύ Ικαρίας και Μυκόνου ήταν μεταξύ 25-40 χλμ. και η απόσταση μεταξύ Άνδρου/Τήνου και Ευβοίας μεταξύ 3-15 χλμ. Την άφιξη στα νησιά του Αιγαίου βεβαιώνουν οι χρονολογήσεις της παλαιολιθικής λιθοτεχνίας. Μελετώντας τις παλαιολιθικές θέσεις από τα ανατολικά προς τα δυτικά, στην Μικρά Ασία η παλαιολιθική λιθοτεχνία έχει χρονολογηθεί μεταξύ περ. 900.000-370.000 π.Χ., στην Μήλο και στην Νάξο περί το 200.000 π.Χ. και σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα μεταξύ περ. 500.000-200.000 π.Χ. Στην Κρήτη, η παλαιολιθική λιθοτεχνία χρονολογήθηκε πριν από το 130.000 π.Χ. Επίσης, οι Νεαντερδάλιοι άνθρωποι άφησαν τα ίχνη τους στην Μήλο, στην Νάξο και στη Γαύδο (νησί νότια της δυτικής Κρήτης) μεταξύ περ. 125.000-50.000 π.Χ. όταν αρχικά κινήθηκαν από την δυτική Ευρώπη προς την Χερσόνησο του Αίμου και στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και μετά αποτραβήχτηκαν πάλι στην δυτική Ευρώπη. Βέβαια, πριν από την περίοδο που συζητάμε παραπάνω, νησιά των Κυκλάδων ήταν ενωμένα και σχημάτιζαν τις Μέγα-Κυκλάδες, όπως και νησιά των Δωδεκανήσων ήταν ενωμένα με την σημερινή δυτική μικρασιατική ακτή. Όταν είχε αρχίσει η ανάδυση περισσότερων νησιών στο Αιγαίο, ο πιο πρόσφορος θαλάσσιος διάδρομος από την Μικρά Ασία προς τις Κυκλάδες ήταν η διαδρομή μικρασιατική ακτή, Σάμος, Ικαρία, Μύκονος, Τήνος/Άνδος (ενωμένες), Εύβοια/Αττική (ενωμένες). Φυσικά, αυτή η υπόθεση δεν αναιρεί τον

Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens 1989, ed. Harry Tzalas (Athens: Hellenic institute for the Preservation of Nautical Tradition, 1995), pp. 441-469.

⁸⁶ Η άποψη αυτή είναι γενικώς αποδεκτή, δες David Abulafia, *The Great Sea* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2011), pp. 7-10 & 14.

⁸⁷ Renfrew, «Trade and Craft Specialisation,» in Theocharis, p. 185.

⁸⁸ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 133.

βόρειο διάδρομο προς την Χερσόνησο του Αίμου μέσω του Βοσπόρου.⁸⁹ Φαίνεται ότι από την Παλαιολιθική μέχρι την Νεολιθική Εποχή οι γνώσεις ναυσιπλοΐας που είχαν αποκτήσει οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου αλλά και αυτοί της ηπειρωτικής Ελλάδας ήταν πολύ σημαντικές. Στην Νεολιθική Εποχή, λοιπόν, οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου πρέπει να είχαν εξοικειωθεί απολύτως με τα θαλάσσια ταξίδια.

Όπως δείχνει το πείραμα της παπυρέλλας (δες παραπάνω), η ανασκαφική αρχαιολογία πολλές φορές συνεπικουρείται από την πειραματική αρχαιολογία, η οποία μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να παρουσιάσει πιθανές αποδείξεις σε υποθέσεις εργασίας ή να τις ανατρέψει. Έχει υποστηριχθεί ότι κατά την Νεολιθική Εποχή, οι άνθρωποι επέλεγαν να ταξιδεύσουν και να εποίκισουν νησιά που μπορούσαν να δουν από μακριά σε αντίθεση με την Παλαιολιθική και Μεσολιθική Εποχή όταν τα ταξίδια ήταν αναγνωριστικά, αν και η θαλάσσια οδός που έχει υποδειχθεί ανωτέρω μεταξύ Μικράς Ασίας και ηπειρωτικής Ελλάδας αποτελούνταν από ορατές νησίδες γης. Επίσης, εικάζεται ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι μπορούσαν σχετικά εύκολα να ταξιδεύσουν θαλάσσιες αποστάσεις μέχρι 50 χλμ. Ακόμη και η διάδοση του οψιδιανού της Μήλου μόνο εντός του ευρύτερου ελλαδικού χώρου δείχνει ότι οι προϊστορικοί άνθρωποι του Αιγαίου μπορούσαν να πραγματοποιήσουν μόνο σύντομα ταξίδια. Ένα δοκιμαστικό ταξίδι με ξύλινη λέμβο (μονόξυλο) κατασκευασμένη από σκαμμένο κορμό δένδρου, η ονομαζόμενη *Μονοξύλον Ι*, πραγματοποιήθηκε το 1995. Το ταξίδι έγινε τον Σεπτέμβριο και οι κωπηλάτες του *Μονοξύλον Ι* ακολούθησαν μία διαδρομή από την Σάμο, στην Ικαρία, στην Μύκονο, στην Τήνο, στην Άνδρο, έφθασαν στην νότια Εύβοια (Κάρυστο) και μετά έπλευσαν βόρεια στον Νότιο Ευβοϊκό μέχρι το Μαρμάρι Ευβοίας, πέρασαν απέναντι στον Μαραθώνα και έπλευσαν μέχρι την Νέα Μάκρη. Λόγω των πολύ ισχυρών ανέμων μεταξύ Ευβοίας και Άνδρου και Μυκόνου και Ικαρίας, το πλεούμενο ρυμουλκήθηκε από το σκάφος συνοδείας διότι δεν υπήρχε ο διαθέσιμος χρόνος να περιμένουν την καλύτερη στιγμή του καιρού. Το *Μονοξύλον Ι*, με μήκος 6,2 μ. χωρίς (ουσιαστικά) πανί αλλά με βοηθητικό πλευρικό πλωτήρα για λόγους ευστάθειας, ταξίδεψε με μέγιστη ταχύτητα 3 χλμ την ώρα, με μεγάλο κυματισμό και με ανέμους 5-6 μποφόρ κατά τόπους. Το πλεούμενο ωθούνταν από δύο ομάδες των 10 κωπηλατών εναλλάξ και πηδαλιούχο.⁹⁰

Η κατασκευή του μονόξυλου βασίστηκε σε πήλινο ομοίωμα που βρέθηκε στην θέση Τσαγκλί Μαγούλα, κοντά στο χωριό Ερέτρια Θεσσαλίας. Η σημερινή Ερέτρια⁹¹ Θεσσαλίας βρίσκεται 20 χλμ. ανατολικά από τα Φάρσαλα. Το πήλινο ομοίωμα του πλεούμενου από το Τσαγκλί έχει μήκος 10,2 εκ. και είναι πολύ σημαντικό διότι είναι πιθανό να παρουσιάζει βάρκα που θα μπορούσε να πλεύσει και σε θαλάσσια ύδατα εκτός από ποτάμια και λίμνες. Άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι το μήκος του είναι μόνο 1,5 φορές το πλάτος του, δηλαδή το πλεούμενο είναι ιδιαίτερα πλατύ. Το πιο πιθανό είναι ότι αναπαριστά μονόξυλο, σκαμμένο κορμό δένδρου. Έχει χρονολογηθεί στην Μέση Νεολιθική Εποχή αλλά το υδροδυναμικό σχήμα του είναι προηγμένο και αυτό που το κάνει να ξεχωρίζει από παρόμοια ομοιώματα του ελλαδικού χώρου είναι το διαχωριστικό ή ενωτικό κάθετο στέλεχος που φέρει στην μέση του. Στο πραγματικό πλεούμενο, το

⁸⁹ G. Ferentinos and M. Gkioni and M. Prevenios and M. Geraga and G. Papatheodorou, «Archaic Hominins Maiden Voyage in the Mediterranean Sea,» *Quaternary International* 646 (10 February 2023): 11-21.

⁹⁰ Radomír Tichý, «The Earliest Maritime Voyaging in the Mediterranean: View from Sea,» *Živá Archeologie – REA* 18 (2016): 26-36 και *The Monoxylon Expeditions* at <<http://www.monoxylon.com/>>.

⁹¹ Για τα ελάχιστα που γνωρίζουμε για την αρχαία πόλη της Ερέτριας στην σημερινή Θεσσαλία (BAGROW, 55:D2) δες Hansen & Nielsen, p. 679.

διαχωριστικό αυτό μπορεί να χρησίμευε ως κάθισμα στην μέση του μονόξυλου αλλά και να δημιουργούσε έναν χώρο στο πίσω του μέρους, όπου μπορούσαν να τοποθετηθούν τα υλικά αλιείας, τα ψάρια ή και ζώα για να μεταφερθούν από ένα σημείο σε άλλο. Πιθανολογείται ότι η βάρκα αυτή θα μπορούσε να πλεύσει και στην θάλασσα, μάλλον κοντά ή κατά μήκος της ακτής. Η θέση Τσαγκλί Μαγούλα είναι δίπλα σε παραπόταμο του Ενιπέα ποταμού (ποταμός Ενιπεύς), ο οποίος εξαιτίας της διαφορετικής μορφολογίας του εδάφους της περιοχής κατά την Νεολιθική Εποχή θα μπορούσε να συνδέεται με άλλους ποταμούς που ρέουν προς τον όρμο του Αλμυρού, στον νοτιοδυτικό Παγασητικό Κόλπο. Ο νεολιθικός οικισμός του Τσαγκλί Μαγούλα μαζί με το Σέσκλο, το Διμήνι και άλλους οικισμούς στην περιοχή βρίσκονταν επάνω στην οδό επικοινωνίας του Παγασητικού με την ενδοχώρα, την θεσσαλική πεδιάδα.⁹² Τελικά, όμως, το πείραμα με το *Μονοξύλον Ι* φαίνεται λιγότερο πιθανό να ανταποκρίνεται σε θαλάσσιο ταξίδι κατά την Νεολιθική Εποχή από το πείραμα με το παπύρινο πλεούμενο (δες παραπάνω) μια που απαίτησε την χρήση πλωτήρα, ο οποίος δεν προκύπτει αρχαιολογικά για ταξίδια στο Αιγαίο κατά την Προϊστορική Εποχή. Το βέβαιο είναι ότι το ομοίωμα βάρκας από το Τσαγκλί στην Θεσσαλία αλλά και άλλα που έχουν βρεθεί στην Μακεδονία βεβαιώνουν ότι οι νεολιθικοί κάτοικοι του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου χρησιμοποιούσαν βάρκες για να πλεύσουν κατά μήκος των ποταμών και στις λίμνες. Ομοίως σημαντικά για την αρχαιολογική και ιστορική έρευνα της Νεολιθικής Εποχής είναι τα ομοιώματα και τα ευρήματα από τον λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού, στην νότια πλευρά της λίμνης της Καστοριάς (λίμνη Ορεστίς), αλλά και ο οικισμός ο ίδιος.

Ο λιμναίος οικισμός στο Δισπηλιό της Καστοριάς είναι ο μόνος εκτενώς (περίπου κατά 50 τοις εκατό) ανασκαμμένος λιμναίος οικισμός στον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με τις διορθωμένες/βαθμονομημένες (calibrated) ραδιοχρονολογήσεις των ευρημάτων, οι πρώτοι κάτοικοι του εγκαταστάθηκαν στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής, δηλαδή μεταξύ 5480-5230 π.Χ. (δείγμα RTT-5039), και ο οικισμός χρησιμοποιούνταν χωρίς διακοπή μέχρι και την Χαλκολιθική, μεταξύ 3761-3526 π.Χ. (δείγμα RTT-5031). Κατόπιν, υπήρξε μία περίοδος ερημώσεως μέχρι και το μέσο περίπου της Πρώιμης Εποχής του Ορειχάλκου, δηλαδή μεταξύ 3530-2460 π.Χ., πιθανόν κατά την διάρκεια μίας από τις περιόδους ανυψώσεως της στάθμης του ύδατος της λίμνης. Όμως, κατοικήθηκε πάλι μέχρι το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Ορειχάλκου, δηλαδή μεταξύ 2460-2140 π.Χ. (δείγμα LTL-1519A) και μεταξύ 2281-1977 π.Χ. (δείγμα RTT-5035). Χάριν απλοποιήσεως των χρονολογικών ορίων στο Δισπηλιό και χρησιμοποιώντας την μέση τιμή των ραδιοχρονολογήσεων, ο οικισμός κατοικήθηκε μεταξύ 5355 π.Χ. και 3644 π.Χ. και από το 2300 π.Χ. μέχρι το 2129 π.Χ.⁹³ Ο κύριος όγκος των ευρημάτων, όμως, αφορά στην περίοδο από το τέλος της Μέσης Νεολιθικής μέχρι το τέλος της Νεώτερης Νεολιθικής. Ο επικεφαλής ανασκαφέας μέχρι το 2013 μ.Χ. Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης χώρισε τα ευρήματα σε τέσσερις (ή τρεις κατηγορίες): χρόνος, χώρος (ή «ο άνθρωπος και ο χώρος»),⁹⁴ οικονομία και τεχνολογία⁹⁵ (ή «τι, πώς, και για ποιον»), και

⁹² Christina Marangou, «Neolithic Watercraft: Evidence from Northern Greek Wetlands,» in *Enduring Records. The Environmental and Cultural Heritage of Wetlands*, ed. Barbara A. Purdy (Oxford: Oxbow, 2001), pp. 200-201.

⁹³ Yorgos Facorellis and Marina Sofronidou and Giorgos Hourmouziadis, «Radiocarbon Dating of the Neolithic Lakeside Settlement of Dispilio, Kastoria, Northern Greece,» *Radiocarbon* 56 (2014): 519-526.

⁹⁴ Δες και Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1996), τμήμα 4.1.

⁹⁵ *Ιδιο*, τμήμα 4.2.

ιδεολογία⁹⁶ («ιδεολογίες»). Ο τρόπος αυτός μελέτης, πρωτόγνωρος για την ελληνική αρχαιολογία αλλά ίσως τυπικός για την προϊστορική αρχαιολογία εκτός Ελλάδος, έχει ως σκοπό την ολιστική κατανόηση της διαβίωσης και της σκέψης του νεολιθικού ανθρώπου. Χρειάζεται, βέβαια, πάρα πολύ μεγάλη προσοχή να μην περάσει ο αρχαιολόγος από την ερμηνεία των ευρημάτων στον χώρο της απόλυτης φαντασίας. Πρώτο μέλημα, λοιπόν, στο Δισπηλιό ήταν η διερεύνηση και ανάλυση της οργάνωσης του χώρου (αρχιτεκτονικά λείψανα, υλικά οικοδομήσεως, κατόψεις κτισμάτων) μαζί με την σχέση κατοίκων και λίμνης και ως προς την λήψη «των αποφάσεων που αφορούσαν την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών τους». Δεύτερος σκοπός της ανασκαφής ήταν η συγκέντρωση και μελέτη των στοιχείων εκείνων που «συνδέονταν άμεσα με την παραγωγική εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος» (ο συσχετισμός: αποφάσεων των κατοίκων, καλλιέργειας γης, κτηνοτροφίας, τροφосуλλογής, επινοήσεων, εργαλείων, σκευών). Τέλος, ως ιδεολογίες («ιδέες») των νεολιθικών καλλιεργητών και κτηνοτρόφων χαρακτηρίζονται οι «πράξεις, συνήθειες, και συμπεριφορές» που έχουν σχέση με τις ταφές, την διακόσμηση, τα κοσμήματα, την κοινωνική οργάνωση (κεραμική, μικροαντικείμενα, ταφικά έθιμα, ευρήματα που η χρήση τους φανερώνει ατομικές ή συλλογικές σχέσεις, επικοινωνία ή συλλογική δραστηριότητα).⁹⁷ Εκτός, όμως, από αυτόν τον διαχωρισμό, η στρωματογραφία σε συνδυασμό με τα κινητά και σταθερά ευρήματα υποδεικνύει στο νεολιθικό Δισπηλιό τρεις πολιτισμικές φάσεις (περιβάλλοντα), οι οποίες χαρακτηρίζονται ως «λιμναία ή lakeshore», «αμφίβια ή shore marsh», «χερσαία ή dry land». Σύμφωνα με την θεωρία της κατοικήσεως λιμναίων προϊστορικών οικισμών, η αρχαιότερη κατοίκηση γινόταν μέσα στην λίμνη, η αμέσως επόμενη και στην λίμνη και στην ξηρά και η νεώτερη μόνο στην ξηρά. Από την τελευταία φάση έχουν βρεθεί μικρό τμήμα επιχρίσματος καλύβας επάνω στο οποίο διακρίνονται ίχνη από κόκκινο και γαλάζιο χρώμα αλλά και άλλο μικρό τμήμα στην εσωτερική επιφάνεια του οποίου φαίνονται ίχνη από καλάμια.⁹⁸ Τα τρία περιβάλλοντα περιλαμβάνουν, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ξεχωριστά επεισόδια κατοικήσεως («individual inhabitation episodes») και έτσι δημιουργήθηκε σταδιακά ο νεολιθικός τύμβος στο Δισπηλιό, ο οποίος ισοπεδώθηκε μέσα στους αιώνες.

Η συστηματική ανασκαφή του χώρου από το 1992 και μετά απέδειξε ότι επρόκειτο για μια δυναμική κοινωνία η οποία μεταλλάσσόταν μέσα στον χρόνο. Η οικονομική δραστηριότητα περιελάμβανε ολόκληρο το νεολιθικό φάσμα: γεωργία, κτηνοτροφία, κυνήγι, και αλιεία. Ιδιαίτερως για την αλιεία, τα οστείνα αγκίστρια, τα βάρη αλιεύσεως και τα ίχνη πλεούμενων αποδεικνύουν την αλιεία στην λίμνη. Φυσικά δεν λείπουν και οι αποδείξεις του ανταλλακτικού εμπορίου, όπως αιχμές βελών οψιδιανού από την Μήλο, κεραμική όμοια με αυτήν γειτονικών βαλκανικών θέσεων, μεγάλος λίθινος δακτύλιος (στρογγυλό κόσμημα-περίαπτο με μεγάλη οπή στο κέντρο). Επίσης, μία σειρά από ευρήματα επάνω στα οποία υπάρχουν χαρακτηρισήματα (κεφ. 4) περιλαμβάνονται στα ιδεολογικά στοιχεία των νεολιθικών κατοίκων του Δισπηλιού. Το σημαντικότερο είναι η ξύλινη πινακίδα από κέδρο (διαστάσεις 23 εκ. επί 19,2 εκ. και πάχος 2 εκ.) με μεγάλο αριθμό από χαρακτηρισήματα και ραδιοχρονολογημένη (δείγμα DEM-321) μεταξύ 5324-5079 π.Χ. (νεώτερη ραδιοχρονολόγηση, μέση τιμή 5202

⁹⁶ *Ιδιο*, τμήμα 4.3.

⁹⁷ Δες Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης, «Οι ανασκαφές στο Δισπηλιό,» στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά,»* επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002), σ. 14-21 αλλά αγνόησε τα σχόλια με πολιτικές προεκτάσεις στο σήμερα.

⁹⁸ Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1996), σ. 36-37.

π.Χ.),⁹⁹ η οποία φυσικά περιέχει κάποιο μήνυμα. Παρόμοιες μη-διακοσμητικές αλλά λίγες στον αριθμό χαρακίες σήματα υπάρχουν και σε τέσσερα πήλινα θραύσματα αγγείων. Τα σήματα επάνω στην ξύλινη πινακίδα και στα πήλινα θραύσματα κατατάσσονται στο σύνολο των παρομοίων σημάτων της Νεολιθικής Εποχής από άλλες θέσεις στην βόρεια Βαλκανική (Γραφές του Δούναβη/Danube scripts)¹⁰⁰ αλλά και αυτών της Γραμμικής Α. Τα σύμβολα αυτά δεν έχουν αναγνωσθεί, ούτε είναι κατανοητό εάν πρόκειται για σύστημα γραφής ή απαριθμήσεως αλλά είναι βέβαιο ότι πρόκειται για την προσπάθεια του νεολιθικού ανθρώπου να μεταδώσει το μήνυμά του στους συνανθρώπους του αλλά και στους μελλοντικούς αναγνώστες του, να επικοινωνήσει.¹⁰¹ Ορισμένοι αρχαιολόγοι, συμπεριλαμβανομένου και του Χουρμουζιάδη, τα εντάσσουν σε κάποιο σύστημα πρώιμης γραφής («πρωτογραφής») που εμφανίστηκε προς το τέλος της ΣΤ΄ χιλιετία π.Χ. στην Χερσόνησο του Αίμου.¹⁰² Άποψή μας είναι ότι επειδή στην Νεολιθική Εποχή αλλά και αργότερα φυσικά ήταν πολύ σημαντική η ατομική και συλλογική αριθμητική καταγραφή (ζώα, στάχυα, αγγεία, άνθρωποι; κλπ), το μήνυμα των χαρακιών-σημάτων δεν είναι παρά η προσπάθεια των κατόχων να διατηρήσουν λογαριασμούς παρά να γράψουν την γλώσσα τους. Μάλλον, έτσι, ήταν πιο εύκολο να λογαριάσουν πέρα από την καταμέτρηση των δακτύλων παρά να γράψουν την γλώσσα τους, άσκηση πιθανόν άχρηστη για την εποχή τους.

Αυτά που δεν γνωρίζουμε για την Νεολιθική Εποχή και φυσικά και για τον οικισμό στο Δισπηλιό είναι πάρα πολλά. Ένα από αυτά τα θέματα είναι η οικονομία του νεολιθικού οικισμού, πόσω μάλλον όταν πρόκειται για λιμναίο με γεωργία, κτηνοτροφία, κυνήγι, τροφосуλλογή, αλιεία. Μερικές φορές, ο νεολιθικός οικισμός και οι άνθρωποι του, και στην προκειμένη περίπτωση αυτός του Δισπηλιού, αντιμετωπίζονται από ορισμένους αρχαιολόγους ως μία εξιδανικευμένη κοινωνία, όπου τον κύριο λόγο στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις έπαιζε η συλλογικότητα, η κοινότητα ως σύνολο. Υποστηρίζεται, δηλαδή, αλλά μόνο ως θεωρία, ότι στον ονομαζόμενο «νεολιθικό τρόπο παραγωγή» «ο έλεγχος της παραγωγής [...] αποσκοπούσε στην συνολική ανάπτυξη του νεολιθικού κοινωνικού σχηματισμού μέσα από τον κοινωνικό έλεγχο των παραγωγικών και καταναλωτικών σταδίων, συνεπώς και τη συλλογική διαχείριση του [γεωργικού] περισσεύματος».¹⁰³ Σε έναν οικισμό, του οποίου τα χωράφια του δεν έχουν (ακόμη) βρεθεί αλλά απλώς εικάζεται ότι μπορεί να ήταν κοντινοί κήποι ή καλλιέργειες λίγο μακρύτερα από την λιμναία εγκατάσταση, για τον οποίον υποθέτουμε ότι το πιθανό πλεόνασμα γεωργικής παραγωγής να αποθηκευόταν σε αρχαιότερες φάσεις κατοικήσεως εντός των λιμναίων καλυβών και σε νεώτερες σε λάκκους ή πίθους μια που η λειτουργία των σχετικών ευρημάτων είναι αβέβαιη, και για τον οποίον η έκταση της ανασκαφής δεν επιτρέπει συμπεράσματα για το ποιος ή ποιοι είχαν «πρόσβαση στο [αποθηκευμένο] προϊόν» υπάρχουν συμπεράσματα για την συλλογική διαχείριση του περισ-

⁹⁹ Facorellis, pp. 517 & 523 & 525-526.

¹⁰⁰ Δες το σύνολο των συμβόλων από τις Γραφές του Δούναβη και σχετικά επιστημονικά άρθρα στο *Prehistory Knowledge* at <<http://www.prehistory.it/sitoininglese/default.htm>>.

¹⁰¹ Facorellis, pp. 511-519.

¹⁰² Facorellis, p. 526 και Γιώργος Χουρμουζιάδης, «Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο,» στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά,»* επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002), σ. 260 και Gareth A. Owens, «Balkan Neolithic Scripts,» *Kadmos* 38 (1999): 114-120 και Gareth Owens, «From Minoan Crete to the Neolithic Danube and Beyond,» (2110) at <<https://daidalika.hmu.gr/neolithic-scripts/>> [Not published by 2022].

¹⁰³ Δες Κοσμάς Τουλούμης, «Η οικονομία ενός νεολιθικού λιμναίου οικισμού,» στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά,»* επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002), σ. 99 αλλά δες και σ. 103-104.

σεύματος.¹⁰⁴ Με άλλα λόγια, το συμπέρασμα δεν βασίζεται ούτε καν σε κάποιες σημαντικές ενδείξεις από την ανασκαφή και έτσι επανέρχεται πάλι στην μνήμη μας η ρήση ότι ο αρχαιολόγος και ο ιστορικός κατά την συγγραφή μελέτης πρέπει να βεβαιώνεται ότι τα συμπεράσματά του υποστηρίζονται απολύτως από τα τεκμήρια που παραθέτει.

Εκτός από τις καλλιέργειες σε κήπους ή και στην γεωργία, στην οποία επιδίδονταν οι νεολιθικοί κάτοικοι του Δισπηλιού,¹⁰⁵ τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν την κτηνοτροφία, το κυνήγι και την αλιεία. Αυτό δείχνουν τα οστά βοοειδών, αιγοπροβάτων, χοίρων, ελαφιών και πουλιών. Το κυνήγι των πουλιών ή και μικρών ζώων πιστοποιείται και από την ανακάλυψη αρκετών λίθινων και πήλινων αμφικωνικών (σχήμα λεμονιού) κυρίως αλλά και ωοειδών και σφαιρικών βλημάτων (ή πεσσών), τα οποία πρέπει να βάλονταν με σφενδόνες. Δεν αποκλείεται τα πήλινα και λίθινα βλήματα να χρησιμοποιούνταν και σε διενέξεις, να βάλονταν δηλαδή εναντίον ανθρώπων.¹⁰⁶ Εκτός από τα λίθινα εργαλεία, στο Δισπηλιό έφτιαχναν και πολλά εργαλεία από οστά ζώων. Τα οστέινα τέχνηρα, όπως αγκίστρια, καμάκια, αιχμές βελών, ήταν μέρος του εξοπλισμού κάθε καλύβας στον οικισμό. Από τα ειδώλια που αναπαριστούν μεταφορά πίθων από ζώα εικάζεται ότι αυτά χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά προϊόντων. Η αλιεία είναι πιο εμφανής και εντονότερη στα αρχαιότερα στρώματα της ανασκαφής. Γενικώς, όμως, δεν λείπουν τα πολυάριθμα οστά ψαριών και μάλιστα από είδη που διαβιούν ακόμη στην λίμνη αλλά και λεμβόσχημα (μακρόστενα) σκεύη που είχαν πιθανόν σχέση με την προετοιμασία και κατανάλωση ψαριών.¹⁰⁷ Τα σκεύη αυτά έχουν μήκος από 12,86 εκ. μέχρι 29 εκ., πλάτος από 7,44 εκ. μέχρι 13 εκ. και ύψος από 3,75 εκ. μέχρι 6,66 εκ.¹⁰⁸ Κύριο λόγο, φυσικά, σε ό,τι αφορά στην ενασχόληση των νεολιθικών κατοίκων του Δισπηλιού με την αλιεία έχουν τα ομοιώματα λέμβων αλλά και τα ίχνη νεολιθικών μονόξυλων (δες παρακάτω).¹⁰⁹

Έχει διαπιστωθεί ότι και στο Δισπηλιό βρίσκουν οι ανασκαφείς τα σημάδια των ανταλλαγών ανάμεσα στα νεολιθικά χωριά, κοντινά ή πιο μακριά, ορισμένα από τα οποία μπορεί να είχαν τον ρόλο της ενδιάμεσης στάσεως των αντικειμένων. Έτσι, βρέθηκαν βραχιόλια από το όστρακο του θαλάσσιου μαλακίου *spondylus gaederopus* αλλά και θαλάσσια όστρεα με οπή τα οποία προφανώς ενώνονταν μεταξύ τους με κάποιο φυτικό ή ζωικό νήμα και γίνονταν ωραίο θαλασσινό περιδέραιο. Τα κοσμήματα αυτά έφθαναν από άλλους οικισμούς μια που δεν υπάρχουν ενδείξεις ντόπιας επεξεργασίας οστρέων.

Η έννοια της δυναμικής κοινωνίας στο Δισπηλιό διαφαίνεται μέσα από ορι-

¹⁰⁴ Ενδιαφέρουσα είναι η κριτική συζήτηση του μαρξιστή ανθρωπολόγου Maurice Godelier σε ό,τι αφορά στις απόψεις Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς για τις προρωμαϊκές και προελληνικές κοινωνίες στο Maurice Godelier, *Perspectives in Marxist Anthropology*, trans by Robert Brain (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1977), «Part II. Dead sections and living ideas in Marx's thinking on primitive society, 4. An attempt at a critical evaluation» pp. 99-124.

¹⁰⁵ Για τα αρχαιοβοτανικά ευρήματα και την μελέτη τους δες Μαρία Μαγκαφά, «Η αρχαιοβοτανική μελέτη του οικισμού,» στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά,»* επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002), σ. 115-134.

¹⁰⁶ Αντιγόνη Αδαμίδου, «Με αφορμή τα βλήματα σφεντόνας από το νεολιθικό Δισπηλιό,» *Ανάσκαμμα* 1 (2008): 56-62.

¹⁰⁷ Δες αντίθετη άποψη σε Christina Marangou, «More Evidence about Neolithic Inland Craft (Dispilio, Lake Castoria),» *Tropis VI*, 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia 1996, ed. Harry Tzalas (Athens: Hellenic institute for the Preservation of Nautical Tradition, 2001), pp. 409-410.

¹⁰⁸ Christina Marangou, «More Evidence about Neolithic Inland Craft (Dispilio, Lake Castoria),» *Tropis VI*, 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia 1996, ed. Harry Tzalas (Athens: Hellenic institute for the Preservation of Nautical Tradition, 2001), p. 402.

¹⁰⁹ Κοσμάς Τουλούμης, «Η οικονομία ενός νεολιθικού λιμναίου οικισμού,» σ. 89-101.

σμένα ευρήματα, όπως η ξύλινη πινακίδα με τις χαρακιές-σήματα, τα όστρακα αγγείων με τις χαρακιές-σήματα, η οστέινη φλογέρα, ευμεγέθης καθιστή πήλινη μορφή ανθρώπου. Αυτά τα αντικείμενα δείχνουν ότι ο νεολιθικός άνθρωπος, τουλάχιστον σε ορισμένους οικισμούς στον ελλαδικό χώρο, δεν ήταν απλώς εργάτης γης, βοσκός, κυνηγός, ψαράς, δεν εργαζόταν, έτρωγε, κοιμόταν, έκανε παιδιά, δεν κατανάλωνε την ζωή του σε καθημερινές ασχολίες απλώς για να επιβιώσει. Πρώτα σκεφτόταν και μετά έπραττε, ιδίως όταν είχε ελεύθερο χρόνο τις μέρες που ο καιρός δεν του επέτρεπε να εργασθεί. Το ίδιο, βέβαια, μπορεί να συνέβαινε λίγο πολύ και σε άλλους νεολιθικούς οικισμούς στον ελλαδικό χώρο και αλλού, αν και τα ευρήματα συνήθως μας δείχνουν μια μονότονη αγροτική ζωή. Οι κατασκευές του στο Δισπηλιό μπορεί να είχαν και πρακτικό χαρακτήρα, όπως η καταγραφή (περιουσίας;) και η μουσική για την ηρεμία και το καλό βόσκημα του κοπαδιού ή τα διαφορετικά πήλινα ειδώλια, αλλά εμπειρείχαν διασκέδαση και σκέψη, ένα ανθρώπινο διανοητικό άλμα.¹¹⁰ Φυσικά δεν υπάρχουν ενδείξεις και δεν υπάρχει και λόγος να αναζητηθούν ως προς την θρησκευτική υπόσταση (μεταφυσική, μυστικιστική και αποτροπαϊκή) αυτών των αντικειμένων. Είναι καλύτερα να μείνουμε στην καθημερινή τους ανθρώπινη διάσταση. Η μελέτη της κοινωνίας χωριού, πόλεως, κράτους κοκ σημαίνει οπωσδήποτε και διερεύνηση της κοινωνικής διαστρωματώσεως και φυσικά των σχέσεων εξουσίας. Στα αρχαιολογικά ευρήματα σε κάποιους νεολιθικούς οικισμούς μπορεί να υπάρχουν και ενδείξεις που οδηγούν σε υποθέσεις εργασίας ή και προσωρινά συμπεράσματα ως προς τις σχέσεις κοινωνικών ομάδων, την ύπαρξη αρχηγού ή συμβουλίου γερόντων. Σε άλλους όχι. Αλλά να συζητήσουμε «άσκηση εξουσίας» και «συλλογικότητα» στο Δισπηλιό είναι απλώς θεωρητική υπόθεση στην σφαίρα της ανθρωπολογίας αλλά όχι της αρχαιολογίας.¹¹¹ Όντως, το νεολιθικό Δισπηλιό δεν ήταν έρμαιο της φύσεως, είχε συνδιαλλαγεί μαζί της και στο ανθρώπινο μέτρο την είχε δαμάσει διότι μαζί με τα χέρια των κατοίκων του εργάστηκε και ο νους τους.¹¹² Πάντως, η μελέτη του νεολιθικού οικισμού στο Δισπηλιό χρειάζεται εξαντλητική και σχολαστική τεκμηρίωση και μία μεταβολή επιστημονικής κατευθύνσεως.¹¹³

Μεγάλη σημασία για έναν λιμναίο οικισμό της Νεολιθικής Εποχής έχουν τα πλεούμενα. Οι ανασκαφές στο Δισπηλιό έφεραν στο φως από τα αρχαιότερα στρώματα (περ. 5300 π.Χ.) δέκα περίπου λεμβόσχημα πήλινα αντικείμενα (τα περισσότερα σε θραύσματα), μερικά από τα οποία μοιάζουν με μονόξυλα ενώ άλλων οι μακρόστενες πλευρές καταλήγουν σε μικρό ρομβοειδές σχήμα που μοιάζει με την προραία κατάληξη των σημερινών ξύλινων βαρκών. Τα ομοιώματα έχουν μήκος από 6 εκ. μέχρι 28 εκ., πλάτος από 2,5 εκ. μέχρι 14 εκ. και ύψος/βάθος από 2 εκ. μέχρι 7,2 εκ. Ομοίωμα λέμβου μήκους 11,09 εκ., το οποίο μοιάζει με χούφτα ανθρώπινου χεριού και έχει διασωθεί κατά τα τρία τέταρτα, θεωρείται ότι απεικονίζει νεολιθικό μονόξυλο. Δύο άλλα ομοιώματα, μήκους 20,2 εκ. και περ. 28 εκ. αντίστοιχα, έχουν μεγάλο πλάτος (μισό από το μήκος τους) και είναι βαθύτερα από άλλα λεμβόσχημα αντικείμενα. Από κάποια

¹¹⁰ Για αυτήν την ιδέα δες Γιώργος Χουρμουζιάδης, «Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο,» στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά,* επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002), σ. 247-261, χωρίς να συμφωνούμε ότι τα ευρήματα «μας βοηθούν να μιλήσουμε, έστω κι υποθετικά, για τις κοινωνικές σχέσεις» (σ. 259) διότι οι υποθέσεις αυτές είναι πολύ ωραίες αφηγηματικά αλλά στερούνται παντελώς αποδείξεων.

¹¹¹ Για το ζήτημα αυτό δεν το κεφάλαιο «5. Η Αρχαιολογία, η Ανθρωπολογία και η Προϊστορία».

¹¹² Δες και πρβλ. Κοσμάς Τουλούμης, «Η οικονομία ενός νεολιθικού λιμναίου οικισμού,» σ. 101-104 και δες και σχόλιο μας για τις κοινωνικές σχέσεις παραπάνω.

¹¹³ Δες και τις απόψεις του αρχαιολόγου Κωνσταντίνου Κωτσάκη στο «Η λίμνη των θησαυρών,» *Το Βήμα*, 31 Οκτωβρίου 2021, σ. 44-46.

στοιχεία επάνω στα ομοιώματα, εικάζεται ότι οι πραγματικές λέμβοι μπορεί να ήταν κατασκευασμένες από ξύλινο σκελετό επενδυμένο με δέρματα ζώων. Τα ομοιώματα που έχουν σωθεί δεν είναι ίδια μεταξύ τους. Αντιθέτως παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, η οποία εικάζεται ότι οφείλεται στους διαφορετικούς τρόπους κατασκευής των προτύπων και μπορεί να είναι διαφορετικού τύπου μονόξυλα, βάρκες στρογγυλού περίπου τύπου (γνωστές ως coracles) ή βάρκες επενδυμένες με φλοιό δένδρων ή δέρματα ζώων. Η ελληνική παράδοση διατηρεί μία μνήμη μυθολογικού ταξιδιού με δερμάτινη βάρκα. Πρόκειται για το ταξίδι του Δαρδάνου, κατά τον Κατακλυσμό στην ελληνική μυθολογία,¹¹⁴ από την Σαμοθράκη στην Τροία, το οποίο συγκρίνεται και με αλιευτική δραστηριότητα στον Δούναβη.

Θρηνώ για σένα, πατρίδα,
και για τον τάφο του βουτηχτή γιου¹¹⁵ της κόρης¹¹⁶ του Άτλαντα,
αυτού που κάποτε σε ραμμένο κοίλωμα [βάρκας],
σαν ψαροκάλαθο του Δούναβη με τέσσερα πόδια,
μόνος περιτύλιξε το σώμα του¹¹⁷ μέσα σε δερμάτινο ασκί¹¹⁸

Τα υλικά κατασκευής των προτύπων πλεούμενων αλλά και τα απαραίτητα εργαλεία ήταν όλα διαθέσιμα στην δυτική Μακεδονία. Δρυς και πεύκη είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των λιμναίων καλυβών, καλάμια, ιτιές και λεπτοκαρύες φύονταν γύρω από την λίμνη, δέρματα ζώων ήταν διαθέσιμα, σημύδες για να χρησιμοποιηθεί ο φλοιός τους υπήρχαν στην περιοχή της λίμνης της Καστοριάς. Οι λιθοπελέκεις έχουν αφήσει τα ίχνη τους στους πασσάλους των καλυβών του Δισπηλιού, οστέινες βελόνες έχουν βρεθεί αρκετές, και η καλαμοπλεκτική ήταν κοινή νεολιθική τεχνολογία. Όλες αυτές, όμως, αν και έχουν μεγάλη δόση αβεβαιότητας τουλάχιστον δείχνουν ότι στο Δισπηλιό είναι πιθανόν να κατασκεύαζαν και να χρησιμοποιούσαν διάφορων ειδών πλεούμενα, εκτός εάν τα διαφορετικά ομοιώματα δεν είναι παρά καλές και κακές πήλινες κατασκευές του ίδιου τύπου βάρκας.

Άλλο σημαντικό εύρημα στο Δισπηλιό, στην Καστοριά, είναι τα τρία ίχνη κουραστικής από πραγματικά πλεούμενα που αποκαλύφθηκαν στο νεώτερο στρώμα της ανασκαφής (περ. 4500 π.Χ.) αλλά χωρίς καμία ένδειξη εναπομείναντος ξύλου. Τα περιγράμματα εμφανίστηκαν στην ανασκαφή με βαθύτερο χρώμα από τον περιβάλλοντα χώρο και δεν μπορεί παρά να ανήκουν σε πλεούμενα που αφέθηκαν γυρισμένα ανάποδα, αν και δεν είναι βέβαιο εάν ήταν υπό κατασκευή ή σε χρήση. Το μήκος τους, όπως μπορεί να μετρηθεί από το ίχνος τους, είναι 3 μ., 3,30 μ. και 3,50 μ. και το μέγιστο πλάτος 0,73 μ., 0,80 μ., και 1,40 μ. αντίστοιχα και πρέπει να είχαν την δυνατότητα μεταφοράς δύο ή το μέγιστο τριών προσώπων.¹¹⁹ Τα δύο ίχνη βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα και το ένα πίσω από το άλλο ενώ το τρίτο δύο στρώματα βαθύτερα. Μοιάζουν με μονόξυλα αλλά θα μπορούσε να είναι και δερμάτινες βάρκες. Ο μικρός αριθμός των ανευ-

¹¹⁴ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 201.

¹¹⁵ Πρόκειται για τον Δάρδανο, γιο της Ηλέκτρας από τις Πλειάδες και του Δία και γενάρχη των Τρώων (Κακριδής, 2:29 & 73).

¹¹⁶ Πρόκειται για την Ηλέκτρα, μία από τις επτά Πλειάδες, κόρη του Τιτάνα Άτλαντα και της Ωκεανίδας Πλειόνης.

¹¹⁷ Την εποχή του Κατακλυσμού, (Κακριδής, 2:59-60) ο Δάρδανος, ταξίδεψε με σχέδια ή φουσκωμένα δέρματα ζώων (ασκιά) από την Σαμοθράκη στην Τροία (Κακριδής, 2:61 & 304-305).

¹¹⁸ Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα*, 72-75. Απόδοση στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

¹¹⁹ Δες έγχρωμη φωτογραφία πλήρους ίχνους σε Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός* (Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1996), σ. 43.

ρεθέντων ιχνών από βάρκες οδηγεί τους αρχαιολόγους να υποθέσουν ότι δεν υπήρχε ένα πλεούμενο ανά καλύβα. Είτε κάποιες οικογένειες δεν είχαν καθόλου πλεούμενο ή διέθεταν μια απλή σχεδία για ψάρεμα κοντά στις όχθες ή η κατασκευή και η χρήση των βαρκών γινόταν από κοινού ανάμεσα σε οικογένειες.¹²⁰

Δεν υπάρχει αμφιβολία, λοιπόν, ότι στον νεολιθικό ελλαδικό χώρο, στην Θεσσαλία και τουλάχιστον στην δυτική Μακεδονία, χρησιμοποιούνταν πλεούμενα σε λίμνες και ποτάμια αλλά και στην θάλασσα. Λόγω της φθαρτότητας των υλικών από τα οποία ήταν κατασκευασμένα, οι αρχαιολόγοι δεν είναι σε θέση να περιγράψουν επακριβώς τα είδη των προϊστορικών πλεούμενων του ελλαδικού χώρου. Στα ποτάμια και στις λίμνες τα μονόξυλα ή οι δερμάτινες βάρκες χρησιμοποιούνταν για αλιεία αλλά και για την μεταφορά ανθρώπων, ζώων, θηραμάτων και αλιευμάτων, υλικών. Τα πλεούμενα, όμως, που διέσχισαν τις θάλασσες του Αιγαίου μετέφεραν και οψιδιανό από την Μήλο και ίσως και από την Αντίπαρο αλλά μάλλον δεν θα μάθουμε ποτέ τι είδους πλεούμενα ήταν αυτά.

Το ανταλλακτικό εμπόριο στην Νεολιθική Εποχή δεν περιοριζόταν, όμως, μόνο στον οψιδιανό. Κατά την Ύστερη Νεολιθική, μάλιστα, φαίνεται ότι ανθούσαν οι ανταλλαγές συνοικισμών στην Ελλάδα με κοινότητες στην Βουλγαρία και στην Ρουμανία και μέχρι και την Ουγγαρία και την Τσεχία. Ένα από τα είδη που ανταλλάσσονταν και ίσως το κυριότερο ήταν κοσμήματα από κοχύλια. Την περιέργεια των αρχαιολόγων κέντρισε η παρουσία κοσμημάτων (κυρίως δακτυλίδια και περιάπτα) αλλά και ψήφων από το όστρακο του θαλάσσιου μαλακίου *spondylus gaederopus*, το οποίο αποδείχθηκε ότι προερχόταν από την Μεσόγειο Θάλασσα και όχι από τον Εύξεινο Πόντο. Η Μακεδονία και η Αιγαιακή Θράκη μπορεί να ήταν η πηγή αυτών των κοσμημάτων μια που σε στρώματα της Νεώτερης Νεολιθικής (περ. 4500 π.Χ.) των Σιταγρών βρέθηκαν σε αφθονία θραυσμένα ψέλια (περικόρπια) φτιαγμένα από αυτό το όστρακο αλλά και δακτυλίδια και περιάπτα από κάποιο άλλου είδος οστράκου. Έχει υποστηριχθεί ότι υπήρχαν δύο τύποι ανταλλαγών: οι συνηθισμένες ανταλλαγές των απαραίτητων προϊόντων και οι ανταλλαγές των ειδών πολυτελείας. Τα όστρακα και κατά συνέπεια τα κοσμήματα από όστρακα πρέπει να προσέδιδαν ιδιαίτερο κύρος στους ιδιοκτήτες τους, όπως φαίνεται και από την χρήση τους ως κτερίσματα σε ταφές. Συνεπώς, η ανταλλαγή τους πρέπει να γινόταν «χέρι με χέρι». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στους οικισμούς της κεντρικής και νότιας Ελλάδας τα είδη αυτά δεν έχαιραν ιδιαίτερας εκτίμησής σε αντίθεση, όπως φαίνεται από τους Σιταγρούς, με τους όμοιούς τους στην βόρεια Ελλάδα. Εκτιμάται ότι στην Μακεδονία, στην Αιγαιακή Θράκη και στην Βαλκανική εμφανίζονται «ως δείγματα πλούτου και κύρους» για τις γυναίκες που τα κατείχαν και τα φορούσαν. Τα όστρακα πρέπει να ήταν το πρώτο εμπορεύσιμο είδος πολυτελείας ανάμεσα στους βορειοελλαδικούς συνοικισμούς και σε αυτούς της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης μέχρι και σε οικισμούς στην Γερμανία και Γαλλία. Επίσης, οι τεχνίτες που κατασκεύαζαν τα κοσμήματα σηματοδοτούν ένδειξη απαρχής κοινωνικής διαστρωματώσεως, δηλαδή σχηματισμού μια ιδιαίτερης ομάδας ανθρώπων. Η εξειδίκευση

¹²⁰ Με επιφυλάξεις για ορισμένα συμπεράσματα που δεν συμπεριλαμβάνονται εδώ διότι είναι υποθετικά, παρανοημένα ή δεν υποστηρίζονται επαρκώς από την παρατιθέμενη βιβλιογραφία ή αφορούν άλλες από το Δισπηλιό περιοχές δεξ Christina Marangou, «Neolithic Watercraft: Evidence from Northern Greek Wetlands,» pp. 194-199 και Christina Marangou, «Neolithic Watercraft in Greece: Circumstantial Evidence and Serious Guesses,» in *Boats, Ships and Shipyards*, Proceedings of the Ninth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Venice 2000, Ed. Carlo Beltrame (Oxford: Oxbow Books, 2003), pp. 14-18 και Christina Marangou, «More Evidence about Neolithic Inland Craft (Dispilio, Lake Castoria),» *Tropis VI*, 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia 1996, ed. Harry Tzalas (Athens: Hellenic institute for the Preservation of Nautical Tradition, 2001), pp. 402-410.

στην κατασκευή προϊόντων, τα οποία θα ανταλλαχθούν πέρα από την οικογένεια του τεχνίτη και ιδίως με κατοίκους άλλων συνοικισμών, «είναι ένα σημαντικό βήμα προς την διαμόρφωση αυτής της οικονομικής και κοινωνικής αυτοτέλειας η οποία οδηγεί προς τον πολιτισμό και στην εμφάνιση αστικής ζωής».¹²¹

Οι ανασκαφές σε νεολιθικούς οικισμούς έδειξαν ότι η εξειδίκευση ορισμένων χωρικών στην κατασκευή αντικειμένων πρέπει να άρχισε με το πλέξιμο ψάθων και καλαθιών με καλάμια. Στην Νέα Νικομήδεια παρατηρήθηκε ότι η βάση των αγγείων από την εξωτερική τους πλευρά έφερε αποτυπώματα ψάθας και θεωρήθηκε ότι δεν μπορεί να ήταν άλλο από τα πλεγμένα καλάμια στα οποία είχε τοποθετηθεί το υγρό πήλινο δοχείο μέχρι να στεγνώσει. Στους Σιταγρούς τα αποτυπώματα επαναλαμβάνονται και το πλέξιμο της ψάθας (ή σε ορισμένες περιπτώσεις πλεκτού νήματος) για στέγνωμα είναι απολύτως ευκρινές. Ένα μάλιστα δείγμα, από την βάση αγγείου με διαστάσεις 5,63 εκ. επί 4,21 εκ. (εικ. Theocharis, 1973, fig. 122) εικάζεται ότι δεν είναι ίχνος ψάθας αλλά πλεκτού (μάλλον μάλλινου), γεγονός που το τοποθετεί ως το πρώτο υφαντό (στην πραγματικότητα αποτύπωμα) που βρέθηκε στην Ευρώπη αν και πολύ μεταγενέστερο άλλων από την Μικρά Ασία. Επιπλέον, στους Σιταγρούς διαπιστώθηκε ψάθα ή πλεκτό με απλή πλέξη καλαμιών ή νήματος (μία πλέξη επάνω, μία πλέξη κάτω) αλλά και με πλέξη ανά δύο καλάμια ή νήματα (πλέξη επάνω, πλέξη κάτω).¹²² Δώδεκα αποτυπώματα ψάθας, ο μεγαλύτερος αριθμός από καλάμι σιτηρών, βρέθηκαν στην βάση αγγείων και σε πηλό από τα Σέρβια Κοζάνης.¹²³ Το μοναδικό δείγμα νήματος της Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο έχει βρεθεί στο σπήλαιο Δράκαινα (φαράγγι του Πόρου), στην νοτιοανατολική Κεφαλονιά. Έχει μήκος 1 χιλιοστό του μέτρου, είναι απανθρακωμένο και βρέθηκε σε δείγμα (6 λίτρα) χώματος από την ανατολική σκεπασμένη πλευρά του σπηλαίου, συστατικά του οποίου είχαν συλλεγεί με την μέθοδο της επιπλεύσεως. Όταν υλικό υποβάλλεται στην μέθοδο της επιπλεύσεως σε μεγάλο ή μικρό δοχείο γεμάτο με νερό, τα βαρύτερα συστατικά του μένουν στο κάτω μέρος ενώ τα ελαφρύτερα παρασύρονται στην επιφάνεια και συλλέγονται. Το υλικό περιελάμβανε κυρίως στάχτη και τεμάχια ξυλάνθρακα αλλά και απανθρακωμένα κατάλοιπα τροφής (οστά, σπόρους, φυτικά υπολείμματα), δηλαδή μέρος του περιεχομένου μίας κατά χώραν (in situ) εστίας και έχει χρονολογηθεί στο τέλος της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. αλλά δεν έχει ακόμη ραδιοχρονολογηθεί. Το απανθρακωμένο τμήμα φυτικού νήματος βρέθηκε όταν το προϊόν της επιπλεύσεως μελετήθηκε στο μικροσκόπιο. Αν και είναι βέβαιο ότι πρόκειται για φυτικό νήμα και διακρίνονται παράλληλες κλωστές, δεν μπορεί να διαπιστωθεί από πιο φυτό προέρχονται.¹²⁴

Όμοιες ή και άλλες τεχνικές πλεξίματος νημάτων πρέπει να χρησιμοποιούσαν και για τα πλεκτά αλλά βέβαια οι μόνοι μάρτυρες κατασκευής πλεκτών ή ενδυμάτων είναι τα πήλινα σφονδύλια στα οποία στηρίζονταν αδράχτια¹²⁵ για το τύλιγμα της κλω-

¹²¹ Renfrew, «Trade and Craft Specialisation,» in Theocharis, p. 187.

¹²² Δες σχέδια πλέξεως σε λμ. «weave patterns», *Encyclopedia of Fiber & Textile Technology* at <<https://polymerdatabase.com/Fibers/Fiberpedia%20W.html>>, σχήμα απλής πλέξεως (plain weave) και ανά δύο πλέξεως (twill weave).

¹²³ Ridley et. al., *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73*, pp. 240-247.

¹²⁴ Marie-Louise Nosch and Bridget Murphy and Bodil Holst and Irene Skals and Georgia Strattouli and Anaya Sarpaki, «A rare find from the Greek Neolithic: A fibre from Drakaina Cave, Kephallonia, Ionian Islands,» (3 March 2011) at <http://www.drakainacave.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=83&Itemid=73&lang=en> ή <https://www.academia.edu/11713760/A_rare_find_from_the_Greek_Neolithic_A_fibre_from_Drakaina_Cave_Kephalonia_Ionian_Islands>.

¹²⁵ Δες εικόνες σε Theocharis, fig. 123 (Σιταγροί) & fig. 119 ή <<http://www.ime.gr/chronos/01/gr/gallery/nl/nltools/nltool4.html>>.

στής που έχουν βρεθεί σε νεολιθικές θέσεις στην Μακεδονία και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στους Σιταγρούς, έχει βρεθεί σημαντικός αριθμός πήλινων σφονδυλιών του 3500 περίπου π.Χ., όλα με όμορφη διακόσμηση (εικ. Theocharis, 1973, fig. 123). Είναι πιθανό και η υφαντική να αποτέλεσε πεδίο ορισμένης εξειδικεύσεως εντός του οίκου και εντός του συνοικισμού αλλά εξαιτίας της φθαρτότητας του υλικού δεν είναι δυνατόν να βρεθούν στοιχεία ανταλλαγών. Παρ' όλα αυτά, από το 1100 περίπου π.Χ. και μετά υπάρχουν δείγματα εμπορίας υφαντών στον ελλαδικό χώρο με κάποια από αυτά να φθάνουν μέχρι και την Αίγυπτο.¹²⁶

Στην προχωρημένη Νεολιθική, οι κάτοικοι όλων των κοινοτήτων στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, στην Χερσόνησο του Αίμου, στον ελλαδικό χώρο αλλά και σε άλλες θέσεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατασκεύαζαν αγγεία. Ο τρόπος παραγωγής τους σε ό,τι αφορά στην Μακεδονία έχει μελετηθεί σε τέσσερις θέσεις στην Πιερία (κοντά στα χωριά Παλιάμπελα-Κολινδρός, Κορινός-θέση Ρεβένια, Ρητίνη-θέση Άγιος Νικόλαος, Μακρύγιαλος), από όπου σχηματίζουμε μια καλή ιδέα για την αγγειοπλαστική κατά την Νεολιθική Εποχή μεταξύ περίπου του μέσου της Ζ' και της Ε' χιλιετίας π.Χ. Η μελέτη 410 δειγμάτων κεραμικής αποκάλυψε την παραγωγική διαδικασία της κατασκευής πήλινων αγγείων και συγκεκριμένα την επιλογή πρώτης ύλης, την προετοιμασία της μάζας πηλού, το πλάσιμο των αγγείων, την επεξεργασία της πήλινης επιφάνειάς τους, την όπτησή τους στον κεραμικό κλίβανο. Επιπλέον, η παραγωγή αγγείων στις συγκεκριμένες θέσεις στην Πιερία «είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτισμικών επιλογών» των κατοίκων των οικισμών.

Στον οικισμό στα Παλιάμπελα, η συνεχής κατοίκηση καθ' όλη την Νεολιθική Εποχή έχει δημιουργήσει μικρό τύμβο. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική, οι κάτοικοι ζούσαν σε λάκκους σκαμμένους στον φυσικό βράχο ενώ στην Μέση Νεολιθική οι καλύβες ήταν τετράγωνα και πιθανότατα διέθεταν εξωτερικά αβαθή τάφο. Στα Ρεβένια Κορινού ο οικισμός είναι επίπεδος, καλύπτει έκταση περίπου 40.000 τ.μ. και κατοικούνταν μέχρι και την Μέση Νεολιθική Εποχή. Οι λάκκοι που έχουν βρεθεί σε σχήμα κυκλικό, ελλειψοειδές, και παραλληλόγραμμο σε διάφορα μεγέθη εικάζεται ότι ανάλογα με το μέγεθός τους είτε αποτελούσαν δάπεδα οικιών ή αποθηκών είτε χρησιμοποιούνταν ως λάκκοι απορριμμάτων. Ο οικισμός στην Ρητίνη κατοικήθηκε από το τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής μέχρι και την αρχή της Μέσης Νεολιθικής. Η σωστική ανασκαφή σε μικρό τμήμα του οικισμού αποκάλυψε τετράγωνο οίκημα, μεγάλο λάκκο και τμήματα αβαθούς τάφρου (αυλάκι). Τέλος, ο οικισμός στον Μακρύγιαλο ανήκει στην Νεώτερη Νεολιθική, είναι επίπεδος, και καλύπτει ανασκαμμένη έκταση περί τα 50.000 τ.μ. Η κατοίκηση καλύπτει δύο τοπογραφικά κοντινές αλλά μη επάλληλες θέσεις και άρα διαχωρισμένες περιόδους, την Makriyalos I με διορθωμένη/βαθμονομημένη (calibrated) ραδιοχρονολόγηση 5300-4900 π.Χ., και την Makriyalos II, στα έτη 4900-4500 π.Χ. Κατά την περίοδο Makriyalos I, της οποίας η κεραμική θα μας απασχολήσει, δύο τάφοι περιέκλειαν τον οικισμό ενώ μία τρίτη τον διέσχισε. Στεγασμένοι λάκκοι χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες με ξεχωριστούς χώρους αποθηκείσεως και παρασκευής φαγητού.

Στις τέσσερις θέσεις βρέθηκε μεγάλη ποικιλία ειδών πηλού και κεραμικής τοπικής προελεύσεως αλλά και μικρή ποσότητα εισηγμένης κεραμικής. Η πιο πρώιμη κεραμική από τα Παλιάμπελα και τα Ρεβένια, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι ακόσμητη. Η πλειοψηφία των οστράκων προέρχεται από απλά, ανοικτά, και μεσαίου μεγέθους αγγεία. Στα Παλιάμπελα η κεραμική είναι διαφόρων χρωμάτων ενώ στα Ρεβένια είναι ανοικτόχρωμη. Στην μετάβαση από την Αρχαιότερη στην Μέση Νεολιθική

¹²⁶ Renfrew, «Trade and Craft Specialisation,» in Theocharis, pp. 185-189.

εμφανίζονται τα διακοσμημένα αγγεία με βαφές. Ενώ στα Παλιάμπελα καλύπτουν ελάχιστα δείγματα, στην Ρητίνη αντιπροσωπεύουν το 9,5 τοις εκατό των δειγμάτων. Η διακόσμηση γινόταν με ερυθρό χρώμα στην ανοιχτόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια του αγγείου και σπάνια επί λευκού επιχρίσματος. Τα σχέδια, συχνά στο χείλος, είναι πεταλοειδή ή τριγωνικά σε αντικριστές περιφερειακές ταινίες. Στα Παλιάμπελα χρησιμοποιούσαν και την εμπίεστη διακόσμηση χρησιμοποιώντας τα δάκτυλά τους ή σπανιότερα κάποιο αιχμηρό εργαλείο. Πλαστική διακόσμηση των αγγείων, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων ανθρωποειδών δειγμάτων, ανασύρθηκε σε μικρούς αριθμούς στα Ρεβένια και στα Παλιάμπελα. Σταδιακά, η παραγωγή της ερυθροβαφούς κεραμικής αυξάνεται και μονιμοποιείται μαζί με ποικιλία σχημάτων και μεγεθών των αγγείων.

Η κεραμική της Νεώτερης Νεολιθικής από τον Μακρύγιαλο αλλά και από άλλες θέσεις στην ίδια περιοχή υπέστη πολλές διαφοροποιήσεις, ιδίως κατά το δεύτερο μισό της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. Την ίδια περίοδο, ο πληθυσμός αυξήθηκε, ο οικισμός επεκτάθηκε και η επικοινωνία με άλλες περιοχές και οικισμούς υπήρξε εντονότερη. Σε ό,τι αφορά στην κεραμική, άρχισε να υπάρχει προτίμηση στις μελανές και σταχτόχρωμες αποχρώσεις σε μεγάλη αντίθεση με τις ανοιχτόχρωμες στα αγγεία των προηγούμενων δύο Εποχών αλλά και σε μεγαλύτερη ποικιλία στους τύπους των αγγείων. Επίσης, αρχίζει να διαφαίνεται και διαχωρισμός στην χρήση των αγγείων, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πια αγγεία αποθηκεύσεως, καθημερινής χρήσεως (π.χ. για μαγειρική και για κατανάλωση του φαγητού), για την μεταφορά υγρών ή στερεών. Μάλιστα, χρησιμοποιείται και διαφορετική ποιότητα κεραμικής για κάθε χρήση: χονδρόκοκκη-μετρίως χονδρόκοκκη υφή για τα μαγειρικά σκεύη, λεπτόκοκκη υφή για τα επιτραπέζια σκεύη, λεπτόκοκκη-μετρίως χονδρόκοκκη για τα αγγεία μεταφοράς υγρών και χονδρόκοκκη-μετρίως χονδρόκοκκη για τα αγγεία τα αποθηκεύσεως. Τα αγγεία είναι προσεγμένα, στιλπνά και στιλβωμένα, και η μελανοστεφής κεραμική δείχνει ότι εφαρμοζόταν ιδιαίτερη τεχνική κατά την πυράκτωση. Η μελανόχρωμη στιλβωμένη και η μελανοστεφής κεραμική είναι διακοσμημένη με ποικιλία νέων τεχνικών. Τα αγγεία κατασκευάζονταν με την μέθοδο της περιστροφής. Ο πηλός τοποθετούνταν επάνω σε ψάθα ή πλεκτό και ο κεραμέας τον περιέστρεφε επάνω στην βάση αυτή μέχρι να του δώσει το σχήμα που επιθυμούσε. Η στιλβωση ήταν ακόμη η κύρια μέθοδος επεξεργασίας της επιφάνειας των αγγείων αν και η πυράκτωση τους φαίνεται ότι γινόταν σε μεγαλύτερες θερμοκρασίες. Τα αγγεία κατασκευάζονταν από τοπικό πηλό στην περιοχή του οικισμού αλλά έχει βρεθεί και μικρός αριθμός κατά πάσα πιθανότητα εισηγμένων.

Σε γενικές γραμμές, παρότι οι τέσσερις θέσεις βρίσκονται σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη και η σύνθεση της πρώτης ύλης θα μπορούσε να είναι η ίδια, υπήρχαν διαφοροποιήσεις στην κεραμική τους. Οι διαφορές μεταξύ Παλιάμπελα και Ρεβένια πιθανόν υποδηλώνουν διαφορετικό επίπεδο εξειδικεύσεως αλλά και διαφορετική «αντίληψη ως προς τα υλικά, τις τεχνικές, και την τελική εμφάνιση των αγγείων» ενώ προς την Νεώτερη Νεολιθική παρουσιάζεται περισσότερη ομοιογένεια ως προς την κεραμική τεχνολογία, όπως και στην Θεσσαλία. Από την Μέση Νεολιθική, η κεραμική έγινε περισσότερο τυποποιημένη, όπως φαίνεται από συγκεκριμένες επιλογές στην σύσταση και υφή του πηλού που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή των αγγείων. Από την περίοδο αυτή η διακόσμηση και τα σχήματα των αγγείων ποικίλουν σε μεγαλύτερο βαθμό από προηγούμενως εξαιτίας των πολλών διαφορετικών χρήσεών τους. Από την επιστημονική εξέταση της παραγωγής των αγγείων κατά την Νεολιθική Εποχή, οι ανασκαφείς και μελετητές τους συμπεραίνουν ότι μπορούν να φαντασθούν ένα δυναμικό κοινωνικό περιβάλλον «αλληλεπιδράσεως ανάμεσα στις κοινότητες και τους κεραμείς τους». Ανταλλάσσονται πληροφορίες για τα βασικά στοιχεία της κατασκευής των αγγείων.

γείων ενώ διατηρούνται και τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως ο χρωματισμός. Ακόμη, η εισηγμένη κεραμική αφήνει περιθώρια για την ύπαρξη μίας ξεχωριστής διαστάσεως ως προς το ανταλλακτικό εμπόριο των αγγείων στον ελλαδικό χώρο. Κατά την Νεώτερη Νεολιθική, η παραγωγή αγγείων στον Μακρύγιαλο δείχνει ότι χρησιμοποιούνταν ποικιλία πρώτων υλών, τεχνικών κατασκευής, και πολυπλοκότητα διακοσμήσεως. Οι τρόποι παρασκευής και η υφή του πηλού διαφοροποιούνταν ανάλογα με την προτιθέμενη χρήση των αγγείων. Το σημαντικότερο στοιχείο είναι η ικανότητα των κεραμέων να ελέγξουν τον βαθμό της πυρακτώσεως των αγγείων επιτυγχάνοντας τις επιθυμητές θερμοκρασίες.¹²⁷ Η μελέτη της παραγωγής των αγγείων στις τέσσερις νεολιθικές θέσεις στην Πιερία δίνει μία συνολική εικόνα της κεραμικής και της εξελίξεώς της κατά την Νεολιθική Εποχή σε αυτήν την περιοχή αλλά δεν είμαστε βέβαιοι ότι αυτά τα αγγεία αντιπροσωπεύουν ολόκληρη την Αρχαία Μακεδονία.

Η όπτηση των αγγείων είναι μία διαδικασία, από το αποτέλεσμα της οποίας εξαρτάται η επιτυχής παραγωγή τους. Τα πήλινα αγγεία πυρώνονταν σε φούρνους κεραμικής χαμηλής θερμοκρασίας για να αποκτήσουν την στιβαρότητα που απαιτούσε η χρήση τους. Η κύρια μας πληροφόρηση για τους νεολιθικούς κλιβάνους προέρχεται από κατασκευές που ανασκάφηκαν στην Αρχαία Μεσοποταμία (Ιράν, Ιράκ, Συρία) αλλά πλέον και από τουλάχιστον μία στην Θεσσαλία. Στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, η πύρωση των αγγείων σε θερμοκρασίες από 500-700°C μετέτρεπε τον εύπλαστο πηλό σε «στερεό, ανθεκτικό, υδατοστεγές και πυρίμαχο υλικό». Οι κλιβάνοι κεραμικής ήταν μόνιμες κλειστού θαλάμου κατασκευές για να μπορεί να ελεγχθεί η σωστή πύρωση των αγγείων. Ο σημαντικότερος παράγων για μια επιτυχή όπτηση αγγείου είναι ο ρυθμός καταναλώσεως του καύσιμου υλικού. Όσο μεγαλύτερος σε μέγεθος είναι ο κλιβάνος τόσο υψηλότερη είναι και η κατανάλωση της καύσιμης ύλης διότι θερμαίνονταν οι εσωτερικές επιφάνειες του φούρνου. Η απώλεια θερμότητας σε μικρούς φούρνους έχει υπολογισθεί ότι ήταν της τάξεως του 30-40 τοις εκατό. Εν τούτοις, με συνεχή μεγάλη κατανάλωση καυσίμου μπορούσαν να επιτευχθούν ρυθμιζόμενες θερμοκρασίες μέχρι 1000-1300°C και ταυτοχρόνως μεγάλη μείωση των απωλειών θερμότητας. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, η τεχνολογία πυρώσεως του κλιβάνου ήταν αυτή που έδωσε την δυνατότητα παραγωγής των αγγείων με όπτηση τους. Μάλιστα, ο θάλαμος καύσεως μπορεί να είχε σκαφθεί μέσα στο έδαφος ή να ήταν επάνω από την επιφάνεια του εδάφους, πράγμα το οποίο, εκτός από τις διαφορές στα τεχνικά χαρακτηριστικά του, απαιτούσε και διαφορετικούς τρόπους μονώσεως και σταθεροποιήσεως του ιπνού (φούρνου). Συνεπώς, τα κατασκευαστικά στοιχεία κάθε κλιβάνου σχετίζονται και με την απόδοσή του, δηλαδή ως προς τις θερμοκρασίες που μπορεί να αναπτυχθούν στο εσωτερικό του και τις απώλειες θερμότητας.

Τα αρχαιολογικά προβλήματα της μελέτης των νεολιθικών και χαλκολιθικών κλιβάνων είναι μεγάλα διότι παρότι συνήθως ο θάλαμος καύσεως έχει διατηρηθεί ανέπαφος, η υπερδομή του, εκεί όπου πραγματοποιούνταν η πύρωση των αγγείων, έχει καταρρεύσει ή καταστραφεί από κάποια αιτία, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις τα τοιχεία του κλιβάνου έχουν διατηρηθεί σε κάποιο ύψος ώστε να είναι δυνατή η μελέτη της κατασκευής και λειτουργίας του. Επίσης, είναι πολύ σπάνιο φαινόμενο και μεγάλη αρχαιολογική τύχη να ανακαλυφθεί ιπνός που έχει καταρρεύσει κατά την διάρκεια της πυρώσεως των αγγείων και τα ίδια τα αγγεία να βρίσκονται κατά χώραν (in situ), δηλαδή

¹²⁷ Niki Saridaki and Kostas Kotsakis and Dushka Urem-Kotsou and Trisevgeni Papadakou and Anna Papaioannou, «Pottery Production at Neolithic Pieria, Macedonia, Greece,» in *Tracing Pottery-Making Recipes in the Prehistoric Balkans*, 6th-4th Millenia BC, eds. Silvia Amicone et al. (Oxford: Archaeopress, 2019), pp. 129-143.

να έχουν παραμείνει στην θέση τους όπως ήταν τοποθετημένα την στιγμή της καταρρεύσεώς του. Πολύ χρήσιμα συμπεράσματα για τους φούρνους της Νεολιθικής και χαλκολιθικής Εποχής στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή έχουν προκύψει από την μελέτη 89 ιπνών σε 15 διαφορετικές θέσεις στο Ιράκ, στο Ιράν, και στην Συρία, χρονολογημένους από την Ζ' μέχρι και την Ε' χιλιετία π.Χ. Όταν βρίσκονταν σε πλήρη λειτουργία την Νεολιθική Εποχή, ορισμένοι κλίβανοι ήταν μονόχωροι και διέθεταν ένα επίπεδο οπτήσεως αγγείων ενώ άλλοι ήταν δίχωροι με δύο επίπεδα οπτήσεως, αλλά όλοι είχαν αρκετές καπνοδόχους. Στους μονόχωρους ιπνούς, η καύσιμη ύλη βρισκόταν σε επαφή με τα αγγεία, πράγμα που σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγούσε σε ανισομερή όπτηση του αγγείου. Ίσως αυτό το πρόβλημα οδήγησε στην εξελιγμένη κατασκευή των δίχωρων φούρνων, όπου η καύσιμη ύλη και τα αγγεία βρίσκονταν σε ξεχωριστούς θαλάμους και ο έλεγχος πυρώσεως των πήλινων ήταν πολύ καλύτερος. Υπήρχαν, όμως, και διώροφοι κλίβανοι, με διαχωριστική εσχάρα ανάμεσα στους δύο ορόφους πυρώσεως, οι οποίοι ήταν διαδεδομένοι και σε ποικιλία κατασκευαστικών σχημάτων (στρογγυλοί, ελλειψοειδείς, λίγοι τετράγωνοι). Σε μερικές περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί με βεβαιότητα ότι η οροφή του φούρνου κατέληγε σε θόλο ενώ σοβαρές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πολλοί είχαν μεγάλο άνοιγμα στην οροφή του θαλάμου πυρώσεως των αγγείων. Η εσωτερική διάμετρος ή το εσωτερικό μήκος των κλιβάνων κυμαινόταν συνήθως από 0,75 μ. έως 2 μ. αλλά και μέχρι 2,80 μ. Πολύ συχνά, γύρω από τους φούρνους ανακαλύπτονται λάκκοι γεμάτοι με στάχτη και ξυλάνθρακα, υπολείμματα της καύσεως της πρώτης ύλης θερμάνσεως. Πολλοί κλίβανοι τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλον συνιστούν κατά τους αρχαιολόγους ένα είδος «βιοτεχνικής συνοικίας». Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι δεν υπήρχε σημαντική ή σε εμάς διακριτή κατανομή της εργασίας για τους εξειδικευμένους κεραμείς μέχρι την χρήση της περιστρεφόμενης βάσεως κατασκευής των αγγείων, ενός πρωτόγονου χειροκίνητου τροχού του αγγειοπλάστη.¹²⁸ Σε κάθε περίπτωση, η επιτυχής όπτηση αγγείων στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή αποτελεί μία από τις σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις της Νεολιθικής Εποχής, η οποία μεταδόθηκε σταδιακά στην αιγαιακή και βαλκανική περιοχή αλλά και στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο.

Στον ελλαδικό χώρο, η εύρεση νεολιθικού κλιβάνου κεραμικής σε τέτοια κατάσταση ώστε να μπορούν να αντληθούν χρήσιμα στοιχεία είναι πολύ σπάνιο φαινόμενο. Ανακάλυψη σημαντικών ενδείξεων τέτοιων ιπνών, όμως, έγινε στην θέση Μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι, κοντά στο χωριό Νέο Μοναστήρι (13 χλμ. νοτιοδυτικά των Φαρσάλων). Η ανασκαφή έφερε στο φως πιθανό εργαστήριο κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής, επιφανείας τουλάχιστον 10 τ.μ., στην νότια πλευρά του οποίου βρέθηκαν σε στρώμα καύσεως παραλληλεπίπεδα πήλινα δοχεία, διαστάσεων Y22 εκ. επί Π23 εκ. επί M26 εκ., ανοικτά στο επάνω στενό τους μέρος. Επιπλέον ανασκάφηκαν μάζες κεραμοποιημένου (ψημένου) πηλού με αποτυπώματα καλαμιών ή κλαδιών στην εσωτερική τους πλευρά, πιθανόν μέσα σε «'σκάφες' για την επεξεργασία του πηλού»,¹²⁹ και λίγα ειδώλια. Η διερεύνηση ολόκληρου του χώρου έδειξε ότι σε στρώμα καύσεως στην νοτιοδυτική του πλευρά υπήρχαν θραύσματα αχρησιμοποίητων αγγείων, η συναρμολόγηση των οποίων απέδωσε εννέα σχεδόν ολόκληρα αγγεία διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων αλλά και ένα ομοίωμα κλιβάνου κεραμικής. Επρόκειτο δηλαδή για θαλάμους καύσεως οι οποίοι κάλυπταν επιφάνεια περίπου 1 τ.μ. και κοντά στους οποίους βρέθη-

¹²⁸ Hansen Streily A., «Early Pottery Kilns in the Middle East,» *Paléorient*, vol. 26, no 2 (2000), La pyrotechnologie à ses débuts. Évolution des premières industries faisant usage du feu. pp. 69-81.

¹²⁹ Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, «Ξανά-διαβάζοντας το νεολιθικό τοπίο της δυτικής Θεσσαλίας: σχέσεις, αλληλεπιδράσεις, ομοιότητες και διαφορές,» στο *Η αντίπερα όχθη*, επιμ. Κώστας Κωτσάκης (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2019), σ. 78.

καν στρώματα στάχτης αλλά και άλλα παραλληλεπίπεδα δοχεία παρομοίων διαστάσεων με τα προηγούμενα. Στηριζόμενη στο ομοίωμα φούρνου που βρέθηκε στον χώρο των κλιβάνων, η ανασκαφέας υποθέτει ότι οι ιπνοί είχαν κυλινδρικό σχήμα, επίπεδη εσχάρα και κυρτή οροφή, εμπρόσθιο άνοιγμα και δύο καπνοδόχους στην οροφή.¹³⁰ Ομοίωμα φούρνου σε μικρογραφία αναπαρίσταται και στο ομοίωμα οικίας από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (δες παραπάνω) της Θεσσαλίας. Ακόμη, οι μάζες πηλού με τα φυτικά αποτυπώματα στην εσωτερική τους όψη μπορεί να αποτελούσαν πώματα του εμπρόσθιου ανοίγματος των φούρνων, για την μείωση των απωλειών θερμότητας. Όλα τα αγγεία έφεραν το ίδιο αμαυρόχρωμο (θαμπό) επίχρισμα όταν τοποθετήθηκαν στον κλίβανο. Στον θάλαμο καύσεως βρέθηκαν αρκετά κέρατα ελαφιών και άλλων ζώων, τα οποία πιθανόν να χρησιμοποιούνταν ως καύσιμη ύλη αλλά αυτό δεν έχει διευκρινισθεί. Άλλο αξιοσημείωτο εύρημα στον ίδιο χώρο είναι οι απανθρακωμένοι σπόροι από σίτο, κριθάρι, πιθανόν βρώμη, λίγες φακές, λαθούρι, και μπιζέλια, η ύπαρξη των οποίων μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι στους φούρνους ετοιμαζόταν και τροφή αν και αυτό χρειάζεται να διερευνηθεί περαιτέρω. Παρότι υπάρχουν και άλλοι, πιθανόν μικρότεροι, νεολιθικοί οικισμοί σε ακτίνα μέχρι και 3 χλμ. γύρω από την Μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι αλλά δεν έχουν βρεθεί σε αυτούς κλίβανοι κεραμικής, η ανασκαφέας υποθέτει ότι είναι πιθανόν αυτοί οι φούρνοι και οι κεραμείς του οικισμού να εξυπηρετούσαν τις ανάγκες σε αγγεία και άλλων γειτονικών συνοικισμών. Ραδιοχρονολογήσεις που έγιναν στα «πυρακτωμένα στρώματα» έδειξαν χρονολογίες που κυμαίνονται μεταξύ 5890-5470 π.Χ.¹³¹ (οι αρχικές ραδιοχρονολογήσεις με την μέθοδο του άνθρακα ¹⁴C είχαν δώσει χρονολογίες περ. 4960-4560 π.Χ.), δηλαδή ακριβώς στην Μέση Νεολιθική Εποχή.¹³² Η τεχνολογία, λοιπόν, των κλιβάνων κεραμικής είχε φθάσει την Εποχή αυτή από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή στην Θεσσαλία και πρέπει να υποθέσουμε και στις υπόλοιπες ελλαδικές νεολιθικές θέσεις συμπεριλαμβανομένης και της Μακεδονία. Αν και οι αρχαιολόγοι δεν είναι σε θέση, λόγω ελλειπών στοιχείων από τον ελλαδικό χώρο, να συγκρίνουν λεπτομερώς κατασκευαστικά και λειτουργικά τους ιπνούς από το νοτιο-ανατολικό άκρο της Ευρώπης με αυτούς της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής, οι οποίοι είναι και χρονολογικά πρωθύστεροι, είναι βέβαιο πως οι βασικές αρχές τις οποίες χρησιμοποιούσαν οι νεολιθικοί κεραμείς για την παραγωγή των αγγείων ήταν οι ίδιες.

Φυσικά, με τις παρατηρήσεις αυτές για συγκεκριμένες θέσεις στον ελλαδικό χώρο δεν είναι δυνατόν ούτε θα ήταν επιστημονικά ορθό να εξαχθούν γενικά συμπεράσματα για την εξέλιξη της κεραμικής τεχνολογίας στην Αρχαία Μακεδονία. Όμως, όλες αυτές οι πληροφορίες παρέχουν για την Νεολιθική Εποχή μία γενική εικόνα των τάσεων και της πολυποικιλότητας ως προς την ποιότητα και την σύσταση του πηλού, τον τρόπο κατασκευής των αγγείων, τα σχήματά τους, την όπτησή τους και τις χρήσεις τους.

Η παραγωγή των αγγείων σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή Αρχαιότητα, η οποία άρχισε από την Νεολιθική Εποχή, είχε συγκεκριμένους σκοπούς που εξυπηρετούσαν την

¹³⁰ Το μόνο πιθανό παρόμοιο ομοίωμα κλιβάνου (Y15,2 εκ. επί Π16,1 εκ. επί M19,1 εκ.) που υποδεικνύει η ανασκαφέας, αν και από τους μελετητές του έχει χαρακτηριστεί ως ομοίωμα ιερού, έχει σχήμα κυλινδρικό με εμπρόσθιο άνοιγμα, ανήκει στον υλικό πολιτισμό Κουκουτένι (Pre-Cucuteni III), κοντά στο χωριό Cucuteni [58 χλμ. δυτικά του Ιασιού (Iasi)], στην Ρουμανία, και είναι χρονολογημένο μεταξύ 4700-4500 π.Χ. Δες David W. Anthony, ed., *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC* (Princeton: Princeton Univ. Press, 2010), p. 132-133, fig. 6-9 & p. 232, no 64.

¹³¹ Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, «Ξανά-διαβάζοντας το νεολιθικό τοπίο της δυτικής Θεσσαλίας», σ. 79.

¹³² Nina Kyparissi-Apostolika, «Indications of the presence of Middle Neolithic pottery kilns at Magoula Imvrou Pigadi, SW Thessaly, Greece,» *Documenta Praehistorica XXXIX* (2012), pp. 433-442.

διαβίωση του ανθρώπου. Μία πτυχή του νεολιθικού πολιτισμού που άπτεται της καθημερινής μη εργασιακής ζωής των ανθρώπων είναι η αποθήκευση των πρώτων υλών, η παρασκευή του φαγητού και η κατανάλωση του. Η διαδικασία αυτή, όσον αφορά στους εγκατεστημένους σε συνοικισμούς ανθρώπους, δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την συμβολή της κεραμικής. Η κύρια αιτία παραγωγής αγγείων και κεραμικών σκευών για διάφορες χρήσεις ήταν ακριβώς η ανάγκη του ανθρώπου των συνοικισμών να αποθηκεύσει την γεωργική του παραγωγή και να την χρησιμοποιήσει σταδιακά μέσα σε ολόκληρη την χρονιά για να θρέψει την οικογένειά του. Είχε ανάγκη, λοιπόν, από αποθηκευτικά αγγεία, από κεραμικά σκεύη για την παρασκευή της τροφής σε υγιεινότερο από το χώμα του εδάφους χώρο, και από άλλα μέσα στα οποία θα καταλάωνε την παρασκευασμένη τροφή σε καθημερινή βάση. Οι ανασκαφές στην Μακεδονία παρέχουν σημαντικές και πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες και συμπεράσματα ως προς την αποθήκευση των σπόρων και την παρασκευή και κατανάλωση του φαγητού στο νέο για την Νεολιθική Εποχή επίτευγμα της εποχής, την κεραμική. Οι παρατηρήσεις αφορούν σε ολόκληρη την Μακεδονία αλλά ως προς την παρασκευή και κατανάλωση της τροφής επικεντρώνονται στην θέση Μακρύγιαλος της Πιερίας.

Ο άνθρωπος της Νεολιθικής Εποχής ανακάλυψε πολύ γρήγορα ότι μετά την συγκομιδή οι σπόροι που συνέλεγε μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την παρασκευή τροφής μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα αρκεί να τους είχε αποθηκεύσει σωστά και υπό τις κατάλληλες συνθήκες. Το στάχυ με τον καρπό του, για παράδειγμα, μπορούσε να αποθηκευθεί για αρκετά χρόνια ενώ ο σπόρος του σίτου μόνος του για μικρότερο διάστημα. Το ίδιο συνέβαινε και για τα ζωικά προϊόντα, τα οποία μπορούσαν να αποθηκευθούν για κάποιο χρονικό διάστημα ως καπνιστά ή αλατισμένα κρέατα (παστά), τυρί, βούτυρο. Όταν σφαζόταν ένα εξημερωμένο ζώο είναι πολύ πιθανό να μοιραζόταν ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες οικογένειες ή να καταναλωνόταν ολόκληρο σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Η ανάγκη για φύλαξη του πλεονάσματος της καλής σοδειάς προήλθε από την διαπίστωση του ανθρώπου ότι χρησιμοποιώντας τους αποθηκευμένους σπόρους είχε την δυνατότητα να επιβιώσει σε περιόδους σιτοδείας.

Από εθνογραφικής απόψεως, στις περιοχές της Μεσογείου έχει διαπιστωθεί ότι μεγάλες ποσότητες δημητριακών αποθηκεύονταν μέχρι και τον 19ο μ.Χ. αιώνα σε λάκκους ή κοιλάματα στο έδαφος τα οποία είχαν επενδυθεί με ένα μείγμα από αχυροπηλό, κοπριά, και πηλό ή λίθους αλλά υπάρχουν και δείγματα γυμνών κοιλοτήτων με αποθηκευμένα δημητριακά. Τα δέρματα των ζώων είναι ένα άλλο μέσο αποθήκευσεως που μπορεί να έχει χρησιμοποιηθεί σε ορισμένες τουλάχιστον περιοχές. Στην ανατολική Μεσόγειο, πολύ σύνηθες μέσο αποθήκευσεως αγροτικών προϊόντων ήταν φυσικά τα αγγεία. Οι ανθρωπολόγοι υποθέτουν ότι όλοι αυτοί οι τρόποι αποθήκευσεως προέρχονται από μια αγροτική παράδοση που φθάνει πίσω στον χρόνο μέχρι και την Νεολιθική Εποχή. Οι αρχαιολόγοι, όμως, διαπιστώνουν, και ιδίως στην Μακεδονία, ότι οι νεολιθικοί τρόποι αποθήκευσεως αγροτικών και ζωικών προϊόντων είναι πολύ δύσκολο να ταυτοποιηθούν. Σπόροι εντός της καλύβας βρίσκονται σε απανθρακωμένη μορφή εάν έχουν για κάποιο λόγο καεί. Αποθήκευσή τους, όμως, σε εξωτερικούς χώρους, όπου ήταν πολύ δύσκολο να αρπάξουν φωτιά, μπορεί να δημιουργήσει ανυπέβλητα προβλήματα στην ταυτοποίηση του αποθηκευτικού χώρου. Ενώ η εύρεση πίθων μπορεί να είναι ένδειξη αποθηκευτικών δοχείων, η συχνή απουσία ενδιαφέροντος από την πλευρά των αρχαιολόγων για αρχαιοβοτανικά ευρήματα είτε σε μικρότερα αγγεία είτε σε λάκκους στο έδαφος εμποδίζει την ευρύτερη ταυτοποίηση αποθήκευσεως της σοδειάς. Εν τούτοις, η αποθήκευση σε λάκκους φαίνεται ότι ήταν η συνηθέστερη μέθοδος στην Χερσόνησο του Αίμου. Οι λάκκοι που αποκαλύπτονται στις ανασκαφές και είναι συ-

γκεκριμένου σχήματος, κυλινδρικοί, απιοειδείς, κόλουρου κώνου, είτε με επένδυση είτε χωρίς, διαμέτρου από 0,40 μ. έως 2 μ. και σχετίζονται με αρχαιοβοτανικά ευρήματα χαρακτηρίζονται από τους αρχαιολόγους ως αποθηκευτικοί χώροι σε αντίθεση με άλλους ακανόνιστου σχήματος χωρίς άλλα ευρήματα που θεωρούνται λάκκοι απορριμμάτων.

Στην Δυτική Μακεδονία της Αρχαιότερης Νεολιθικής, ήδη από το 6600 π.Χ. οι αποθηκευτικοί λάκκοι φαίνεται ότι ήταν η κύρια μέθοδος αποθέσεως δημητριακών για φύλαξη με εξαίρεση μικρά αγγεία, σε μία νεολιθική θέση. Στην Μέση Νεολιθική εμφανίζονται οι «ελαφρές κατασκευές», κτισμένες στην αυλή της καλύβας και προστατευμένες από ξύλινο φράχτη ενώ αργότερα υπάρχει υπόγειος χώρος μέσα στην καλύβα και διαχωρισμένη περιοχή στον χώρο διαβίωσης. Οι μικροί σωροί από απανθρακωμένους σπόρους, όπου ανασύρονται, πρέπει να βρίσκονταν μέσα σε φθαρτά δοχεία αλλά σε ορισμένες θέσεις υπήρχαν και λίγα κεραμικά δοχεία σε υπόγειο χώρο ή μέσα στην καλύβα, ανοικτού τύπου και διαμέτρου στο χείλος τους 22-24 εκ., με το μεγαλύτερο να φθάνει τα 38 εκ. Κατά την Νεώτερη Νεολιθική, τα κεραμικά δοχεία αυξάνουν σε αριθμό και η χωρητικότητά τους φθάνει τα 80-100 λίτρα ενώ δεν λείπουν και οι λάκκοι. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η ταυτόχρονη παρουσία σπόρων και οστών ανθρώπων (και μέσα σε αγγεία) ή απομεινάρια καλυβών έχει ερμηνευθεί ως ιεροτελεστική ανάλωση του πλεονάσματος σπόρων.

Στην Κεντρική Μακεδονία, κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική το μέγεθος των αγγείων στα Παλιάμπελα και στα Ρεβένια είναι μικρό και συνεπώς πρέπει να θεωρήσουμε ότι χρησιμοποιούνταν λάκκοι για την αποθήκευση των δημητριακών έξω από την καλύβα ενώ σε άλλες θέσεις οι κοιλότητες ήταν σκαμμένες μέσα στην καλύβα και υπάρχει παράδειγμα με κυκλικό σχήμα στομίου και το εσωτερικό του επενδυμένο με πηλό. Παρ' όλα αυτά, στην Νέα Νικομήδεια, οι ανασκαφείς βρήκαν απανθρακωμένα κατάλοιπα αλλά δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν σιταποθήκες και υποθέτουν ότι η αποθήκευση γινόταν σε μεγάλους πίθους των 36-85 λίτρων. Στην μετάβαση από την Αρχαιότερη στην Μέση Νεολιθική, η χρήση των πίθων αυξάνεται σε διάφορες θέσεις χωρίς να εγκαταλείπονται οι λάκκοι, οι οποίοι σε κάποιες θέσεις βρίσκονται μέσα στις καλύβες και σε άλλες σε εξωτερικούς χώρους και είτε είναι επενδυμένοι με πηλό είτε όχι. Σε μία θέση, δύο λάκκοι σκαμμένοι κατακόρυφα, με βάθος 1-1,6 μ. και διάμετρο 2-2,5 μ., ερμηνεύθηκαν ως αποθήκες νερού, εξήγηση στην οποία συνέβαλε και η επικαλυμμένη με πηλό στεγανότητα των καθέτων τοιχωμάτων τους. Σε άλλη θέση, οι καλύτερα διατηρημένοι χώροι αποθήκευσεως χρονολογημένοι 6000-5900 π.Χ. αποτελούνται από 11 πίθους και 2 λάκκους μέσα στην καλύβα. Οι λάκκοι με τους επίπεδους πυθμένες, ο πρώτος με διάμετρο 1,1 μ. στο στόμιο και βάθος 0,85 μ. και ο δεύτερος ακανόνιστου σχήματος με διαστάσεις 2 μ. επί 1,3 μ. στο στόμιο και βάθος 0,56 μ., πρέπει να περιείχαν φακές. Οι τοίχοι τους δεν ήταν επενδυμένοι με πηλό. Οι χωρητικότητες των πίθων ποικίλουν από 41 έως 128 λίτρα ενώ άλλα κλειστού τύπου αγγεία, τα οποία βρέθηκαν και αυτά μέσα στην καλύβα, πρέπει να χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση υγρών. Αγγεία και λάκκοι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται σε όλη την Μέση Νεολιθική ενώ το ίδιο φαίνεται ότι συνέβαινε και στην Νεώτερη Νεολιθική, αν και τα στοιχεία που διαθέτουν οι αρχαιολόγοι είναι περιορισμένα.

Στην Ανατολική Μακεδονία, οι πληροφορίες μας περιορίζονται στην Νεώτερη Νεολιθική. Λάκκοι και μικροί πίθοι χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι. Στην θέση Ντικίλι Τας, μεταξύ Δράμας και Καβάλας, κοντά στο χωριό Κρηνίδες, ένας από τους λάκκους, χωρητικότητας περίπου 50 λίτρων, κοντά σε καλύβα ήταν γεμάτος από απανθρακωμένες φακές. Τα αγγεία που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του οικισμού ήταν μικρά, χωρητικότητας 35-40 λίτρων. Στους Σιταγρούς ξεχωρίζει μεγάλος πίθος

ύψους 1,5 μ. με πολλές διακοσμητικές βαθιές εγχαράξεις. Στην Θάσο, επενδυμένοι με πηλό λάκκοι διαφόρων μεγεθών εντός και εκτός καλυβών χρησιμοποιούνταν κατά κόρον ως χώροι αποθηκεύσεως.

Στην ελληνική Θράκη, σε θέση της Νεώτερης Νεολιθικής, στην οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι υπήρχε οικισμός βρέθηκαν 17 μεγάλα αγγεία με χωρητικότητες από 24 έως 140 λίτρα. Ένα από αυτά, χωρητικότητας 89 λίτρων, ξεχωρίζει για τις πολλές διακοσμητικές εγχαράξεις του, παρόμοιες με αυτές που βρίσκουμε στα αγγεία των Σιταγρών και του Ντικιλί Τας της ίδιας περιόδου. Δεν γνωρίζουμε, όμως, εάν οι μικροί πίθοι αυτοί βρίσκονταν μέσα σε καλύβες ή έξω από αυτές. Τα στοιχεία για την αποθήκευση δημητριακών που διαθέτουμε από την Μάκρη (Μακρί II) της Νεώτερης Νεολιθικής είναι σημαντικά. Στο κέντρο του οικισμού είχε οικοδομηθεί με πασσάλους κτίσμα 60 τ.μ. το οποίο δεν προοριζόταν για κατοικία. Περιείχε αρκετές ημιπύργειες κυλινδρικές αποθήκες διαμέτρου από 0,40 μ. έως 1 μ., μεγάλο επιχρισμένο λάκκο, μεγάλο πιθοειδούς σχήματος δοχείο. Υπολείμματα σιτηρών βρέθηκαν σε κοντινή απόσταση. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύθηκε είτε ως κεντρική αποθήκη των γύρω της καλυβών είτε ολοκλήρου του συνοικισμού. Ημιπύργειες κυλινδρικές αποθήκες βρέθηκαν και σε ορισμένες καλύβες. Με δύο εξαιρέσεις ανθρωπομορφικών δοχείων, δεν βρέθηκαν πίθοι αποθηκεύσεως στην Μάκρη, αν και ανακαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα σπόρων σίτου και πυρήνες (κουκούτσια) σταφυλιών. Επειδή ανθρωπομορφικά αγγεία έχουν βρεθεί και σε άλλες θέσεις στην Θράκη, θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν δοχεία αποθηκεύσεως σιτηρών με συμβολική σημασία.

Οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι στην Μακεδονία θα μπορούσαν να αποθηκεύσουν για μικρό χρονικό διάστημα και ζωικά προϊόντα, όπως γαλακτοκομικά, καπνιστό ή αλατισμένο κρέας και χοιρινό λίπος. Μάλιστα, έχει προταθεί και η άποψη ότι η σκόπιμη κατανάλωση του πλεονάσματος των δημητριακών ή των υπολειμμάτων τους στο χωράφι από τα εξημερωμένα ζώα θα μπορούσε να θεωρηθεί και «ένα μέσο έμμεσης αποθηκεύσεως σοδειάς» δια των ζώων. Οι αρχαιολόγοι νομίζουν ότι στην Μακεδονία, τα εξημερωμένα ζώα δεν εκτρέφονταν κατά κύριο λόγο για το γάλα τους αλλά για το κρέας τους, αν και λείπουν οι αποδείξεις αποθηκεύσεώς του σε μεγάλη κλίμακα. Η εξέταση μαγειρικών σκευών έδειξε ότι το ζωικό λίπος χρησιμοποιούνταν στο μαγείρεμα του φαγητού αλλά δεν υπάρχουν αποδείξεις αποθηκεύσεώς του. Έχει επίσης παρατηρηθεί μεγάλος αριθμός ολόκληρων σκελετών αλλά και διασκορπισμένων οστών εξημερωμένων ζώων σε συνδυασμό με κάποιες περιπτώσεις κοινοτικών συνεστιάσεων σε νεολιθικούς συνοικισμούς της Νεώτερης Νεολιθικής, όπως για παράδειγμα στον Μακρύγιαλο (Μακρίγιαλος I), γεγονότα που προσανατολίζουν τους μελετητές να θεωρήσουν ότι η κρεοφαγία έπαιζε σημαντικό ρόλο σε κοινωνικές συνενώσεις.

Στον Μακρύγιαλο έχουν αποκαλυφθεί οι πιο εμφανείς ενδείξεις κοινοτικών συνεστιάσεων, όπως ερμηνεύουν οι αρχαιολόγοι την μεγάλη συγκέντρωση οστών ζώων και αγγείων. Μάλιστα φαίνεται ότι στις συνεστιάσεις στο χωριό αυτό μπορεί να μην μετείχαν μόνο οι κάτοικοι του συνοικισμού αλλά και άλλοι από γειτονικούς ή και μακρύτερους συνοικισμούς, εάν κρίνουμε σωστά από την πολύ μεγάλη κατανάλωση κρέατος που αποδεικνύουν τα απομεινάρια οστών από εκατοντάδες ζώα αλλά και από τον μεγάλο αριθμό κεραμικών μαγειρικών και επιτραπέζιων σκευών σερβιρίσματος (πιατέλες) φαγητού. Τα οστά βρέθηκαν σε μεγάλο λάκκο στο σημείο στο οποίο νομίζουμε ότι ήταν το κέντρο του συνοικισμού (τομέας ανασκαφής Π). Επιπλέον, η έλλειψη μαγειρικών και σκευών σερβιρίσματος με ιδιαίτερη διακόσμηση ή διαφοροποίηση από αυτά που βρίσκονται στις καλύβες υποδεικνύει ισότητα οικογενειών και ομάδων σε αυ-

τές τις συγκεντρώσεις. Η μόνη διαφοροποίηση διαφαίνεται στα ατομικά σκεύη εστίασεως με διαφορετικές λαβές (ζωομορφικές και άλλες). Ανάμεσα στα περισσότερα από 100 τέτοια σκεύη που ανασύρθηκαν κατά την ανασκαφή, τα περισσότερα βρέθηκαν στους τομείς Π και Χ (κοινοτική συνεστίαση) και πολύ λίγα από αυτά είχαν ίδιες λαβές. Αυτή η παρατήρηση μπορεί να δείχνει κάποια διαφοροποίηση ανάμεσα σε όσους συνεστίαζονταν. Μήπως η εξατομίκευση των προσωπικών σκευών εστίασεως στις κοινοτικές συνεστιάσεις είχε κάποια ιδιαίτερη κοινωνική σημασία; Αν και ορισμένα μόνο έφεραν κάποια πιο προσεγμένη διακόσμηση, πιθανόν να υποδεικνύουν κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα σε άτομα αλλά όχι ανάμεσα σε ομάδες ατόμων. Συνεπώς, δεν διακρίνεται κοινωνική ιεράρχηση. Κρίνοντας από τα απομεινάρια συγκεκριμένων οστών ζώων (επιχρισμένα με πηλό βουκράνια, κέρατα και κεφαλές βοοειδών) σε άλλη θέση, υποθέτουμε ότι μπορεί οι συνεστιάσεις αυτές να είχαν και τελετουργικό χαρακτήρα εκτός από κοινωνικό. Επιπλέον, στο Ντικιλί Τας και στον οικισμό Προμαχών-Τοπόλνιτσα αλλά και σε άλλες θέσεις στην Βαλκανική Χερσόνησο βουκράνια που βρέθηκαν σε καλύβες μπορεί να είχαν συμβολική σημασία.¹³³

Πολύ ενδιαφέρον και σημαντικό εύρημα σε νεολιθικό οικισμό στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα ίσως δείχνει και την σημασία που έδιναν οι κάτοικοι της Χερσονήσου του Αίμου στα βουκράνια. Ο νεολιθικός οικισμός, εκτάσεως 40.000 τ.μ., τον οποίον τέμνουν κυριολεκτικά τα σύνορα Ελλάδας και Βουλγαρίας, βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Προμαχόνας Σερρών, Ελλάδα, και Τοπόλνιτσα (Topolnitsa/Topolnica), Βουλγαρία. Θεωρείται ότι η εγκατάσταση ήταν στρατηγική διότι ήλεγχε το στενό του Προμαχόνα και την οδό διελεύσεως κατά μήκος του Στρυμόνα. Ο οικισμός κατοικήθηκε περίπου μεταξύ 5100-4250 π.Χ. και ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής η ελληνοβουλγαρική ομάδα των αρχαιολόγων παρατήρησε πήλινο ομοίωμα καλύβας με πολύ πλατιά εσοχή ως κατώφλι εισόδου. Η είσοδος οδηγεί σε δύο συνεχόμενους χώρους, πρώτα έναν τετράγωνο και μετά έναν ημικυκλικό. Οι θύρες είναι αψιδωτές και η οροφή αμφικλινής. Ανάγλυφα βουκράνια διακοσμούν τους πλαϊνούς τοίχους της εισόδου, την πρόσοψη του ομοιώματος αλλά και τον εσωτερικό τοίχο ενώ εξωτερικά οι τοίχοι είναι διακοσμημένοι με εγχάρακτα και έγχρωμα σχέδια, όμοια με αυτά που βρέθηκαν στα αγγεία του συνοικισμού. Η διακόσμηση με βουκράνια βρέθηκε και σε δεύτερο ομοίωμα καλύβας που διασώζεται εν μέρει. Οι ανασκαφείς πιθανολογούν ότι τα ομοιώματα αναπαριστούν δημόσια κτήρια όπου είναι πιθανόν να πραγματοποιούνταν κοινοτικές συνεστιάσεις ή δημόσιες τελετουργικές προσφορές. Η ανασκαφή στο κυκλικό και ημιπύργιο κτίσμα όπου βρέθηκαν τα ομοιώματα έδειξε ότι στα βαθύτερα στρώματα του δαπέδου του υπήρχαν απομεινάρια καταναλώσεως κρέατος και άλλων τροφών αλλά και σημαντικός αριθμός βουκρανίων, τα οποία μπορεί να είχαν κάποιον συμβολικό χαρακτήρα εκτός εάν απλώς διακοσμούσαν την καλύβα. Βουκράνια έχουν βρεθεί και σε άλλες νεολιθικές θέσεις στην Βαλκανική Χερσόνησο αλλά και στην Μακεδονία αλλά για τον πιθανό συμβολισμό τους, οι γνώμες των ανασκαφών δίστανται. Κάποιοι δεν δίνουν καμία ιδιαίτερη ερμηνεία στα βουκράνια που ανακαλύπτονται σε νεολιθικά κτίσματα ενώ άλλοι θεωρούν ότι προσδιορίζουν ιερό. Στον οικισμό, όμως, Προμαχών-Τοπόλνιτσα, η παρουσία βουκρανίων σε πολλαπλά στρώματα του δαπέδου συγκεκριμένου κτίσματος τού αποδίδει ξεχωριστή σημασία, όπως θεωρούν οι ανασκαφείς.¹³⁴ Τα

¹³³ Dushka Urem-Kotsou, «Storage of food in the Neolithic communities of northern Greece,» *World Archaeology*, vol. 49, no 1 (2017): 73-82. Για τον Μακρύγιαλο δεξ Dushka Urem-Kotsou and Kostas Kotsakis, «Pottery, Cuisine and Community in the Neolithic of North Greece,» in *Cooking up the Past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, ed. Christopher Mee and Josette Renard (Oxford: Oxbow, 2007), pp. 241-243.

¹³⁴ Chaido Koukouli-Chryssanthaki and Henrieta Todorova and Ioanis Aslanis and Ivan Vajsov

βουκράνια, λοιπόν, αλλά και η μεγάλη κρεοφαγία σε συνεστιάσεις νεολιθικών κοινοτήτων, όπως αυτή φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό οστών ζώων συγκεντρωμένων σε συγκεκριμένο σημείο, αποδεικνύουν υπερεπάρκεια εξημερωμένων ζώων, το κρέας των οποίων έπρεπε να καταναλωθεί είτε διότι η συνέχιση της βοσκής τους επηρέαζε την παραγωγή και αποθήκευση δημητριακών εξαιτίας των αναγκών διατροφής τους είτε για θρησκευτικούς λόγους.

Από την αρχή λοιπόν της Νεολιθικής Εποχής, οι άνθρωποι στην Μακεδονία φρόντιζαν να φυλάξουν το απόθεμα της σοδειάς τους αμέσως ή εμμέσως. Η διατήρηση του πλεονάσματος της γεωργικής παραγωγής γινόταν σε λάκκους, άλλοτε επενδυμένους με πηλό και άλλοτε όχι αλλά και σε μικρού μεγέθους αγγεία. Οι αποθηκευτικοί χώροι και τα αγγεία βρίσκονταν συνήθως μέσα στον οικογενειακό οικιστικό χώρο, γεγονός που καθιστά την καλύβα, τον μετέπειτα οίκο, «στην βασική παραγωγική μονάδα». Αυτή βέβαια η ρήση έρχεται σε άμεση αντίθεση με τις κοινοτικές συνεστιάσεις, όπως αυτές παρουσιάζονται από την πληθώρα των οστών και των βουκρανίων, οι οποίες, κατά την δική μας άποψη, αποτελούσαν τρόπους καταναλώσεως των υπεράριθμων εξημερωμένων ζώων παρά τελετουργικές συνευρέσεις με θρησκευτική σημασία. Η «τελετουργική χρήση της σοδειάς», όμως, θεωρείται ότι είναι αποδεδειγμένη για την δυτική Μακεδονία. Σε ορισμένες κοινότητες υπήρχαν χώροι αποθηκεύσεως και εκτός των καλυβών ή μόνο έξω από τις καλύβες. Στην Μέση Νεολιθική Εποχή ενώ η χρησιμοποίηση των λάκκων συνεχίζεται, ορισμένα αγγεία αποθηκεύσεως είναι μεγαλύτερα των 100 λίτρων. Ο χώρος της καλύβας μεγαλώνει με την προθήκη εξωτερικού χώρου αποκλειστικής χρήσεως από τους ενοίκους της, γεγονός που ενισχύει, κατά μία άποψη, την αυτονομία της οικιστικής μονάδας. Φυσικά, η διαφορετική αναλογία χρήσεως εσωτερικών και εξωτερικών χώρων αποθηκεύσεως και αριθμού και μεγέθους αγγείων ποικίλει ανά κοινότητα σε ολόκληρη την Αρχαία Μακεδονία και Αρχαία Θράκη ενώ μπορεί να εξαρτάται από διαφορετικές αντιλήψεις και μεθόδους οργανώσεως σε κάθε οικισμό αλλά και στην κάθε οικιστική μονάδα, με πιθανή αιτία την διαφορετική «οργάνωση και ένταση της αγροτικής παραγωγής». Οι διαφοροποιήσεις αυτές, αντανakλούν, φυσικά, «την οικονομική και κοινωνική οργάνωση των νεολιθικών κοινοτήτων» στην Μακεδονία και Θράκη.¹³⁵

Η επάρκεια τροφής στις νεολιθικές κοινότητες της Μακεδονίας και Θράκης είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη ατομικών προτιμήσεων στην διατροφή. Επίσης, η κατανάλωση τροφής και ποτών δεν ήταν πια μια απλή ανάγκη επιβιώσεως αλλά απέκτησαν και κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις. Η επιλογή της τροφής και του ποτού που κατανάλωνε ο νεολιθικός άνθρωπος, ο τρόπος με τον οποίο έτρωγε και έπινε, με ποιους και ποιες συνεστιαζόταν, τότε και πού συνέτρωγε με τους συνανθρώπους του, «προσδιορίζει κοινωνικές ταυτότητες ατόμων και ομάδων και κωδικοποιεί κοινωνικές σχέσεις». Έχει υποστηριχθεί ότι υπάρχει ισχυρός δεσμός ανάμεσα στην τροφή και στα συναισθήματα, στην υποκειμενικότητα και στην μνήμη. Συνεπώς, η διατροφή του νεο-

and Magdalene Valla, «Promachon-Topolnica. A Greek-Bulgarian archaeological project,» in *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, ed. Henrieta Todorova and Mark Stefanovich and Georgi Ivanov (Sofia: Gerda Henkel Stiftung, 2007), pp. 59-63. Για το σύνολο της ανασκαφής δεξ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Η. Todorova και Ι. Ασλάνης και Ι. Vajsov και Μ. Βάλλα, «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Γ') 'Προμαχών-Topolnica',» *Αρχαιολογία*, 23 Σεπτεμβρίου 2013 στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/09/23/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9-3/>>.

¹³⁵ Urem-Kotsou, «Storage of food in the Neolithic communities of northern Greece,» pp. 82-83.

λιθικού ανθρώπου, οι διαδικασίες προετοιμασίας του φαγητού και η κατανάλωσή του παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες και μπορούν να οδηγήσουν σε σημαντικές ενδείξεις ή και συμπεράσματα ως προς τις κοινωνικές σχέσεις και την δομή της νεολιθικής κοινωνίας. Πέρα από τις γενικές παρατηρήσεις σε ό,τι αφορά στην νεολιθική καθημερινή ζωή στην Χερσόνησο του Αίμου, η Μικρο-Αρχαιολογία, δηλαδή η μελέτη μιας συγκεκριμένης κοινότητας, μπορεί να δώσει τον τόνο της διαβίωσης σε αυτήν σε ό,τι αφορά στην διατροφή κατά την Νεολιθική Εποχή.

Ο Μακρύγιαλος στην Πιερία υπήρξε μια σημαντική νεολιθική κοινότητα από πολλές απόψεις, όπως αποδεικνύεται από την συστηματική ανασκαφή της θέσεως. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η αρχαιολογική ανασκαφή έχει αποκαλύψει δύο διακριτές φάσεις κατά την Νεότερη Νεολιθική: την Makriyalos I ραδιοχρονολογημένη στα έτη 5300-4900 π.Χ. και την Makriyalos II με την ραδιοχρονολόγηση να δείχνει στα έτη 4900-4500 π.Χ. Οι παρατηρήσεις για τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων αφορούν στην περίοδο Makriyalos I (5300-4900 π.Χ.). Οι οικογένειες ζούσαν σε λακκοειδείς κατοικίες διασκορπισμένες μέσα στον συνοικισμό, ο οποίος περιβαλλόταν από δύο παράλληλες αβαθείς τάφρους ενώ τρίτη χαμηλού βάθους τάφος υπήρχε εντός του οικισμού. Μικρές εστίες και φούρνοι που βρέθηκαν στον εξωτερικό χώρο των καλυβών υποδηλώνουν ότι εκεί γινόταν η προετοιμασία του φαγητού σε οικογενειακή βάση σε αντίθεση με την περίοδο Makriyalos II, όταν τέτοιες κατασκευές χρησιμοποιούνταν από ομάδες οικογενειών μαζί υποδηλώνοντας κοινοτική οργάνωση της μαγειρικής. Από τον ανασκαφικό τομέα Π ή 212 (Pit Pi/212), διαμέτρου 30 μ., ανασύρθηκε μεγάλος αριθμός κεραμικής αλλά και οστών ζώων, γεγονός που υποδεικνύει μεγάλη συνεστίαση (δες παραπάνω). Την περίοδο Makriyalos I, κάθε οικογένεια είχε στην διάθεσή της μία πληθώρα χρηστικών αγγείων: επιτραπέζια, για μακροχρόνια αποθήκευση, για την αποθήκευση και κατανάλωση ποτών, για το μαγείρεμα των φαγητών. Τα ανοικτά αγγεία τύπου φιάλης,¹³⁶ τα οποία χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση του φαγητού μετά το μαγείρεμα και την μεταφορά του στο σημείο καταναλώσεώς του (στην υποτιθέμενη τραπεζαρία της καλύβας) ήταν ιδιαίτερα τυποποιημένα ως προς την σύσταση του πηλού, την επεξεργασία της επιφάνειάς τους, το σχήμα τους και τον χρωματισμό τους αλλά και φροντισμένα ως προς την διακόσμησή τους. Ήταν φτιαγμένα από λεπτόκοκκο πηλό, στιλπνά, μελανά ή με μελανή στίλβωση. Η αντίθεση που παρατηρείται σε πολλές νεολιθικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο ανάμεσα στα διακοσμημένα αγγεία που χρησιμοποιούνταν ως δοχεία για ολόκληρο το φαγητό της οικογένειας και στα ακόσμητα μαγειρικά σκεύη έχει θεωρηθεί ότι αντανάκλα την σημασία του επιμερισμού του φαγητού στα μέλη της οικογένειας, μέσα στην καλύβα. Η άποψη αυτή ενισχύεται στον Makriyalos I από το γεγονός ότι οι κάτοικοι του φρόντιζαν να επιδιορθώνουν αυτά τα ανοικτά αγγεία. Σε αντίθεση με αυτά τα σκεύη, η κεραμική για την κατανάλωση του φαγητού και του ποτού χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία. Τα κύπελλα στο τύπο των σκύφων¹³⁷ είναι φτιαγμένα από κάθε είδους πηλό, με επιφάνειες από πολύ τραχείες μέχρι ιδιαίτερα λειασμένες ή στιλπνές και σε ποικιλία χρωμάτων (μελανά, καστανά, ερυθρά) ενώ πολλά παρουσιάζουν ιδιόμορφη χρωματική ανομοιογένεια που μοιάζει με νέφη αιθάλης. Άλλα είναι διακοσμημένα και άλλα ακόσμητα, μερικά με ευθεία λαβή που καταλήγει σε μορφή κεφαλής ζώου ή γενικά ευθεία περίτεχνη λαβή. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών των περίτεχνων κυπέλλων βρέθηκε στους ανασκαφικούς

¹³⁶ Για το αγγείο και την χρήση του στην Κλασική Εποχή δες <<http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm#Φιάλη>>.

¹³⁷ Για το αγγείο της Κλασικής Εποχής δες <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/AR/ar.ag/aggeia.htm#Σκύφος_ή_κοτύλη>.

τομείς Π και Χ (ο Χ είναι ο δεύτερος τομέας με ενδείξεις κοινοτικής εστίασεως).

Για να διαπιστωθεί τι έτρωγαν οι νεολιθικοί άνθρωποι του Μακρύγιαλου και πώς, μελετήθηκαν απανθρακωμένοι σπόροι, οστά ζώων αλλά και τα οστά 18 κατοίκων του της Νεολιθικής Εποχής. Οι σπόροι ανήκουν στην τυπική ελλαδική χλωρίδα που υφίστατο στην Προϊστορική Εποχή στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και ιδίως στο βόρειο τμήμα του: σιτηρά (μονόκοκκος και δίκκοκος σίτος, σιτάρι νέου τύπου που ανήκει στην ποικιλία *triticum timopheevii*,¹³⁸ σίτος για την παρασκευή αλεύρου αρτοποιίας, κριθάρι), όσπρια (φακές, μπιζέλια, λαθούρι, όροβος ή ρόβι –επιστημονικά *vicia ervilia*–,¹³⁹ φάβα), φρούτα (σταφύλια, σύκα, βατόμουρα, μήλα, αχλάδια), διάφοροι ξηροί καρποί και λινάρι. Βέβαια, παρά την εύρεση όλων αυτών των πρώτων υλών διατροφής δεν είναι δυνατόν να διευκρινισθεί ποιες ομάδες ανθρώπων του νεολιθικού χωριού έτρωγαν ποιες τροφές και σε ποια ποσότητα. Όπως προκύπτει από τον όγκο των σπόρων που έχουν ανασυρθεί κατά την ανασκαφή στον Μακρύγιαλο, η διαθέσιμη ποσότητα των σπόρων σίτου ήταν μεγαλύτερη από αυτήν των οσπρίων. Εκτός από την χλωρίδα, η πανίδα του μικροπεριβάλλοντος γύρω από το χωριό παρουσιάζεται μέσα από τα οστά των ζώων, τα οποία είναι κατά κόρον εξημερωμένα (πρόβατα, αίγες, αγελάδες, χοίροι) ενώ τα άγρια ζώα σπανίζουν. Και σε αυτήν την περίπτωση, όμως, οι έρευνες και οι αναλύσεις δεν έχουν προχωρήσει στο σημείο στο οποίο θα ήταν δυνατόν –εάν είναι όντως δυνατόν– να διαπιστωθεί η οικιακή κατανάλωση κρέατος. Οι πληροφορίες που είναι προς το παρόν διαθέσιμες αφορούν μόνο στις κοινοτικές συνεστίασεις. Όμως, άλλη σημαντική πηγή πληροφοριών σχετικά με την διατροφή των προϊστορικών κατοίκων του Μακρύγιαλου είναι τα οστά των κατοίκων του. Η μακροσκοπική εξέτασή τους έδειξε μεγάλη πρόσληψη ζωικών πρωτεϊνών ενώ η ανάλυση σταθερών ισοτόπων ($\delta^{13}\text{C}$ και $\delta^{15}\text{N}$)¹⁴⁰ προέτεινε μεγάλη κατανάλωση φυτικών τροφών. Και στις δύο περιπτώσεις δεν υπήρξε διαφοροποίηση ως προς το φύλο ή την ηλικία. Η ανάλυση σταθερών ισοτόπων στα οστά 2 από τα 18 άτομα της έρευνας έδειξαν πολύ μεγάλη κατανάλωση τροφών από φυτά, πράγμα που αμέσως τα διαχωρίζει από τα υπόλοιπα. Ακόμη και κατά την Νεολιθική Εποχή, λοιπόν, υπήρχαν διαιτητικές προτιμήσεις.¹⁴¹ Κατά την άποψή μας, η επάρκεια φυτικών και ζωικών τροφών, δηλαδή δημητριακών, οσπρίων, κρέατος αιγοπροβάτων, βοοειδών, χοίρου, έδινε στον νεολιθικό άνθρωπο την δυνατότητα της επιλογής αλλά και της διαφοροποίησεως ως προς το τι και πόσο θα φάει. Ο άνθρωπος δεν πεινούσε πια σε καθημερινή βάση, όπως στην Παλαιολιθική Εποχή, έτσι ώστε να τρώει ό,τι βρίσκει (κυνήγι και καρπούς) αλλά πλέον διέθετε συνήθως υπερέπάρκεια τροφής. Κάποιοι κάτοικοι, λοιπόν, στον Μακρύγιαλο αλλά ίσως και στα περισσότερα νεολιθικά χωριά, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο και στην Χερσόνησο του Αίμου, ήταν περισσότερο χορτοφάγοι από άλλους αν και όλοι φαίνεται

¹³⁸ Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία είναι γνωστό ως «'new' glume wheat» ή NGW και ανήκει στην ομάδα των σίτων *triticum timopheevii* [Beata I. Czajkowska and Amy Bogaard and Michael Charles and Glynis Jones and Marianne Kohler-Schneider and Aldona Mueller-Bieniek and Terence A. Brown, «Ancient DNA typing indicates that the “new” glume wheat of early Eurasian agriculture is a cultivated member of the *Triticum timopheevii* group,» *Journal of Archaeological Science* 123 (2020) 105258].

¹³⁹ Καλλιεργείται για να ταΐσουν με το χόρτο του πρόβατα και βοοειδή αλλά είναι τοξικό για τον άνθρωπο και ορισμένα ζώα (ΠΛΒ, λμ. «ρόβι»).

¹⁴⁰ Για τις μεθόδους αυτές δεξ M. Anne Katzenberg, «Stable Isotope Analysis: A Tool for Studying Past Diet, Demography, and Life History,» in *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, 2nd ed., M. Anne Katzenberg and Shelley R. Saunders (Hoboken, NJ: Wiley, 2008), pp. 413-441.

¹⁴¹ Dushka Urem-Kotsou and Kostas Kotsakis, «Pottery, Cuisine and Community in the Neolithic of North Greece,» in *Cooking up the Past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, ed. Christopher Mee and Josette Renard (Oxford: Oxbow, 2007), pp. 225-237.

κατανάλωναν κρέας εξημερωμένων ζώων. Η επιλογή αυτή γινόταν προφανώς σε καθημερινή βάση και κατά τα γεύματα που έπαιρνε κάθε οικογένεια στην καλύβα.

Πώς προετοίμαζε η κάθε οικογένεια το φαγητό της και με ποιο τρόπο το κατανάλωνε είναι εύλογα ερωτήματα για τα οποία οι αρχαιολογικές ανασκαφές στον Μακρύγιαλο έχουν απαντήσεις. Η ποικιλομορφία των πήλινων μαγειρικών σκευών δείχνει και τις διάφορες τεχνικές που χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή του φαγητού. Συγκεκριμένα, τα φαγητά σύντομου βρασμού μαγειρεύονταν σε βαθιά κλειστά στο χείλος δοχεία, τα φαγητά μακρού βρασμού σε βαθιά ανοικτά στο χείλος αγγεία και τα ψητά σε μεγάλα αβαθή σκεύη τύπου φιάλης. Επειδή τα περισσότερα αγγεία που έχουν βρεθεί παραπέμπουν σε βραστά φαγητά, συμπεραίνουμε ότι αυτά ήταν και τα είδη φαγητού που μαγειρεύονταν συνήθως. Οι αναλύσεις που έγιναν στα αβαθή αγγεία τύπου φιάλης έδειξαν ότι χρησιμοποιούνταν για τροφές από φυτά ενώ στα αγγεία για βράσιμο τροφών ανιχνεύθηκαν ζωικό λίπος αλλά και φυτικά υπολείμματα. Συνεπώς, το σύνθηες φαγητό των νεολιθικών κατοίκων του Μακρυγιαλού συνίστατο από φυτικές τροφές και κρέας. Κατά την μελέτη των πήλινων δοχείων δεν υπήρξαν καθόλου ενδείξεις από γάλα ή γαλακτοκομικά, το οποίο σημαίνει ότι είτε αυτά δεν καταναλώνονταν στην περίοδο Makryalos I είτε ότι δεν χρησιμοποιούνταν κεραμική για την παρασκευή και κατανάλωσή τους. Από την ανάλυση της κεραμικής, σε ορισμένα από τα αγγεία από δύο διαφορετικά σημεία του συνοικισμού βρέθηκε μόνο χοιρινό λίπος και οι μελετητές συνεπέραναν ότι είναι πιθανό ορισμένες οικογένειες να χρησιμοποιούσαν διαφορετικά μαγειρικά σκεύη για το μαγείρεμα διαφορετικών ειδών κρεάτων, μια που επρόκειτο για βαθιά ανοικτά στο χείλος αγγεία. Η διαφοροποίηση αυτή ως προς την χρήση των αγγείων για μαγείρεμα οδηγεί τους αρχαιολόγους σε ορισμένα πιθανά συμπεράσματα. Είναι πιθανόν, λοιπόν, μερικές οικογένειες να κατανάλωναν περισσότερο χοιρινό κρέας ή μόνο χοιρινό και άλλες να έφτιαχναν φαγητά συνδυάζοντας ή εναλλάσσοντας είδη κρέατος. Η χρήση μετρίων σε μέγεθος μαγειρικών σκευών στις καλύβες σημαίνει ότι η προετοιμασία και κατανάλωση του φαγητού στην φάση Makryalos I γινόταν από κάθε οικογένεια ξεχωριστά. Τα ίδια μάλιστα αυτά σκεύη, την ίδια περίοδο, χρησιμοποιούνταν και στην Μάκρη στην Θράκη και τουλάχιστον σε μία ακόμη θέση στην Μακεδονία. Εξ αυτών συμπεραίνεται ότι ο αριθμός των μελών μιας οικογένειας στην νεολιθική Αιγαιακή Θράκη και Μακεδονία πρέπει να ήταν ίδιος ή παρόμοιος όπως και το μέγεθος τουλάχιστον ορισμένων οικισμών. Στον Μακρύγιαλο, η παρασκευή του φαγητού γινόταν ακριβώς έξω από κάθε καλύβα, όπως φαίνεται από τις μικρές εστίες και τους φούρνους που έχουν βρεθεί, και, ακόμη και εάν υπήρχε κάποιου είδους κατασκευή που τους κάλυπτε, «οι ευκαιρίες για κοινωνικές επαφές» ανάμεσα στους κατοίκους δεν πρέπει να έμεναν ανεκμετάλλευτες. Η Νεολιθική Εποχή, και μάλιστα η Νεώτερη Νεολιθική, ήταν το χρονικό σημείο στο οποίο αναπτύχθηκε η «κοινωνική ταυτότητα» του ανθρώπου, όπως πιθανόν αποδεικνύει η Μικρο-Αρχαιολογία και στην φάση Makryalos I. Οι διαφορετικές προτιμήσεις στο φαγητό αλλά και οι επιλογές συγκεκριμένων τύπων αγγείων και μεθόδων μαγειρικής κατά την Νεολιθική Εποχή μπορεί να είναι και «θεμελιώδεις τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι προσδιορίζουν και επικοινωνούν τις κοινωνικές και πολιτισμικές τους προσωπικότητες».¹⁴²

Μέσα από τον νεολιθικό μικρόκοσμο του Μακρύγιαλου (Makryalos I) στην Πιερία του τελευταίου τρίτου της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. αποκαλύπτεται η καθημερινή διαβίωση των κατοίκων του σε ό,τι έχει σχέση με την προετοιμασία και κατανάλωση φαγητού σε οικογενειακό και κοινοτικό περιβάλλον. Μια και διακριτοί ρόλοι των μελών

¹⁴² Dushka Urem-Kotsou and Kostas Kotsakis, «Pottery, Cuisine and Community in the Neolithic of North Greece», pp. 237-246.

μιας οικογένειας δεν μας είναι γνωστοί, πρέπει να υποθέσουμε ότι όλα της τα ενήλικα μέλη αλλά και τα μεγαλύτερα παιδιά συμμετείχαν και στην διαδικασία του μαγειρέματος, όπως και σε όλες ή στις περισσότερες εργασίες που αφορούσαν στην παραγωγή φυτικών και ζωικών τροφών αλλά και κεραμικής. Όσα μέλη βρίσκονταν στον υπαίθρο η ελαφρά στεγασμένο χώρο της καλύβας και ασχολούνταν με το μαγείρεμα πρέπει να είχαν την δυνατότητα κοινωνικής συναναστροφής με τα αντίστοιχα μέλη των οικογενειών από γειτονικές καλύβες. Το μαγείρεμα, λοιπόν, γινόταν η αφορμή για μια πρώτη κοινωνική επαφή τουλάχιστον ανάμεσα σε οικογένειες που συμπαθούσαν η μία την άλλη. Μπορούμε να φανταστούμε ότι το φαγητό, ανάλογα με το είδος του, μαγειρευόταν σε διαφορετικά σκεύη, μεταφερόταν με τις πιατέλες (τύπου αγγείου φιάλης) στην καλύβα, όπου τα μέλη της οκλαδόν ή καθισμένα στα πόδια τους είχαν σχηματίσει κύκλο και το περιμένουν. Η μητέρα ή ο πατέρας έβαζε στα προσωπικά πιάτα (βαθιά δοχεία και κάποια με λαβή) των μελών της οικογένειας μερίδες του μαγειρεμένου φαγητού (δημητριακά, όσπρια, κρέας) για να το καταναλώσουν. Μαζί με το φαγητό ή μετά την κατανάλωσή του οι μεγάλοι μπορεί να έτρωγαν την κατάλληλη εποχή ρώγες από σταφύλι για να γλυκάνουν την γεύση τους και όλοι να έπιναν νερό από το λαγήνι. Αν όχι στον Μακρύγιαλο, τουλάχιστον στην Ανατολική Μακεδονία, στο Ντικιλί Τας, έπιναν και κρασί (δες παρακάτω). Αυτή είναι μια πιθανή καθημερινή σκηνή οικογενειακής συνεστίασεως στην καλύβα ή και στον υπαίθριό της χώρο στον Μακρύγιαλο και πιθανότατα και σε ολόκληρη την νεολιθική Μακεδονία.

Σκεπτόμενοι λαογραφικά, το πανηγύρι στο σημερινό ελληνικό χωριό, με τα φαγητά για όλους, το άφθονο κρασί, τους χορούς και τα τραγούδια, τις ευχαριστίες στον Θεό και στους Αγίους για την προηγούμενη καλή χρονιά, την χαρά όλων, έχει τις ρίζες του στην ζωή των νεολιθικών χωριών της Μακεδονίας και του άλλου ελλαδικού χώρου. Από τα ευρήματα των κοινοτικών συνεστίασεως είναι πιθανόν να μπορούμε να ανασυνθέσουμε μια τέτοια γιορτή. Στην μέση του νεολιθικού χωριού (στην σημερινή πλατεία) την ημέρα της μεγάλης γιορτής σκάβανε βαθύ και μεγάλων διαστάσεων λάκκο. Μέσα εκεί άναβαν φωτιές και έβηναν κρέατα από τα ζώα τους και ψωμιά από τα δημητριακά τους. Μόλις το φαγητό ήταν έτοιμο, οι ψήστες το έδιναν μέσα στις πιατέλες στην οικογένεια που το είχε φέρει ή σε οποιαδήποτε οικογένεια της συνεστίασεως. Ο πατέρας ή η μητέρα η ο/η γηραιότερος/η της οικογένειας το χώριζαν σε μερίδες στα πιάτα των παιδιών και των μεγάλων. Ίσως κάποιοι έστυβαν σταφύλια μέσα στα λαγήνια με το νερό για να πιουν σταφυλόνερο ενώ άλλοι έπιναν πραγματικό κρασί. Μετά το φαγητό μπορεί και να τραγουδούσαν και να χόρευαν γύρω από τον μεγάλο λάκκο. Στο τέλος του γλεντιού πέταγαν όλα τα απομεινάρια του φαγητού μαζί με τα κεφάλια των βοδιών αλλά και τα πήλινα σκεύη στα οποία είχαν μαγειρέψει αλλά και αυτά στα οποία είχαν φάει μέσα στον μεγάλο λάκκο για να αρχίσει ένας νέος κύκλος ζωής. Η νεολιθική ζωή ήταν γεμάτη κόπο και κινδύνους αλλά και με χαρές, γιορτές, ανθρώπινη συντροφικότητα. Μήπως αυτές οι συνεστίασεις είχαν σχέση με την ενηλικίωση των νέων και νεανίδων του χωριού; Μήπως ήταν γιορτή για πολύ καλή σοδειά και υπεράριθμα κοπάδια ζώων; Μήπως ήταν τελετουργία για την Μεγάλη Θεά, την γονιμότητα; Ίσως ποτέ δεν θα μάθουμε αλλά η πιθανή περιγραφή μας κοινοτικής συνεστίασεως στο νεολιθικό χωριό του Μακρύγιαλου Πιερίας θυμίζει έντονα τις ίδιες τελετές που πραγματοποιούσαν και πραγματοποιούν εδώ και 7000 περίπου χρόνια στις μεγάλες γιορτές της χριστιανικής θρησκείας αλλά και σε περιόδους ευμάρειας οι χωρικοί στην Ελλάδα.

Η αρχαία ελληνική θρησκεία ήδη από την Μινωική και Μυκηναϊκή Εποχή έχει ανεπτυγμένα όλα εκείνα τα στοιχεία που την προσδιορίζουν, δηλαδή θεότητες, ιερά, λατρεία, τελετουργίες και συμμετοχή πιστών. Πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι και

στην Νεολιθική Εποχή υπήρχε στον ελλαδικό χώρο και φυσικά και στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη θρησκευτική αντίληψη. Ορισμένοι, αρχαιολόγοι και μελετητές, μάλιστα, την θεωρούν δεδομένη. Η θρησκεία ήταν ανεπτυγμένη στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή αλλά στον ελλαδικό χώρο, γενικά, είναι πολύ δύσκολο να την εντοπίσουμε αρχαιολογικά στην Νεολιθική Εποχή. Ορισμένοι αρχαιολόγοι διακρίνουν κάποια στοιχεία θρησκείας, τα οποία περιλαμβάνουν ιερά, τελετές (λ.χ. συνεστιάσεις), σύμβολα (λ.χ. βουκράνια και ειδώλια), ακόμη και πιθανούς ιερείς αλλά όλα αυτά είναι σχεδόν απολύτως αβέβαια. Εν πάση περιπτώσει, όμως, δεν είναι δυνατόν κανένας ερευνητής της Προϊστορίας να αγνοήσει ότι ο νεολιθικός άνθρωπος αναζητούσε μία εξήγηση για τους κεραυνούς, τις καταρρακτώδεις βροχές, τις ποτιστικές βροχές, την ξηρασία, τους σεισμούς, την θάλασσα που έτρωγε τα χωριά του, την γέννηση και τον θάνατο ανθρώπων και ζώων, τα χλωρά και ξερά φυτά, τους κύκλους ζωής και θανάτου, την λύπη και την χαρά στην ζωή. Η θρησκεία γεννιέται στον άνθρωπο από τον εγγενή του φόβο για το άγνωστο μέλλον, τις άσχημες συνέπειες του οποίου προσπαθεί να αποφύγει. Είναι, όμως, και ευχαριστία για το ευτυχές του παρόν. Συνεπώς, κάθε χώρος μπορεί να γίνει ιερό, το ξόρκισμα του κακού και η ευχαριστία για το καλό μια τελετή, ένα πολύτιμο για τον κάτοχό του αντικείμενο αφιέρωμα σε μια ανώτερη του δύναμη, μια θεότητα.

Ανασκαφείς αρχαιολόγοι νεολιθικών θέσεων στην Μακεδονία εικάζουν ότι είναι πιθανόν συγκεκριμένος χώρος αλλά και τα ειδώλια που ανασύρουν να είναι ενδείξεις θρησκευτικής αντιλήψεως και λατρείας. Στην Νέα Νικομήδεια, σε στρώμα του τέλους της Αρχαιότερης Νεολιθικής (ραδιοχρονολογήσεις θέσεως μεταξύ 6230-4969 π.Χ.)¹⁴³ ανασκάφηκε κτίσμα διαστάσεων περίπου 12 μ. επί 12 μ.¹⁴⁴ (μάλλον 11,78 μ. επί 13,64 μ.), το οποίο είχε τριγύρω του τέσσερα μεγάλα κτίσματα. Στην πρώτη φάση κατασκευής του, το τετράγωνο αυτό κτίσμα ήταν χωρισμένο σε τρία άνισα μέρη με παράλληλους ξύλινους στύλους. Οι δύο παράλληλες γραμμές των πασσάλων δημιουργούσαν στις δύο πλευρές του δύο στενούς μακρόστενους χώρους και άφηναν στο κέντρο του κτίσματος έναν μεγάλο χώρο. Η στέγη του όλου κτίσματος στηριζόταν σε ξύλινα τόξα. Ορισμένες νεολιθικές καλύβες μπορεί να ήταν πολύ απλές κατασκευές, άλλες όμως φαίνεται ότι απαιτούσαν ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις.

Δεν πρέπει να υποτιμούμε καθόλου την νεολιθική ξυλουργική τεχνολογία, όπως φαίνεται από την ανακάλυψη ξύλινης στέγης στην νεολιθική θέση κοντά στο χωριό Πρόδρομος (5 χλμ. βορειοανατολικά της Καρδίτσας). Οι θέσεις Πρόδρομος Ι και Πρόδρομος ΙΙ ανάγονται στην Αρχαιότερη Νεολιθική της Θεσσαλίας και ίσως το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής, το οποίο ο ανασκαφέας ονομάζει «μοναδικόν και πρωτοφανές», να ήταν η στέγη. Η ξύλινη στέγη της οικίας ανασκάφηκε σε βάθος 3,5 μ. και είχε διατηρηθεί σε άριστη κατάσταση «λόγω των ειδικών εδαφολογικών συνθηκών της περιοχής». Ανήκε σε κτίσμα με διαστάσεις τουλάχιστον 10 μ. επί 10 μ., διότι δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρη, αλλά ήταν κατασκευασμένη από κορμούς και κλαδιά δένδρων. Οι κορμοί διαμέτρου 30 εκ. είχαν κοπεί έτσι ώστε «να χρησιμοποιηθούν ως μεγάλοι σανίδες». Ενώ κάποια κλαδιά είχαν χρησιμοποιηθεί όπως κόπηκαν από τα δένδρα άλλα είχαν υποστεί επεξεργασία. Για την σταθερότητα της στέγης, τα κλαδιά συν-

¹⁴³ R. J. Rodden et. al., *Nea Nikomedeia I*, pp. 195-196 και James Mellaart, *The Neolithic of the Near East* (London: Thames & Hudson, 1975), p. 249.

¹⁴⁴ Δες λεπτομέρειες στο R. J. Rodden et. al., *Nea Nikomedeia I*, pp. 39-49 και σχέδιο καλύβας σε Papathanassopoulos, p. 42, fig. 7. Προσοχή! «A considerable large structure, some 40 feet square», σημαίνει τετράγωνο πλευράς 40 ποδών (=12,192 μ.) όπως γράφει ο ανασκαφέας Robert J. Rodden, «An Early Neolithic Village in Greece [Nea Nikomedeia],» *Scientific American* 212 (April 1965): 85. Το ίδιο και το «building 12 sq. m in area» στο Bogdan Rutkowski, *The Cult Places in the Aegean* (New Haven: Yale Univ. Press, 1986), p. 156.

δέονταν μεταξύ τους με ειδικά κατασκευασμένα ξύλινα καρφιά. Η στέγη φαίνεται ότι στηριζόταν σε ξύλινους πασσάλους που ήταν τοποθετημένοι μέσα σε ειδικές βάσεις (οπές πασσάλων/πασσαλότρυπες).¹⁴⁵

Μέσα στο μεγάλο ξύλινο κτίσμα στην Νέα Νικομήδεια βρέθηκαν πήλινα ειδώλια και άλλα μικροαντικείμενα, τα οποία βοήθησαν τον ανασκαφέα να ταυτίσει αυτή την κατασκευή με ιερό. Τα ειδώλια βρέθηκαν το ένα δίπλα στο άλλο σπασμένα σε κομμάτια στην βορειοανατολική γωνία του κτίσματος και ο ανασκαφέας υποθέτει ότι είχαν πέσει από τραπέζι ή ράφι. Ορισμένα ειδώλια ήταν κατασκευασμένα σε τμήματα (κεφαλή, κορμός, δύο ξεχωριστά πόδια) και μετά είχαν συγκολληθεί. Μαζί τους βρέθηκαν δύο πελέκεις μήκους 20 εκ. έκαστος από σερπεντίνη (ή σερπεντινίτη)¹⁴⁶ λίθο, περί τις 400 επεξεργασμένες λεπίδες πυρολίθου, δύο ασκοειδή αγγεία με ασυνήθιστο σχήμα που μοιάζει με κολοκύθα, και αρκετές εκατοντάδες πήλινες ροδέλες. Τα ειδώλια είναι διαφορετικά το ένα από το άλλο: κάποια είναι ανθρωπόμορφα ενώ άλλα ζωόμορφα (εικ. ΙΕΕ, 1:56-57). Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια δείχνουν σημάδια πρώιμης εγκυμοσύνης αν και δεν έχουν στήθη ή έχουν μικρά στήθη αλλά παχείς τετραγωνισμένους μηρούς, ένα εξ αυτών φέρει οπή πιθανόν στο σημείο του αιδοίου και φαίνεται να είναι έτοιμο να γεννήσει ή να έχει μόλις γεννήσει ενώ άλλο, το πιο όμορφο γυναικείο ειδώλιο, έχει πολύ παχείς μηρούς και μικρά στήθη (εικ. ΙΕΕ, 1:57). Εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών τους θεωρήθηκε ότι αναπαριστούσαν θεότητες της γονιμότητας.¹⁴⁷ Στην πραγματικότητα, επειδή το κτίσμα στην Νέα Νικομήδεια δεν ταίριαζε σε καμία άλλη γνωστή χρήση, θεωρήθηκε ότι αποτελούσε ιερό. Στην Μακεδονία στην βόρεια Ελλάδα δεν υπάρχουν άλλες παρόμοιες αρχαιολογικές ανακαλύψεις αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι πολλοί οικισμοί δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως ή και καθόλου. Υπάρχουν, όμως, κτίσματα που έχουν ταυτισθεί με ιερά σε άλλες κοντινές θέσεις στην Βαλκανική αλλά και στην Μικρά Ασία και Αρχαία Εγγύς Ανατολή αλλά μένει να γίνει αποδεκτό από την πλειοψηφία των αρχαιολόγων ότι τα ονομαζόμενα ιερά στην Χερσόνησο του Αίμου έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τα ιερά στην Αρχαία Μεσοποταμία.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα μπορούν να δώσουν, έστω και ελλείψεις, απαντήσεις και στο ζήτημα των θρησκευτικών αντιλήψεων των νεολιθικών ανθρώπων αλλά ταυτοχρόνως γεννούν και πάρα πολλά ερωτήματα. Ο Clemens Lichter έχει συνοψίσει τα σημαντικότερα ζητήματα που έχουν αναφύει μαζί με την ανάλυση του για τους νεολιθικούς «ναούς» στην νοτιοανατολική Ευρώπη. Τα ειδώλια που ανασύρουν από τις νεολιθικές θέσεις οι αρχαιολόγοι δημιουργούν ερωτηματικά ως προς το εάν αυτά αντιπροσωπεύουν αντικείμενα λατρείας, προγόνους ή παιδικά παιχνίδια. Ομοίως, τα κτίσματα

¹⁴⁵ Γεώργιος Χουρμουζιάδης, «Δύο νέαι εγκαταστάσεις της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής εις την Δυτική Θεσσαλίαν,» *AAA* 4 (1971): 174 & εικ. 11-14.

¹⁴⁶ Η ονομασία σερπεντίνης δίνεται σε ομάδα πετρογενετικών πυριτικών ορυκτών επειδή μοιάζει με το δέρμα φιδιού και μπορεί να έχει χρώμα πράσινο, γκρίζο, λευκό, κίτρινο (χρυσοτίλης) και γαλαζοπράσινο (αντιγορίτης). Απαντά συνήθως κατά μήκος κορυφών και πτυχώσεων υψηλών βουνών (Δες ΠΛΒ, λμ. «σερπεντίνης» και Hamilton, *Minerals, Rocks and Fossils*, pp. 124-125 & 162-163 και Sorrell, *Rocks and Minerals of the World*, pp. 190-191).

¹⁴⁷ Bogdan Rutkowski, *The Cult Places in the Aegean* (New Haven: Yale Univ. Press, 1986), pp. 155-157 & Figs 206-211 και Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, pp. 249-251 & Figs 159 & 161 c, f, g. Ελλείπει τελικής δημοσιεύσεως αυτών των στοιχείων, οι πληροφορίες των μελετητών έχουν ληφθεί από δύο δημοσιεύσεις του ανασκαφέα στον τύπο: R. J. Rodden, «A European link with Çatal Höyük: uncovering a 7th millennium settlement in Macedonia,» «Part 1. Site and pottery,» *Illustrated London News*, 11 April 1964, pp. 564-567 and «Part 2. Burials and the shrine,» *Illustrated London News*, 18 April 1964, pp. 604-607. Δες και Rodden, «An Early Neolithic Village in Greece [Nea Nikomedeia],» pp. 88 & 90.

που περικλείονται από αβαθείς τάφρους είναι οχυρώσεις ή ιερά; Μήπως η λατρεία είχε ατομικό/οικογενειακό χαρακτήρα (εντός κάθε καλύβας) και όχι ομαδικό (σε κοινό χώρο); Η άμεση αντίληψη των ανθρώπων του 21ου μ.Χ. αιώνα για το τι είναι θείο και τι εγκόσμιο δεν ίσχυε για τους νεολιθικούς ανθρώπους. Φαίνεται ότι εκείνοι θεωρούσαν τις καθημερινές τους πράξεις απλώς ως μέρη της ζωής τους και πρέπει να είχαν μια ολιστική αντίληψη της καθημερινότητάς τους, εάν είναι βέβαια δυνατόν να αποκρυπτογραφήσουμε το μυαλό του προϊστορικού ανθρώπου. Συνεπώς, θα μπορούσαν οι λίθινοι και χάλκινοι πελέκειες να είναι μαζί εργαλεία, όπλα, και σύμβολα ισχύος ενώ ταυτόχρονα να εκπληρώνουν και εργασιακές, πολεμικές, κοινωνικές αλλά και θρησκευτικές λειτουργίες. Με αυτές τις σκέψεις, τα νεολιθικά και χαλκολιθικά ιερά ή θεότητες που ανακαλύπτουν οι ανασκαφείς δεν είναι παρά χώροι ή αντικείμενα στα οποία δεν μπορεί να δοθεί καμία άλλη λογική αρχαιολογική εξήγηση. Η μόνη μέθοδος με την οποία μπορεί να διασαφηνισθεί μία τέτοια ανακάλυψη, βέβαια, είναι η προσεκτική και ακριβής ανάλυση και αξιολόγηση των ευρημάτων σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο και τα υπόλοιπα ευρήματα.

Εκ της φύσεώς τους, τα αρχιτεκτονικά ευρήματα της Νεολιθικής και Χαλκολιθικής Εποχής δεν μπορούν να εκπληρώσουν τα κριτήρια που έχουν θέσει ανασκαφείς στην Μεσοποταμία και στην Μινωική Κρήτη για να καθορίσουν την θρησκευτική χρήση ενός κτίσματος. Για παράδειγμα, τα αρχαιότερα στρώματα ακριβώς κάτω από τον ναό (ζιγκουράτ) του Ουρ-Ναμμού στην Εριδού¹⁴⁸ έχουν χρονολογηθεί στα μέσα της ΣΤ΄ χιλιετίας π.Χ. και η συνεχής χρήση του χώρου για χιλιετίες είναι μία ένδειξη της χρησιμοποίησής του για θρησκευτικούς σκοπούς. Στην Μινωική Κρήτη, τα κριτήρια χαρακτηρισμού ενός ιερού χώρου περιλαμβάνουν την εύρεση βωμού, λίθου ή τράπεζας προσφορών επάνω στα οποία γίνονταν θυσίες, τοιχογραφίες και συγκεκριμένα ειδώλια ή ιδιαίτερα ανθρωπομορφικά αγγεία. Επιπλέον, η διαπίστωση συνεχούς θρησκευτικής χρήσεως ενός χώρου της Αρχαϊκής ή Κλασσικής Εποχής στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα κατώτερα στρώματα του οποίου είναι δυνατόν να αναχθούν στην Εποχή του Σιδήρου, δείχνει και την χρονολόγηση της αρχαιότερης χρησιμοποίησής του αν και συνήθως υπάρχει χάσμα αρχιτεκτονικών καταλοίπων μεταξύ του ΙΑ΄ και του Η΄ αιώνα π.Χ. Θεωρείται ότι σε αυτούς τους αιώνες (ΙΑ΄ με Η΄), οι θρησκευτικές λειτουργίες πραγματοποιούνταν στους οίκους και όχι σε κάποιου είδους ιερό. Όμως, δεν έχει σταθεί δυνατό να εντοπισθεί στην Ελλάδα συνέχεια θρησκευτικής λειτουργίας χώρου, η οποία να μας οδηγεί μέχρι την Χαλκολιθική και Νεολιθική Εποχή. Ούτε μπορεί να υποτεθεί χωρίς στοιχεία ότι διαπιστωμένοι ιεροί χώροι της Εποχής του Ορειχάλκου ή του Σιδήρου υπήρξαν και ιεροί χώροι προηγούμενων Εποχών.

Στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή έχουν αποκαλυφθεί διάφορα ιδιαίτερα κτίσματα τα οποία έχουν χρονολογηθεί μεταξύ της ΙΑ΄ και της Η΄ χιλιετίας π.Χ. Αυτά τα ονομαζόμενα «ειδικά κτήρια» είναι μεγάλων διαστάσεων, κυκλικής ή ελλειψοειδούς και αργότερα ορθογώνιας κατόψεως και έχουν βρεθεί σε διάφορες προϊστορικές θέσεις. Στα κτήρια αυτά αντί για αντικείμενα καθημερινής χρήσεως ή εστίες έχουν βρεθεί γλυπτά, ανάγλυφα, τοιχογραφίες και συμπεραίνεται ότι προορίζονταν για ειδικές χρήσεις. Η μακροχρόνια και συνεχής χρήση τους, όπως αποδεικνύουν οι επαναλαμβανόμενες επισκευές, είναι ένα ακόμη στοιχείο που συνηγορεί στην σπουδαιότητά τους. Στο Τσατάλ Χουγιούκ (Çatal Höyük), στην Μικρά Ασία, ορισμένοι χώροι έχουν χαρακτηρισθεί ως ιερά διότι περιείχαν τοιχογραφίες, βουκράνια και άλλα πλαστικά ειδώλια ενώ ήταν ταυτόχρονα κατοικίες ή εργαστήρια. Θεωρείται, λοιπόν, ότι ήταν αυτόνομες οικονομικές

¹⁴⁸ Για τον ιστορικό περίγυρο και τον ναό της Γ΄ χιλιετίας π.Χ. δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 42.

μονάδες όπου γινόταν παρασκευή φαγητού, αποθήκευση τροφών, παραγωγή και αποθήκευση τεχνουργημάτων και περιστασιακή τελετουργική χρήση, όταν χρειαζόταν. Στην Μικρά Ασία δεν υπάρχουν ενδείξεις, όπως στην Μεσοποταμία λόγου χάριν, ότι υπήρχε «θεσμική λατρεία που ασκούσαν σε προκαθορισμένο κτήριο».

Στην Βαλκανική Χερσόνησο, οι αρχαιολόγοι ανασκαφείς έχουν υιοθετήσει κριτήρια τα οποία, κατά την γνώμη τους, προσδιορίζουν ένα χώρο της Νεολιθικής ή Χαλκολιθικής Εποχής ως ιερό χώρο λατρείας. Τα χαρακτηριστικά των οικοδομών που προσδιορίζουν ιερό είναι το μέγεθος του κτίσματος, η κεντρική του διακριτή θέση στον οικισμό, τοιχογραφίες, κινητά ευρήματα στο εσωτερικό του, ταφές ή καταστροφή του κτίσματος από φωτιά. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες παρατηρήσεις αρχαιολόγων, όπως ότι στην θέση Ντολνოსλάβ (Dolnoslav) κοντά στην Φιλιπούπολη (Plovdiv), στην νότια Βουλγαρία σχεδόν όλα τα κτίσματα έχουν χαρακτηριστεί ως τόπος λατρείας. Επίσης, στο Λεπένσκι Βιρ (Lepenski Vir) της Σερβίας, ο συμβολισμός του λίθου ως άφθαρτου υλικού, επειδή είχε χρησιμοποιηθεί στις κατασκευές, θα μπορούσε να προσδιορίσει όλα τα κτίσματα ως ιερά. Περίεργο είναι ότι στην Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας πολύ συχνά ανακοινώνονται από ορισμένους ανασκαφείς ή τους φοιτητές τους η ανακάλυψη νεολιθικών και χαλκολιθικών ιερών σε συγκεκριμένες θέσεις ενώ σε άλλες λείπουν τελείως. Πάντως, όλοι οι ανασκαφείς στην Χερσόνησο του Αίμου χρησιμοποιούν ως σημείο αναφοράς την ανασκαφή στο Τσατάλ Χουγιούκ.¹⁴⁹

Τα κριτήρια, όμως, που χαρακτηρίζουν ιερούς χώρους χρήζουν ιδιαίτερης εξετάσεως γιατί φαίνεται ότι αρχαιολόγοι ανασκαφείς απλώς ακολουθούν ομοιότητες με ανασκαφές άλλων για να προσδιορίσουν την ιερότητα του χώρου που ανασκάπτουν. Πρώτο κριτήριο είναι η κεντρική θέση του ιερού κτίσματος στον οικισμό αλλά δεν διευκρινίζεται από τους ανασκαφείς εάν πρόκειται για το χωροταξικό κέντρο του οικισμού ή το πιο πυκνοκατοικημένο κέντρο ή το υψηλότερο σημείο του οικισμού. Επειδή πολλά σημαντικά κτίσματα αρχαιολογικών θέσεων έχουν ανασκαφεί σε τοποθεσίες εντός οικισμού αλλά στην περιφέρειά του και μακριά από το κέντρο, το κριτήριο της κεντρικής θέσεως ιερού δεν είναι ασφαλές για την ταυτοποίησή του. Όσον αφορά στο μέγεθος του κτίσματος δεν πρέπει να θεωρείται a priori ότι το μεγάλο κτίσμα σημαίνει και ιερό. Μπορεί απλώς να στέγαζε μεγαλύτερο αριθμό ατόμων. Στην Νέα Νικομήδεια το ιερό των 12 επί 12 μέτρων ήταν απλώς λίγο μεγαλύτερο από αυτά που το περιέβαλαν, δύο εκ των οποίων είχαν διαστάσεις 8 μ. επί 8 μ., ένα άλλο 8,5 μ. επί 6 μ. και ένα τέταρτο 8 μ. επί τουλάχιστον 11 μ.¹⁵⁰ Ο χώρος, λοιπόν, με διαστάσεις 12 μ. επί 12 μ. θα μπορούσε να ήταν χώρος συγκεντρώσεως αντιπροσώπων της κοινότητας ή απλώς η κάλυβα του αρχηγού της. Σε κάποιες θέσεις στην Βαλκανική, κτίσματα παρομοίου μεγέθους με άλλα έχουν χαρακτηριστεί ως ιερά και συνεπώς το μέγεθος απλώς δεν μπορεί να προσδιορίσει την ιερότητα ενός χώρου. Οι ανασκαφείς, βεβαίως, βασίζουν τις ερμηνείες τους κυρίως στα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα στους χώρους που αποκαλούν ιερά. Τα αντικείμενα που έχουν προταθεί ως αυτά που δείχνουν την ιερότητα του χώρου είναι ποικίλα. Πήλινα κιβώτια με εγχαράξεις έχουν χαρακτηριστεί ως ιερές τράπεζες προσφορών/σπονδών. Ειδώλια που έχουν βρεθεί στην Νέα Νικομήδεια, σε θέσεις του Προ-Κουκουτένι (Precucuteni) πολιτισμού στην Ρουμανία αλλά και στην νοτιοδυτική Τουρκία ή ομοιώματα οικίας που ανακαλύφθηκαν στην Ρουμανία, Κροατία, Ουγγαρία ή βουκράνια σε διάφορες θέσεις στην Βαλκανική θεωρείται ότι αποδι-

¹⁴⁹ Clemens Lichter, «Temples' in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe,» *Documenta Praehistorica* 41 (2014): 119-125.

¹⁵⁰ Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, p. 249.

δουν ιερότητα στον χώρο που ανασκάφηκαν. Επίσης, αντικείμενα παρόμοια με πεσσούς ή εστίες ή μεγάλες κούλες κατασκευές ονομάζονται βωμοί ή τράπεζες προσφορών. Οι τοιχογραφίες δεν μπορούν γενικώς και από μόνες τους να χαρακτηρίσουν την ιερότητα ενός χώρου διότι στο Τσατάλ Χουγιούκ αποδείχθηκε ότι οι τοιχογραφίες δεν είναι χαρακτηριστικό ιερών χώρων. Επιπλέον, οι ταφές στο δάπεδο κτισμάτων ήταν πολύ κοινό φαινόμενο κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική Εποχή και η ύπαρξή τους δεν μετατρέπει τον χώρο σε ιερό ούτε, όμως, και η καύση ενός οικήματος την ίδια Εποχή μπορεί να είναι απόδειξη ότι αποτελεί μέρος ιεροτελεστίας (τελετουργική καύση).

Η συζήτηση αυτή των ονομαζόμενων ιερών σε νεολιθικές και χαλκολιθικές θέσεις στην Χερσόνησο του Αίμου οδηγεί τον Clemens Lichter στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχαν στην περιοχή αυτή της Ευρώπης κτίσματα που χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως ιερά αλλά, όπως και στο Τσατάλ Χουγιούκ, η λατρεία ήταν ατομική/οικογενειακή και ασκούνταν μέσα στην καλύβα της οικογένειας. Όταν έπρεπε να πραγματοποιηθεί μια τελετή, υποστηρίζει, οι τοίχοι μπορεί να ζωγραφίζονταν και συγκεκριμένα αντικείμενα να χρησιμοποιούνταν για την διεξαγωγή της. Ενώ στον στενό νεολιθικό πυρήνα, στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή, φαίνεται ότι υπήρχαν κτίσματα τα οποία χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως ιερά ή ναοί, με την εξάπλωση του νεολιθικού ρεύματος από την Ζ' χιλιετία π.Χ. και μετά προς τα δυτικά τα «ειδικά κτήρια» λατρείας εξαφανίστηκαν. Εφόσον όλο και περισσότερο διαπιστώνεται η αυτονομία των νεολιθικών μονάδων, των οικογενειών δηλαδή, στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, δεν μπορεί παρά και οι θρησκευτικές λειτουργίες να πραγματοποιούνταν σε κάθε οικογενειακή οικία. Κατά συνέπεια, υπήρξε και μεταβολή των κοινωνικών δομών σε αυτή την περιοχή της Ευρώπης. Στον νεολιθικό πυρήνα η κοινωνία ήταν οργανωμένη γύρω από μεγάλα σόγια ενώ στα Βαλκάνια, από την Ζ' χιλιετία π.Χ. και μετά, γύρω από την οικογένεια. Μάλιστα, αυτή η θεώρηση των πραγμάτων για την μετάβαση στην Νεολιθική Εποχή στην Χερσόνησο του Αίμου και στον ελλαδικό χώρο, έρχεται σε αντίθεση με την άποψη ότι υπήρξε μαζική μετακίνηση πληθυσμών (θεωρία «wave-of-advance» των Albert J. Ammerman και Luigi Luca Cavalli-Sforza) από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή και την Μικρά Ασία και ενισχύει την θεωρία ότι ήταν μέσω δικτύων επικοινωνίας και «σφαιρών πολιτισμού» («cultural spheres»)¹⁵¹ με τις οποίες έγινε η μετάδοση των νεολιθικών παραδόσεων (θεωρία «arhythmic distribution» του Jean Guilaine).¹⁵²

Οι απόψεις του Lichter έχουν οπωσδήποτε ταρακουνήσει τα θολά νερά της Προϊστορίας σε ό,τι αφορά στην θρησκευτική λατρεία των νεολιθικών και χαλκιλιθικών ανθρώπων στην νοτιοανατολική Ευρώπη. Παρ' όλα αυτά, η ιδέα της οικογενειακής ασκήσεως της λατρείας δεν παύει να είναι μία θεωρία όπως ακριβώς και η κοινοτική λατρεία των αρχαιολόγων που ανασκάπτουν στην Χερσόνησο του Αίμου. Και για τις δύο απόψεις υπάρχουν ενδείξεις αλλά όχι αποδείξεις και είναι σαν να παρατηρούν οι αρχαιολόγοι τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Όμως, ο Lichter στηλιτεύει και την παλαιότερα διαδεδομένη άποψη ότι η αποκάλυψη ιερών «είναι σημάδι πολιτισμού ανώτερης βαθμίδας στο τέλος της αναπτύξεώς [του]». ¹⁵³ Μια που ένα από τα κριτήρια για να θεωρηθεί μία κοινωνία πολιτισμένη είναι η διαπίστωση «θρησκευτικών παραδόσεων», ¹⁵⁴ είναι πολύ σημαντικό θεωρούν ορισμένοι αρχαιολόγοι να αποδείξουν ότι η νεολιθική κοινωνία που μελετούν είχε φθάσει σε αυτό το πολιτισμικό στάδιο μετά από

¹⁵¹ Δες πρόχειρα Wikipedia, λμ. «cultural area» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_area>.

¹⁵² Lichter, «'Temples' in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe», pp. 125-130.

¹⁵³ Ολόκληρη η φράση: «[...] the somewhat evolutionist idea according to which sanctuaries are a sign of a culture of higher standing at the end of a development, and basically of a later date, should be discarded.», Lichter, «'Temples' in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe», p. 130.

¹⁵⁴ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί, 3η έκδ., σ. 35.

μία μακροχρόνια πολιτισμική εξέλιξη. Σε τελική ανάλυση, μετά από όλη αυτή την συζήτηση γίνεται φανερό πως δεν είναι διευκρινισμένος ο ρόλος που έπαιζαν το μέγεθος ενός κτίσματος μέσα στο οποίο βρέθηκαν ειδώλια, ομοιώματα, μικροαντικείμενα, τοιχογραφίες, βουκράνια σε σχέση με την ιερότητα αυτού του χώρου.

Για ορισμένους αρχαιολόγους, η ιερότητα ενός χώρου της Νεολιθικής Εποχής μπορεί να προσδιορισθεί και από ταφές. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η γέννηση και ο θάνατος του ανθρώπου συγκλόνιζαν την νεολιθική οικογένεια με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο συνταράσσουν και σήμερα. Το θαύμα της κήσεως και κατόπιν της γεννήσεως στα μάτια του νεολιθικού ανθρώπου διαφαίνεται από τα ειδώλια που κατασκευάζε σε κατάσταση εγκυμοσύνης και από την οπή που είχαν ορισμένα από αυτά στο σημείο του σώματος από όπου γίνεται η γέννηση του βρέφους. Ήταν ένα γεγονός οικογενειακό. Αλλά και ο θάνατος φαίνεται ότι ήταν ένα ζήτημα οικογενειακό, μια που στην Μακεδονία δεν έχουν βρεθεί νεκροταφεία. Αν και οι ταφές που έχουν βρεθεί από τις περιορισμένες ανασκαφές νεολιθικών θέσεων στην Μακεδονία είναι πολύ λίγες, πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι νεκροί θάβονταν μεμονωμένα ή σε οικογενειακούς τάφους εντός του οικισμού ή στην περιφέρειά του.

Τα κρανία και οστά ανθρώπων της Παλαιολιθικής Εποχής που έχουν βρεθεί στην Αφρική, στην Ασία και στην Ευρώπη είχαν οδηγήσει πολλούς ανθρωπολόγους και αρχαιολόγους να υποστηρίξουν ότι ο παλαιολιθικός άνθρωπος έδειχνε αδιαφορία για την ταφή των συγγενών και συνανθρώπων του. Μάλιστα, αυτή του η τακτική είχε ερμηνευθεί ως αντίληψη του θανάτου ως ύπνου. Δηλαδή, ο συγγενής και συνάνθρωπος θεωρούσε ότι ο νεκρός του απλώς κοιμόταν και έτσι τον εγκατέλειπε στο σπήλαιο όπου η ομάδα των κυνηγών είχε για λίγο σταματήσει πριν την επόμενη μετακίνησή της. Όταν δεν είχε ξυπνήσει ενώ η ομάδα έπρεπε να μετακινηθεί, σε κάποιες περιπτώσεις τοποθετούσαν τον νεκρό σε διάφορες στάσεις μέσα σε ρηχό λάκκο που έσκαβαν στο μαλακό δάπεδο του σπηλαίου ή σε μαλακό βράχο χωρίς να τον σκεπάσουν με χώμα ενώ σε άλλες απλώς τον τοποθετούνταν κοντά στην φωτιά που άναβαν. Σε ορισμένες περιπτώσεις κάλυπταν το σώμα του με λίθους ή έβαζαν λίθο κάτω από το κεφάλι του για να το στηρίξουν. Σε μία περίπτωση σε σπήλαιο στο Ιράκ, η ανάλυση της γύρεως που βρέθηκε επάνω στους σκελετούς αποκάλυψε ότι τους είχαν σκεπάσει με άνθη. Συχνά, έβαιναν τα σώματα των νεκρών με κόκκινη ώχρα.¹⁵⁵ Είχαν ανακαλύψει ότι όταν έτριβαν την μαλακιά καστανοκίτρινη ή καστανοκόκκινη πέτρα που έβρισκαν στην ύπαιθρο ή μέσα στο σπήλαιο, αυτή έβγαζε μια μαλακιά κιτρινωπή ή κοκκινωπή σκόνη με την οποία μπορούσαν να διακοσμήσουν το σώμα τους. Συνεπώς, αν και δεν έχει αποκαλυφθεί συγκεκριμένη τελετουργία ή διαδικασία με την οποία ο παλαιολιθικός άνθρωπος έθαβε τους νεκρούς του, δεν πρέπει πια να θεωρούμε ότι τους άφηνε τελείως αφρόντιστους.¹⁵⁶

Έκπληξη προκάλεσε στους αρχαιολόγους η παιδική ταφή που ανακαλύφθηκε σε σπήλαιο στις ακτές της Κένυα, στην Ανατολική Αφρική, η παλαιότερη χρονολογικά στην ήπειρο. Η ταφή χρονολογήθηκε στα 78.300±4100 χρόνια πριν από σήμερα, δηλαδή στην Μέση Εποχή του Λίθου για την Αφρική.¹⁵⁷ Ανασύρθηκαν τμήματα σκελετού

¹⁵⁵ Η ώχρα είναι εύθραστο αργιλώδες πέτρωμα που περιέχει υδροξείδιο του σιδήρου αλλά και προσμίξεις φωσφορικού οξέος και μαγγανίου. Ανάλογα με τις προσμίξεις το χρώμα της μπορεί να είναι καφεκίτρινο μέχρι καφεκόκκινο, [λμ. «ώχρα (ορυκτολ.)», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 55:428].

¹⁵⁶ G. Hourmouziadis, «Burial Customs,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*], ed. Demetrios R. Theocharis, (Athens: National Bank of Greece, 1973), pp. 201-202.

¹⁵⁷ Η χρονολόγηση της εξελίξεως του ανθρώπινου είδους στην Αφρική χωρίζεται στην Πρώιμη Εποχή του Λίθου (περ. 3,3 εκατ. (Λίμνη Turkana, Κένυα)-280.000/200.000 χρόνια πριν), στην Μέση Εποχή του Λίθου (περ. 280.000-50.000/40.000 χρόνια πριν) και στην Ύστερη Εποχή του Λίθου (περ.

παιδιού ηλικίας 2,5-3 ετών του είδους Άνθρωπος ο Έμφρων, Homo Sapiens, το οποίο ήταν τοποθετημένο σε λάκκο και σε δεξιά συνεσταλμένη θέση. Ο λάκκος ήταν ελαφρώς ελλειψοειδής με διαστάσεις στους δύο άξονες 36,7 εκ. και 39,8 εκ. και βάθος 12,5 εκ. Η θέση των οστών υποδεικνύει ότι το άνω μέρος του σώματος ήταν τυλιγμένο με κάποιο υλικό που έχει αποσυντεθεί ή ότι είχε συμπιεστεί για να χωρέσει στον λάκκο. Επίσης, η στρωματογραφία στον λάκκο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχε γίνει εκσκαφή του και ότι είχε καλυφθεί μετά την τοποθέτηση του σώματος. Οι δύο άλλες παλαιότερες αλλά νεώτερες από αυτή της Κένυας ταφές που έχουν ανασκαφεί στην Αφρική είναι μία παιδιού στην Αίγυπτο (περ. 68.000 χρόνια πριν από σήμερα) και μία βρέφους στην Νότια Αφρική (74.000 χρόνια πριν από σήμερα). Είναι συγκινητικό να σκεφθεί κανείς ότι 80 χιλιάδες χρόνια πριν, ο άνθρωπος στην Αφρική ένοιωσε το συναίσθημα να μην αφήσει στην μοίρα της φύσεως αλλά να διατηρήσει και να προφυλάξει τα σώματα των μικρών παιδιών που πέθαιναν. Στην Ευρώπη και στην Ασία υπάρχουν ταφές από 120.000 χρόνια πριν και μετά, εκεί όπου κατοικούσαν οι άνθρωποι, παρά πολλές από τις οποίες είναι παιδιών και βρεφών ενώ από 600.000 χρόνια πριν και αργότερα έχουν βρεθεί εκδορά κρανίου ανθρώπου ή απλή απόκρυψη των νεκρού. Η ταφή του νεκρού θεωρείται ότι υπονοεί και θλίψη αλλά οποιαδήποτε αντίληψη για την μετά θάνατον ζωή δεν μπορεί να διαπιστωθεί.¹⁵⁸

Στον ελλαδικό χώρο, οι ταφές στην Μεσολιθική Εποχή είναι πολύ λίγες ενώ περισσότερες αν και περιορισμένες σε αριθμό σε σχέση με το σύνολο των ανακαλυφθέντων οικισμών είναι αυτές της Νεολιθικής Εποχής. Υπάρχει, βέβαια, και το κρανίο του Σπηλαίου των Πετραλώνων, στην Χαλκιδική, το οποίο ανήκει σε άνθρωπο της Παλαιολιθικής Εποχής, αλλά εξαιτίας των συνθηκών ευρέσεως και αποσπάσεώς του και των αμφιβολιών για τον περιβάλλοντα χώρο στο σπήλαιο δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ταφή. Οπότε, οι παλαιότερες ταφές στον ελλαδικό χώρο έχουν εντοπισθεί στο Σπήλαιο Φράγγι, στην Αργολίδα, και ανήκουν στην Μεσολιθική Εποχή. Η μία ταφή ήταν προσεκτικά τοποθετημένη σε λάκκο ενώ άλλα οστά βρέθηκαν ανάμεσα στα υπολείμματα της κατοικήσεως. Εξαιτίας των πολλών μεμονωμένων οστών, υπολογίστηκε ότι ανασύρθηκαν οστά από περίπου 28 άτομα της Μεσολιθικής. Ο νεκρός που ανακαλύφθηκε στον ρηχό λάκκο σε πλάγια ελαφρά συνεσταλμένη θέση ανήκει σε άνδρα ηλικίας 25-29 ετών, ο οποίος είχε πεθάνει από ισχυρά κτυπήματα στο μέτωπο. Τα χέρια του ήταν σταυρωμένα επάνω στον θώρακα με κατεύθυνση προς το πρόσωπο. Ήταν σκεπασμένος με λίθους και μάλλον είχαν τοποθετηθεί και λίθοι γύρω από τον λάκκο ενώ τον σκελετό κάλυπτε στρώμα στάχτης. Η στάχτη που βρέθηκε δίπλα στον νεκρό (πιθανόν εστία) ραδιοχρονολογήθηκε στην Η' χιλιετία π.Χ. (9260 ±140 χρόνια πριν). Πάρα πολλά κελύφη κοχιών, ολόκληρα και σπασμένα, βρίσκονταν γύρω από τον σκελετό αλλά και ένα όστρακο από θαλασσινό μαλάκιο, τα οποία είτε είχαν αφαιρεθεί ως τροφή στον νεκρό (όταν ξυπνούσε) ή αποτελούσαν κτερίσματα της ταφής. Εν τούτοις, επειδή το γύρω περιβάλλον ήταν χώρος κατοικήσεως δεν είναι βέβαιο ότι η στάχτη και τα υπολείμματα τροφής σχετίζονταν άμεσα με τον τάφο. Ακριβώς κάτω από αυτήν την ταφή εντοπίστηκαν οστά που ανήκουν σε ένα βρέφος, έναν άνδρα και τρεις γυναίκες, οι οποίοι είχαν ταφεί. Εκτός από τις ταφές, υπήρχαν και δυο σκελετοί (άνδρας και γυναίκα) οι οποίοι είχαν αποτεφρωθεί. Ούτε η ταφή ούτε η αποτέφρωση παρέχουν πληρο-

50.000/40.000-2000/1000 χρόνια πριν) και δεν πρέπει να συγχέεται με την χρονολόγηση της Παλαιολιθικής, Μεσολιθικής και Νεολιθικής Εποχής στην Ευρώπη και αλλού. Η κάθε περιοχή στην Αφρική έχει την δική της τοπική χρονολόγηση. Δες *Encyclopedia of Global Archaeology*, 2nd .ed. λμ. «African Stone Age».

¹⁵⁸ María Martínón-Torres et al., «Earliest known human burial in Africa,» *Nature* 593 (6 May 2021): 95-100 & additional data.

φορίες για τις θρησκευτικές αντιλήψεις (ψυχή, εξαγνισμός, μετά θάνατον ζωή), των κατοίκων του Σπηλαιού Φράγγθι στην Αργολίδα. Όμως ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι η καύση πριν την ταφή, το σταύρωμα το χεριών, η στάχτη επάνω και κάτω από τον σκελετό, η τοποθέτηση των λίθων πιθανόν να υποδεικνύουν κάποιου είδους τελετουργία. Η παρουσία ώχρας σε πέντε λίθινα εργαλεία δείχνει ότι είχε ετοιμασθεί η σκόνη για πιθανή επάλειψη σωμάτων, προσωπικό καλλωπισμό, ενώ το ίδιο χρώμα και σε δύο κροκάλες παραπέμπει σε τοποθέτησή τους σε τάφο, όπως έχει παρατηρηθεί για την Μεσολιθική Εποχή και σε άλλα σπήλαια σε Ισπανία και Γαλλία, και ίσως τελετουργική τους χρήση. Στο Φράγγθι έχουν βρεθεί και μικρά λίθινα κοσμήματα-φυλακτά ή κοχύλια σκαφοειδούς σχήματος (*Dentalium*) ή με οδοντωτές απολήξεις (*Cyclope peritea*), τα οποία έχουν ανασυρθεί και από άλλες θέσεις στην Μεσόγειο Θάλασσα. Τα φορούσαν είτε επάνω στα ενδύματα, είτε κρεμασμένα από το λαιμό είτε ως ψέλια. Γενικώς, στο σπήλαιο οι ζωντανοί ζούσαν μαζί με τους νεκρούς, ήταν «μέλη της κοινότητας», ενώ δεν υπήρχε απομονωμένος χώρος ταφής, νεκροταφείο. «Πάντα υπάρχει ο κίνδυνος να υπαγορευτούμε τις δικές μας αξίες στους πολιτισμούς [cultures] που ταυτοχρόνως μελετάμε διότι τους ορίζουμε σιωπηρώς ως ξένους και όλως διαφορετικούς από εμάς».¹⁵⁹ Είναι πολύ σημαντικό για τον αρχαιολόγο, ανασκαφέα και μελετητή, να αποστασιοποιηθεί από την εποχή στην οποία ζει, το σήμερα, να απαλλαγεί από τις δικές του θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές αξίες και να κατανοήσει τις αξίες του πολιτισμού μια παλαιότερης εποχής, υλικού και πνευματικού, τον οποίο ανασκάπτει και μελετά. Επιπλέον, οι προσπάθειες να συγκριθούν τρόποι της προϊστορικής εποχής με σημερινές πρακτικές για να αποσαφηνισθούν μπορεί να βοηθούν στην καλύτερη κατανόησή τους από τον αναγνώστη αλλά δεν παύουν να είναι απλώς συγκριτικές υποθέσεις, χωρίς πραγματική δική μας αντίληψη των διαστάσεών τους και της εφαρμογής τους σε προϊστορικές εποχές. Τα κοχύλια ή προσωπικά αντικείμενα που τοποθετούνταν σε τάφους στην προϊστορική εποχή μπορεί να μην διαφέρουν ως χρήση μιας πρακτικής από την τοποθέτηση βιβλίων ή άλλων προσωπικών αντικειμένων σε ταφές στον Ελληνικό Κόσμο του 20ου αιώνα¹⁶⁰ αλλά δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε ότι η αιτία και η ιδέα τοποθετήσεώς τους ήταν η ίδια.

Από τις ανασκαμμένες νεολιθικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο¹⁶¹ οι πληροφορίες για ταφές και ταφικά έθιμα προσανατολίζουν τους επιστήμονες προς δύο κατευθύνσεις: τις μεμονωμένες ταφές εντός του συνοικισμού αλλά και τις ταφές σε νεκροταφεία στην περιφέρειά του. Στη Νέα Νικομήδεια ανασύρθηκαν διάσπαρτα ανθρώπινα οστά χωρίς οποιαδήποτε φροντίδα ενταφιασμού, ταφή μικρού παιδιού σε ύπτια θέση και συστολή ποδών αλλά αποκαλύφθηκε και ταφή γυναικός με δύο μικρά παιδιά. Όλα τα ευρήματα προέρχονται από το στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Στην τριπλή ταφή, η γυναίκα είχε εναποτεθεί με την αριστερή της πλευρά και με τα κάτω της άκρα σε συστολή να φθάνουν σχεδόν μέχρι το στέρνο της και πιθανόν τα χέρια της απλωμένα να κρατά τα δύο παιδιά. Το πρώτο παιδί ήταν τοποθετημένο ακριβώς μπροστά της με το κεφάλι του να ακουμπά στο χώμα με την δεξιά του κροταφική πλευρά. Το μέτωπο του παιδιού ακουμπά στην μύτη της γυναίκας (μάνας;) και εκείνη έχει τρυφερά γείρει το κεφάλι της επάνω στο δικό του. Το δεύτερο παιδί έχει το κεφάλι του τοποθετημένο ακριβώς επάνω από τα κεφάλια της γυναίκας και του άλλου παιδιού και ακουμπά και στα δύο. Παρότι οπτικά η σκηνή είναι ιδιαίτερα συγκινητική, εάν μάλιστα πρόκειται για μητέρα

¹⁵⁹ Cullen Tracey, «Mesolithic mortuary ritual at Franchthi cave, Greece,» *Antiquity* 69 (June 1995): 274-286.

¹⁶⁰ Δικές μας οικογενειακές πληροφορίες από την Πελοπόννησο και την Μικρά Ασία.

¹⁶¹ Για ταφές στην βαλκανική προϊστορία δες Bailey, pp. 116-124 & 193-209 & 245-250.

με δύο παιδιά που πιθανόν απεβίωσαν μαζί, ο ανασκαφέας θεωρεί ότι οι τρεις σκελετοί απλώς τοποθετήθηκαν μαζί σε κάποιο αποθηκευτικό λάκκο χωρίς πραγματική προετοιμασία ενταφιασμού ή οποιαδήποτε κτερίσματα.¹⁶² Γενικώς, οι ταφές που βρέθηκαν στην Νέα Νικομήδεια σε λάκκους ακριβώς έξω από τις καλύβες ή ορισμένες φορές σε χώρους «καταλοίπων οικοδομών που είχαν πέσει σε αχρηστία» ήταν αφρόντιστες με εξαίρεση την ταφή ενήλικα (ή παιδιού;) σε ύπτια θέση και συστολή ο οποίος για άγνωστο λόγο είχε ανάμεσα στα δόντια του ένα μεγάλο βότσαλο.¹⁶³

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική ανήκει και η ομαδική ταφή στην θέση Πρόδρομος, κοντά στην Καρδίτσα. Κάτω από το δάπεδο καλύβας αποκαλύφθηκαν τρεις διαδοχικές εναποθέσεις σκελετικού υλικού. Αναγνωρίστηκαν 11 κρανία και διάφορα άλλα σπασμένα ανθρώπινα οστά ενώ διασκορπισμένα ανάμεσά τους ήταν όστρακα από απλά αγγεία και τρία εργαλεία από πυρόλιθο (εικ. Theocharis, 1973, fig. 136). Επειδή δεν είχε υπάρξει καμία φροντίδα στην εναπόθεσή τους στο σημείο όπου βρέθηκαν, ο ανασκαφέας νομίζει ότι πρόκειται για ανακομιδή, δηλαδή δευτερεύουσα ταφή μετά από μεταφορά των οστών από τον κοινοτικό χώρο, όπου έγινε η αρχική ταφή, στο «οικογενειακό οστεοφυλάκιο», κάτω από το δάπεδο της καλύβας.¹⁶⁴

Οι παλαιότερες ταφές καύσεως ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική και αποκαλύφθηκαν σε μικρό αλλά πυκνό νεκροταφείο (εκτός εάν η συνέχιση των ανασκαφών αποκαλύψει μεγαλύτερες διαστάσεις) στην θέση Σουφλί Μαγούλα, κοντά στην Λάρισα. Πρόκειται για καύσεις στους λάκκους κατά χώραν (in situ) και όχι για ανακομιδές (δευτερεύουσες ταφές). Οι 15 καύσεις που έχουν ανασκαφεί είχαν πραγματοποιηθεί σε περίπου στρογγυλούς και αβαθείς λάκκους, διαστάσεων 0,60-0,80 μ. αλλά και κάποιοι μεγαλύτεροι και βάθους από 0,10-0,30 μ. Τα αγγεία που βρέθηκαν εντός τους είχαν επί τούτου θραυσθεί κατά την διάρκεια της αποτεφρώσεως ή αμέσως μετά μέσα στους λάκκους, οι οποίοι αποτελούσαν και τα κρεματόρια.¹⁶⁵

Οι ταφές της Μέσης Νεολιθικής που έχουν ανασκαφεί στον ελλαδικό χώρο είναι πολύ λίγες και ορισμένες αμφιβόλου χρονολογήσεως. Στο Διμήνι της Θεσσαλίας, στα πρώτα χρόνια του 20ου μ.Χ. αιώνα, η σκαπάνη του αρχαιολόγου Χρήστου Τσούντα ανέσυρε ανθρώπινα οστά που ανήκαν σε σκελετό σε συνεσταλμένη θέση και το εύρημα ερμηνεύθηκε ότι ανήκει σε ταφή της Μέσης Νεολιθικής.¹⁶⁶ Στο Σπήλαιο Φράγγι αλλά και στον ανοικτό οικισμό στην Παραλία εμπρός από αυτό, εκτός από αυτές της Μεσολιθικής Εποχής, έχουν ανασκαφεί και 17 ταφές που έχουν ραδιοχρονολογηθεί στην Αρχαιότερη, στην Μέση, και στη Χαλκολιθική ή Τελική Νεολιθική Εποχή. Συγκεκριμένα, 8 ανήκουν στην Αρχαιότερη, 3 πιθανότατα στην Μέση, και 6 στην Χαλκολιθική (Table 1). Οι περισσότερες ταφές είχαν γίνει σε απλούς λάκκους –αν και για 6 δεν είναι διευκρινισμένος ο τρόπος ταφής–, σε ορισμένους είχαν τοποθετεί γύρω τους ακατέργαστοι λίθοι και ήταν καλυμμένοι με λίθινη πλάκα. Όλες οι ταφές ήταν ατομικές εκτός από την περίπτωση των 62 Fr (νέος άνδρας) και 61 Fr (γυναίκα) της Χαλκολιθικής Εποχής, οι οποίες δείχνουν να αποτελούν διπλή ταφή, χωρίς να είναι βέβαια δυνατόν να διευκρινισθεί εάν πρόκειται για ζευγάρι. Στην πραγματικότητα, οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι πρόκειται για ταυτόχρονη δευτερεύουσα ταφή και τα οστά μεταφέρθηκαν εκεί από την αρχική τους θέση. Από το σύνολο των ταφών, μάλλον μόνο 7 ήταν αρχικές και οι υπόλοιπες (συμπεριλαμβανομένων και των τριών της Μέσης Νεολιθικής

¹⁶² Robert J. Rodden et al., «Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedea, Greek Macedonia (1961 season),» *Proceedings of the Prehistoric Society* 28 (1962): 286 & no 11 (plate XLII).

¹⁶³ Rodden, «An Early Neolithic Village in Greece [Nea Nikomedea],» p. 90 & plate.

¹⁶⁴ Hourmouziadis, «Burial Customs,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*], p. 210 & 211.

¹⁶⁵ Papathanassopoulos, ed., p. 172.

¹⁶⁶ Papathanassopoulos, ed., p. 172.

κής) δευτερεύουσες. Όλες οι ταφές της Αρχαιότερης Νεολιθικής ήταν αρχικές και φαίνεται ότι ήταν ο κανόνας για βρέφη και παιδιά ενώ για τους ενήλικες εφαρμόζονταν η μέθοδος των δευτερευουσών ταφών, όπως διαπιστώνεται από αυτές της Μέσης Νεολιθικής και Χαλκολιθικής. Οι δευτερεύουσες ταφές αναγνωρίζονται αρχαιολογικά συνήθως από το γεγονός ότι μόνο μέρος των ανθρώπινων οστών βρίσκονται κατά την ανασκαφή, αν και αυτό δεν είναι πάντοτε δυνατόν να διαπιστωθεί. Κάποιοι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με πλαϊνή πλευρά του σώματος τους (αριστερή ή δεξιά) και με πλήρη ή μερική συστολή των ποδιών τους ενώ ένας ήταν σε ύπτια θέση. Από τις τρεις ταφές της Μέσης Νεολιθικής, αυτή με τον αρχαιολογική σήμανση 31 Fr ανασκάφηκε στο σπήλαιο, χρονολογήθηκε ανάμεσα στο τέλος της Αρχαιότερης και στην αρχή της Μέσης Νεολιθικής και είναι βέβαια δευτερεύουσα. Η έφηβη των 17 ετών είχε τοποθετηθεί σε θέση πρηνηδόν με τα χέρια της σε έκταση, τα μέρη του σκελετού της είχαν επί σκοπού αποσυναρμολογηθεί ενώ το κάτω μέρος του σώματός της έλειπε τελείως. Αυτή η θέση και κατάσταση ταφής επιδέχεται κατά τους ανασκαφείς διάφορες πιθανές ερμηνείες: θυσία, τιμωρία με θάνατο, ανατάραξη του σκελετού από κατοπινούς ενοίκους του σπηλαίου και άλλες. Την ταφή συνόδευε τριβόλιθος.¹⁶⁷ Μία άλλη ταφή (59 Fr) ηλικιωμένης γυναίκας 39 ετών από λάκκο στην Παραλία της Μέσης Νεολιθικής περιείχε την μεγαλύτερη συλλογή από έντεκα αντικείμενα: αγγείο και εργαλεία από οστά και οψιδιανό. Μόνο μία ταφή βρέφους της Αρχαιότερης Νεολιθικής και άλλες δύο ενηλίκων γυναικών της Χαλκολιθικής περιείχαν κτερίσματα. Το κρανίο του νηπίου (5-6 ετών) της ταφής 11 Fr ήταν τοποθετημένο σε ένα στρώμα («μαξιλάρι», το ονομάζουν οι ανασκαφείς) από βότσαλα.¹⁶⁸

Άλλη πιθανή ταφή Μέσης Νεολιθικής είχε ανασκαφεί από τον αρχαιολόγο Γεώργιο Σωτηριάδη στα πρώτα χρόνια του 20ου μ.Χ. στην Χαιρώνεια της Βοιωτίας. Σε τύμβο (ύψος 3,5 μ. και διάμετρος περ. 120 μ.) μεταξύ του Κηφισού ποταμού και της σιδηροδρομικής γραμμής στο ύψος της σημερινής πόλεως φαινόταν μακρύς τοίχος, κοντά στον οποίο βρέθηκαν ρωμαϊκά ή και βυζαντινά λείψανα κτισμάτων. Η ανασκαφή στα θεμέλια του τοίχου αποκάλυψε τρεις ρωμαϊκούς τάφους αλλά και κάτω από αυτούς μεγάλη ποσότητα λευκής τέφρας και συγκεκριμένα «εναλλάξ λεπτά μόνο στρώματα ανθράκων και παχύτατα χώματος». Μαζί με αυτά υπήρχαν πολλά «θραύσματα αγγείων χειροποίητων προϊστορικών», ακόσμητα ή με γραμμικές διακοσμήσεις προερχόμενα από γενικώς άωτα, «σφαιροειδή ή κυπελλοειδή» αγγεία (ο ανασκαφέας περιγράφει λεπτομερώς τα όστρακα), και λεπίδες οψιδιανού. Στο πιο βαθύ στρώμα από την κορυφή του γήλοφου, περί τα 2,70 μ. από αυτήν, περίπου στο επίπεδο της επιφάνειας του γύρω από τον τύμβο εδάφους (Abb. 1, no 6) βρέθηκε τάφος δύο ατόμων. Ο ενήλικας άνδρας βρισκόταν κοντά (μέσα σε στρώμα χώματος) αλλά λίγο υψηλότερα από τον έφηβο ή νέο (μέσα σε στρώμα τέφρας). Ο άνδρας με ελαφρά συνεσταλμένα τα πόδια, είχε την κεφαλή του στραμμένη αριστερά, ο αριστερός του βραχίονας ήταν καλυμμένος από την αριστερή πλευρά του σώματός του ενώ το δεξί του χέρι, λυγισμένο στον αγκώνα «έτεινε προς τα πίσω». Τα οστά των ποδιών του από τα γόνατα και κάτω έλειπαν. Ο έφηβος ή πολύ νέος άνδρας είχε τοποθετηθεί στην δεξιά πλευρά του σώματός του, είχε τα πόδια του λυγισμένα προς το στήθος και τους βραχίονες λυγισμένους προς το κεφάλι. Από τον γήλοφο που ανέσκαψε ο Σωτηριάδης ανασύρθηκαν «τριπτήρες λίθινου»,¹⁶⁹

¹⁶⁷ Οι ανασκαφείς ονομάζουν τριβόλιθους (rubbing stone) τους χειρόλιθους με ιδιαίτερα λειασμένη επιφάνεια, η οποία φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί επάνω σε άλλη σκληρή επιφάνεια ως τριβείο.

¹⁶⁸ T. W. Jacobsen and Tracey Cullen, «A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: burials from Franchthi Cave,» in *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*, eds S. C. Humphreys and Helen King (New York: Academic Press, 1981), pp. 81-88.

¹⁶⁹ Τριπτήρας είναι κάθε εργαλείο ή σκεύος, συνήθως λίθινο ή ξύλινο, που χρησιμοποιούνται

αξίνες από πυριτόλιθο, δύο πολύ μικρά ακέφαλα πήλινα ειδώλια (γυναικός και ανδρός), «πινάκιον μαρμάρινον», τεμάχια και λεπίδες οψιδιανού, κωνοειδές πήλινο αντικείμενο με σπή στο επάνω μέρος και ζωομορφική απόληξη, άλλα κωνοειδή αγγεία με «λείαν σφραγιδοειδή κεφαλή», άλλα τμήματα ειδωλίων και ορισμένα «με όλως άτεχνόν τι πρόσωπον». Ο Σωτηριάδης έσκαψε σε διάφορα σημεία του τύμβου και 2 περίπου μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους όπου πάλι βρήκε μικρά όστρακα αγγείων «μελανών χειροποιήτων» και μικρά οστά ζώων. Στο κέντρο και στο ψηλότερο σημείο του τύμβου εντόπισε «περίφραγμα» ή καλύβα «προϊστορικήν κτισμένην με καλάμους και χρισμένην με πηλόν» (διαμέτρου 10 μ.) κατεστραμμένη από φωτιά, όπως δείχνουν τα διάφορα ίχνη, αλλά και η εστία που βρισκόταν στο κέντρο με μεγάλη ποσότητα καθαράς τέφρας. Γενικώς υπήρχε πολύ στάχτη, καμένα οστά ζώων και θραύσματα αγγείων αλλά και απουσία άλλων καλυβών που τον έκαναν να πιστεύσει ότι επρόκειτο για βωμό ή ιερό κοντά στην κοίτη του ποταμού Κηφισού όπου γίνονταν συστηματικές καύσεις για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο ανασκαφέας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο γήλοφος ανήκει σε «μία των παλαιότερων» περιόδων της Νεολιθικής Εποχής. Η σύγκρισή του Σωτηριάδη με την ταφή (περ. 2100 π.Χ.) του «ηγεμόνα» στην θέση Helmsdorf της κεντρικής Γερμανίας δεν είναι πια αποδεκτή.¹⁷⁰ Πάντως, η νεολιθική αυτή θέση στην Χαιρώνεια πρέπει να σχετίζεται και με άλλες στην ίδια περιοχή.¹⁷¹

Σημαντικός οικισμός της Μέσης και Νεώτερης Νεολιθικής ανασκάφηκε (σωστικές ανασκαφές) σε είκοσι οικοπέδα (μέχρι το 2003) στην Ομόνοια Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης και σε μία συνολική έκταση 4000 τ.μ. Η Σταυρούπολη βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της οικιστικής περιοχής της Θεσσαλονίκης, συνορεύει στα βόρεια με την περιοχή του Ωραιοκάστρου, και είναι έδρα του δήμου Παύλος Μελάς. Η πρώτη κατοίκηση στην περιοχή (Σταυρούπολη Ια) πραγματοποιήθηκε από ομάδα νεολιθικών ανθρώπων, οι οποίοι πρέπει να κατέλαβαν μια περιοχή 5000-6000 τ.μ., κατά την Μέση Νεολιθική Εποχή (ραδιοχρονολογήσεις, 5890-5640). Φαίνεται ότι ήρθαν από κάποια άλλη περιοχή και έφεραν μαζί τους κυρίως τις γνώσεις γεωργίας, κτηνοτροφίας, αλιείας, αγγειοπλαστικής, και κατασκευής εργαλείων. Μεταξύ, όμως, του 5697-5531 π.Χ. ένας μέρος των κατοίκων έφυγε από τον αρχικό οικισμό και εγκαταστάθηκε περί τα 200 μ. βορειότερα. Σταδιακά, στην φάση Σταυρούπολη Ι της Νεώτερης Νεολιθικής, οι δύο εγκαταστάσεις επεκτείνονται, ο χώρος ανάμεσά τους γέμισε με καλύβες και κατασκευάστηκαν τάφοι γύρω από τον οικισμό ή μέρος του. Σε ορισμένα σημεία των τάφων μετρήθηκε βάθος μέχρι 3 μ. ενώ άλλα πιο ρηχά προστατεύθηκαν από λίθινους τοίχους. Κατά επόμενη φάση νεολιθικής κατοικήσεως (Σταυρούπολη ΙΙ, Νεώτερη Νεο-

για την κονιορτοποίηση δημητριακών ή υλικών.

¹⁷⁰ Γεώργιος Σωτηριάδης, «Ανασκαφή δύο τύμβων παρά την Χαιρώνειαν,» ΠΑΕ έτους 1902, σ. 55-58 και Γεώργιος Σωτηριάδης, «Αι παρά την Χαιρώνειαν, τον Ορχομενόν, και την Ελάτειαν ανασκαφαί,» ΠΑΕ έτους 1904, τμήμα ανακοινώσεως αρ. 3, σ. 40-45 και Georgios Sotiriadis, «Untersuchungen in Biotien und Phokis,» '2. Die prähistorische Erdanschüttung am Kephisos bei Chaironeia,' *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 30 (1905):120-129 και Γεώργιος Σωτηριάδης, «Προϊστορικά αγγεία Χαιρωνείας και Ελατείας,» 'Α' Αγγεία του νεολιθικού αιώνας', ΑΕ 1908, σ. 68-94. Δες κριτική σε Hourmouziadis, «Burial Customs,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*], p. 210. Για την ταφή στο Helmsdorf δες Nicole Nicklisch and Frank Ramsthaler and Jan-Heinrich Bunnefeld and Georg Schulz and Ronny Friedrich and Kurt W. Alt and Harald Meller, «Bioarchaeological investigations of the princely grave at Helmsdorf attesting to the violent death of an Early Bronze Age leader,» *Scientific Reports* 12, 16139 (2022) at <<https://doi.org/10.1038/s41598-022-20720-8>>.

¹⁷¹ Δες Σοφία Δημάκη και Στέλλα Σουβατζή, «Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του μέσου ρου του Βοιωτικού Κηφισού. Το νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg,» στο *Πρακτικά 2ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* [ΑΕΘΣΕ], Βόλος, 16-19 Μαρτίου 2003 Επιμ. Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν (Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2009), σ. 805-819.

λιθική) υπολογίζεται ότι κατελάμβανε έκταση περίπου 100.000 τ.μ. Οι τάφροι, οι οποίες είχαν εν των μεταξύ χρησιμοποιηθεί για διάφορους σκοπούς (βρέθηκε φούρνος και δύο επάλληλοι λιθόστρωτοι χώροι) εγκαταλείφθηκαν. Οι πρώτες καλύβες της Μεσολιθικής Εποχής ήταν ημιυπόγειες, με λάκκο βάθους 50-80 εκ. ελλειψοειδούς ή περίπου κυκλικού σχήματος, διαμέτρου 3-5 μ. και κατασκευή και στέγη από «πλέγμα κλαδιών και καλάμιες». Στο εσωτερικό τοίχωμα του λάκκου υπήρχε σκαμμένος φούρνος, το εμπρόσθιο άνοιγμα του οποίου έκλεινε με πηλό. Στο πάμα αυτό του πηλού υπήρχε μικρό άνοιγμα για να εισέρχεται ο απαραίτητος για την διατήρηση της φωτιάς αέρας, να τροφοδοτείται ο φούρνος με καύσιμη ύλη αλλά και για να τοποθετούν οι ένοικοι της καλύβας αυτό που ήθελαν να ψήσουν, όπως το φαγητό τους. Οι καλύβες της Νεώτερης Νεολιθικής (φάσεις Σταυρούπολη I και Σταυρούπολη II) είχαν παραλληλόγραμμο σχήμα κατόψεως και οι τοίχοι τους στηρίζονταν σε ξύλινους πασσάλους. Αυτοί οι τοίχοι ήταν από πλεγμένα κλαδιά τα οποία είχαν επιχρισθεί με πηλό και στις δύο όψεις τους ενώ τα δάπεδα ήταν είτε από πατημένο χώμα είτε στρωμένα με πηλό. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από ωμοπλίνθους σε σχήμα και μέγεθος στρογγυλού ψωμιού (καρβέλι), στερεωμένοι μεταξύ τους με νοτισμένο χώμα (λάσπη), και στερεωμένοι σε λίθινα θεμέλια. Οι στέγες πρέπει να ήταν από κορμούς, κλαδιά δένδρων και άχυρα ή καλάμιες. Μέσα στις καλύβες είχαν κτισθεί κυλινδρικού σχήματος χαμηλοί φούρνοι, το επάνω άνοιγμα των οποίων (τουλάχιστον ορισμένων) έκλεινε με πλίνθους ενώ υπήρχε μικρό άνοιγμα στην βάση. Μαζί με τους φούρνους είχαν κατασκευασθεί επάνω στο δάπεδο εστίες από πηλό. Σε αρκετές περιπτώσεις δίπλες στην οικίες ή κοντά σε αυτές βρέθηκαν λιθόστρωτες αυλές.

Και στην Μέση και στην Νεώτερη Νεολιθική, στους χώρους ανάμεσα στις οικίες αποκαλύφθηκαν λάκκοι, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, εστίες και φούρνοι. Εκεί αποθήκευαν οι κάτοικοι της νεολιθικής Ομόνοιας Σταυρουπόλεως τα γεννήματα και εκεί προετοιμάζαν και μαγείρευαν το φαγητό τους, όταν προφανώς το επέτρεπε ο καιρός. Οστά από κάστορες, χήνες και άλλα υδρόβια μαρτυρούν κοντά στον οικισμό την ύπαρξη μικρής λίμνης ή έλους που πρέπει να είχε σχηματισθεί από τα ρέματα γύρω από τον οικισμό. Σε απόσταση μέχρι και 400 μ. από τις καλύβες που έχουν ανασκαφεί, βρέθηκαν λάκκοι της Νεώτερης Νεολιθικής οι οποίοι σχετίζονται με τις καλλιέργειες και την εκτροφή εξημερωμένων ζώων. Από τους λάκκους απορριμμάτων του οικισμού ανασύρθηκαν απανθρακωμένοι σπόροι μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού, κριθαριού αλλά και μπιζέλια, φακές και λαθούρι, απανθρακωμένα σύκα και κράνα, πυρήνες από σταφύλια και βατόμουρα. Από τα οστά των ζώων που βρέθηκαν στον οικισμό διαπιστώνεται ότι 3 τοις εκατό αφορούσε άγρια ζώα ενώ το 97 τοις εκατό εξημερωμένα. Από τα εξημερωμένα ζώα, τα αιγοπρόβατα αντιπροσώπευαν 54 τοις εκατό, τα βοοειδή 29 τοις εκατό και οι χοίροι 17 τοις εκατό. Τα οργανικά κατάλοιπα στα μαγειρικά σκεύη επιβεβαίωσαν την μικρή σε σχέση με τα υπόλοιπα ζώα κατανάλωση των χοίρων. Ενδιαφέρον είναι το εύρημα ότι κάποιοι κάτοικοι κατανάλωναν γάλα και γαλακτοκομικά προϊόντα αλλά και μαλάκια και ψάρια, όπως δείχνουν τα οστέινα αγκίστρια και καμάκια και ο μεγάλος αριθμός και η ποικιλία των οστρέων.

Ο αριθμός των οστράκων αγγείων που έχει βρεθεί και από τις δύο Εποχές είναι πολύ μεγάλος, πράγμα που δείχνει την μεγάλη παραγωγή κεραμικής στον οικισμό ενώ δεν λείπουν και αγγεία από γειτονικές περιοχές. Τα αγγεία της Μέσης Νεολιθικής είναι ημισφαιρικά ή σφαιρικά με χαμηλό κυλινδρικό λαιμό, στιλβωμένα και καλυμμένα με ερυθρή βαφή ή διακοσμημένα με ερυθρά σχέδια επάνω σε υπόλευκο επίχρισμα. Στην Νεώτερη Νεολιθική τα αγγεία είναι κατά κόρον κωνικά και αμφικωνικά με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια ενώ τα διακοσμημένα φέρουν εγχάρακτα σχέδια με επίθετον ένθετη

ύλη (πάστα) ή εμπύεστη διακόσμηση ή απλές επάλληλες εγχαράξεις ή με λευκή γραπτή διακόσμηση. Προς το τέλος της ζωής του οικισμού επικράτησαν τα λειασμένης επιφανείας, ερυθρωπού χρώματος αγγεία με εγχαράξεις, επάνω στις οποίες εφαρμοζόταν γραπτή διακόσμηση με καστανό ή ιώδες χρώμα, ή με σχέδια μελανού χρώματος. Οι κάτοικοι κατασκεύαζαν λίθινα και οστέινα εργαλεία αλλά οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι τα εργαλεία από οψιδιανό και πετρώματα που δεν υπάρχουν στην περιοχή πρέπει να εισάγονταν από άλλες περιοχές ως έτοιμα προϊόντα.

Οι ανασκαμμένες ταφές στον νεολιθικό οικισμό της Ομόνοιας Σταυρουπόλεως περιορίζονται στις 7 (μέχρι το 2003). Πρόκειται για πέντε ενταφιασμούς σωμάτων σε λάκκους, μία καύση νεκρού με τα υπολείμματά της τοποθετημένα σε αγγείο, και ένα βρέφος το οποίο είχε ενταφιασθεί κάτω από το δάπεδο καλύβας. Το κρανίο ενός από τους νεκρούς είχε υποστεί τρυπανισμό. Μέσα στο αγγείο με την καύση του νεκρού βρέθηκε οστέινο αγκίστρι και σε έναν από τους ενταφιασμούς μεγάλος αριθμός οστρέων (είδος *spondylus gaederopus*), τα μόνα κτερίσματα των τάφων που ανασκάφηκαν.¹⁷²

Στον επίπεδο οικισμό που έχει αποκαλυφθεί στην Θέρμη Θεσσαλονίκης δεν έχουν βρεθεί (μέχρι το 2013) ταφές της Νεολιθικής Εποχής¹⁷³ αλλά η μελέτη του συμπληρώνει ένα σημαντικό κενό στο ψηφιδωτό των νεολιθικών θέσεων στην κεντρική Μακεδονία και ιδίως στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η Θέρμη είναι η μέρος της μητροπολιτικής περιοχής της Θεσσαλονίκης, νότια της αστικής της περιοχής. Ο νεολιθικός οικισμός (Θέρμη Β) βρίσκεται στα βορειοανατολικά και χωροταξικά είναι δίπλα στην τούμπα της Εποχής του Χαλκού (Ορειγάλκου) και πολύ κοντά στο ύψωμα Τράπεζα Θέρμης, όπου είχε μεταφερθεί η κατοίκηση από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι και την Ελληνιστική Εποχή. Σημαντική παρατήρηση για την Θέρμη είναι ότι η περιοχή κατοικείται συνεχώς από τα μέσα της ΣΤ' χιλιετία π.Χ. μέχρι σήμερα, δηλαδή για 7500 περίπου χρόνια. Οι ανασκαφείς υπολογίζουν ότι η έκταση του οικισμού στην μεγαλύτερη του ανάπτυξη αν και αραιοκατοικημένος ξεπερνούσε τα 100.000 τ.μ. Η περιοχή πρωτοκατοικήθηκε κατά την Μέση Νεολιθική Εποχή, στα μέσα της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ., μέχρι και το τέλος της Νεώτερης Νεολιθικής, στα μέσα της Ε' χιλιετίας π.Χ. ενώ, μετά από πιθανή εγκατάλειψη του νεολιθικού χώρου, η κατοίκηση διαπιστώνεται ξανά στην διπλανή Τούμπα της Εποχής του Χαλκού (Ορειγάλκου) κατά την Γ' χιλιετία π.Χ. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεολιθικής κατοικήσεως στην Θέρμη είναι οι λάκκοι διαφόρων διαστάσεων και χρήσεων (κατοικήσεως, αποθηκεύσεως, απορριμμάτων) που είναι σκαμμένοι στο φυσικό αργιλώδες έδαφος αλλά και τα εκτεταμένα λιθόστρωτα γύρω τους. Οι λάκκοι που έχουν αναγνωρισθεί ως κατοικίες έχουν συνήθως διάμετρο από 2-4 μ. και βάθος από 0,40-0,90 μ. Οι ανασκαφείς νομίζουν ότι οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με πηλό και ίσως στηρίζονταν σε πασσάλους, αν και δεν έχουν βρεθεί οι

¹⁷² Σταύρος Κώτσος, «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Α') 'Ο νεολιθικός οικισμός της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης',» *Αρχαιολογία*, 26 Αυγούστου 2013 στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/08/26/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9/>>.

¹⁷³ Εκτός από τάφους των ιστορικών χρόνων μέχρι και την Οθωμανική Εποχή (14ος μ.Χ. αιώνα), δες Μπεττίνα Τσιγαρίδα, 'Από το νεκροταφείο του οικισμού των ιστορικών χρόνων της Θέρμης Β,' σ. 278-287, μέρος του «Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμης Β. Ανασκαφική Περίοδος 1987',» *Μακεδονικά* 27/ΚΖ (1989-1990): 223-288 & Πίνακας 1-7 και Μαρία Παππά και Χρήστος Αυγέρος και Στράτος Νανόγλου, «Ανασκαφή στον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης 2007,» ΑΕΜΘ, 21 (2007): 277-278 και Μαρία Παππά και Αναστάσιος Αντωνάρας και Ευαγγελία Βλιώρα και Στράτος Νανόγλου, «Νεολιθικός οικισμός Θέρμης 2008-2009,» ΑΕΜΘ, 22 (2008): 343-346.

οπές των πασσάλων που αποτελούν τυπικό αναγνωριστικό τέτοιων κατασκευών. Σε μερικές περιπτώσεις, όμως, μεγάλη οπή μέσα στον λάκκο έχει ερμηνευθεί ως θέση του κεντρικού πασσάλου που στήριζε την στέγη ενώ σε δύο λάκκους ο πυθμένας τους είχε επιστρωθεί με λίθους. Στον έναν μάλιστα εξ αυτών το λιθόστρωτο δάπεδο είχε επιδιορθωθεί τρεις φορές. Οι λάκκοι κατοικήσεως βρίσκονταν σε απόσταση μεταξύ τους και διασκορπισμένοι στον νεολιθικό χώρο της Θέρμης. Λάκκοι μικρών διαστάσεων και οι οποίοι έχουν πιο κάθετα τοιχώματα θεωρείται από τους αρχαιολόγους ότι χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες ή για την ρίψη απορριμμάτων. Οι λάκκοι αυτοί πολλές φορές περιέχουν λίθινα εργαλεία, αχρηστευμένα υλικά οικοδομήσεως, κεραμική. Σε τρία διαφορετικά σημεία και στα όρια του οικισμού εντοπίστηκαν μεγάλα ορύγματα με διαμέτρους από 15-30 μ., τα οποία είχαν προέλθει από συνένωση πολλών μικρότερων λάκκων και θεωρούνται κοινοτικά. Τμήματα των δαπέδων των ορυγμάτων αυτών ήταν λιθοστρωμένα με πολλαπλές επισκευές τους. Κατά την προχωρημένη Νεώτερη Νεολιθική, στις περιοχές αυτών των ορυγμάτων κατασκευάστηκαν ορθογώνιες καλύβες χωρίς εσωτερικές υπόσκαφες περιοχές και με λίθινα θεμέλια τοίχων, οι οποίες ήταν μάλλον κατοικίες. Η μετάβαση αυτή από τις κατοικίες που εσώκλειαν λάκκους στις μη υπόσκαφες υφίσταται και στον Μακρύγιαλο. Την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε η κατασκευή κυλινδρικού σχήματος λάκκων απορριμμάτων, μέσα στους οποίους έριχναν άχρηστα οικοδομικά υλικά και θραυσμένα αγγεία. Στην Θέρμη, όπως και σε άλλους νεολιθικού συνοικισμούς στην Μακεδονία είχαν κατασκευασθεί τάφροι σε διάφορα σημεία του οικισμού. Το μακρύτερο τμήμα τάφρου που έχει ανασκαφεί έχει μήκος 11 μ., το πλατύτερο τμήμα μετρήθηκε 5 μ. και το βαθύτερο 1,5 μ.

Η κεραμική που ανασύρθηκε από τις επιχώσεις στην Θέρμη χρονολογήθηκε στην Μέση και στην Νεώτερη Νεολιθική. Τα όστρακα αγγείων της Μέσης Νεολιθικής φέρουν καστανή και καστανέρυθρη στιλβωμένη εξωτερική επιφάνεια και γραπτή ή πλαστική διακόσμηση. Στα στρώματα της Νεώτερης Νεολιθικής, όμως, κυριαρχεί η μαύρη στιλβωμένη κεραμική με εγχάρακτα ή λευκά διακοσμητικά σχέδια ενώ συνυπάρχουν και όστρακα με λευκό επίχρισμα και ερυθρά σχέδια. Ενδιαφέρον προκαλεί ένα μικρό όστρακο αγγείου με έξεργη διακόσμηση πυκνών θηλών (τύπος *barbotin*).¹⁷⁴ Εκτός από τα αγγεία, μια πολυάριθμη συλλογή που έχει βρεθεί στην Θέρμη αποτελείται από πήλινα κουτάλια και κουτάλες που φέρουν ίχνη φωτιάς και βρέθηκαν ή τοποθετήθηκαν επί σκοπού στους κοινόχρηστους χώρους της Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής. Οι ανασκαφείς υποθέτουν ότι είτε η παρασκευή του φαγητού (κοντά στις καλύβες) και η κατανάλωσή του (επάνω στα λιθόστρωτα) γινόταν σε διαφορετικούς χώρους και κουτάλια και κουτάλες χρησιμοποιούνταν στον χώρο καταναλώσεως είτε παρασκευή και κατανάλωση γινόταν κοντά στις καλύβες και τα σκευή αυτά απλώς απορρίφθηκαν στους λάκκους που βρέθηκαν. Τέτοιου είδους αντικείμενα έχουν βρεθεί μεμονωμένα ή σε πολύ μικρότερους αριθμούς και σε άλλες νεολιθικές θέσεις, όπως στο Ντικίλι Τας, στον Μακρύγιαλο (εικ. 6 & σχ. 5), στην Θεσσαλία, στα νησιά του Αιγαίου, στην Βαλκανική, στην Μικρά Ασία. Στην Θέρμη βρέθηκαν 7 κουτάλια και 36 κουτάλες. Τα κουτάλια σώζονται κατά μεγάλο τμήμα τους και ένα ολόκληρο και έχουν μήκος 5-7 εκ. (εικ. 5-6 με χάρακα). Χρησιμοποιούνταν ατομικά για την κατανάλωση φαγητού. Από τις κουτάλες, οι οποίες ήταν σχετικά βαριά αντικείμενα, σώζεται συνήθως μόνο η λαβή ή η λαβή και μέρος του κοίλου τμήματός τους. Η μέση χωρητικότητά τους έχει υπολογισθεί σε 0,35 λίτρα (διαθέσιμα δείγματα από 0,13 έως περίπου 1 λίτρο). Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία του φαγητού, το σερβίρισμα του, την μεταφο-

¹⁷⁴ Μαρία Παππά και άλλοι, «Νεολιθικός οικισμός Θέρμης 2008-2009,» ΑΕΜΘ, 22 (2008): 348-349 & εικ. 13.

ρά του σε μερίδες, την μεταφορά καρπών.¹⁷⁵ Από την ίδια περιοχή, τους ίδιους χώρους με τα κουτάλια και τις κουτάλες, ανασύρθηκαν περί τις τριάντα μυλόπετρες αλλά και πολλοί κρατευτές με ορισμένους από αυτούς να έχουν διακοσμημένες επιφάνειες ενώ όλοι είχαν έντονα τα ίχνη καύσεως. Οι σπάνιοι κρατευτές της Νεολιθικής Εποχής ήταν στην Θέρμη πυραμιδόσχημα πήλινα αντικείμενα με οπή κυκλικού ή τετράγωνου σχήματος στο μέσο περίπου του κορμού τους και επίπεδη ή καμπύλη κορυφή.¹⁷⁶ Στην νεολιθική Θεσσαλία έχουν βρεθεί δείγματα με διακοσμημένες επιφάνειες και με «σειράς μαστοειδών εγκωμάτων» στην κορυφή του.¹⁷⁷ Οι κρατευτές χρησιμοποιούνταν σε ζεύγη. Όταν τοποθετούνταν ο ένας απέναντι στον άλλον με την φωτιά ανάμεσά τους λειτουργούσαν ως πυροστιά ή ψησταριά. Αυτοί που προετοιμάζαν το φαγητό, περνούσαν τεμάχια κρέατος σε οβελούς (σούβλες), τους στήριζαν από τις οπές ή τις εγκοπές επάνω από την φωτιά και τους γύριζαν για να ψηθεί το κρέας από όλες τις πλευρές. Επί της αρχής, δεν είναι τίποτα άλλο από το σημερινό σουβλάκι ή τον οβελία το Πάσχα.

Τα εξημερωμένα ζώα που έχουν αναγνωρισθεί στην Θέρμη είναι αιγοπρόβατα, βοοειδή, χοίροι και σκύλοι. Ως είναι φυσικό για την Νεολιθική Εποχή, τα αιγοπρόβατα αποτελούν το πολυπληθέστερο είδος εξημερωμένων ζώων και στην Θέρμη. Οι αρχαιολόγοι παρατήρησαν ότι τα οστά που περισυνελέγησαν αφορούσαν σε μεγάλα σε ηλικία πράγμα ενώ απουσίαζαν οστά ζώων μέχρι 6 μηνών. Συνεπώς, η εκτροφή των αιγοπροβάτων δεν γινόταν με κύριο σκοπό την παραγωγή γάλακτος διότι σε αντίθετη περίπτωση έπρεπε να είχαν θανατωθεί πολλά μικρά θηλάζοντα ζώα ώστε οι κτηνοτρόφοι να παίρνουν το γάλα από τις μητέρες. Η κύρια, λοιπόν, αιτία εκτροφής των αιγοπροβάτων ήταν το κρέας τους και το μαλλί τους. Στην Θέρμη παρατηρήθηκε ότι μεγάλος αριθμός αιγοπροβάτων είχαν σφαχθεί σε ηλικία 2-3 ετών και άρα για την κατανάλωση του κρέατός τους αλλά και σε μεγάλη ηλικία (4-6 ετών ή μεγαλύτερα) που σημαίνει ότι είχαν εκτραφεί για αναπαραγωγή και για το μαλλί τους, αν και δεν γνωρίζουμε πώς γινόταν η επεξεργασία του. Οι νεολιθικοί κτηνοτρόφοι, λοιπόν, είχαν υιοθετήσει μια «μικτή οικονομία» παραγωγής κρέατος και ερίου ενώ τα δεδομένα της ανασκαφής δείχνουν ότι υπήρχε αφθονία ζωοτροφών, ιδίως κατά τους χειμερινούς μήνες. Οι διαπιστώσεις, όμως, σε ό,τι αφορά στα βοοειδή είναι κάπως διαφορετικές. Εικάζεται ότι τα βοοειδή εκτρέφονταν για το γάλα τους, το κρέας τους και το δέρμα τους. Το εάν οι εκτροφείς χρησιμοποιούσαν την κοπριά τους ως λίπασμα για τις καλλιέργειες τους μένει να αποδειχθεί. Το μεγαλύτερο ποσοστό των χοίρων σφαγιάζονταν σε ηλικία μεταξύ 11-19 μηνών, πρακτική που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι νεολιθικοί κάτοικοι της

¹⁷⁵ Μαρία Παππά, «Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία,» στο *δινήσση*, Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου, επιμ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Κατερίνα Τζαναβάρη (Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012), σ. 25-33 και Μαρία Παππά και άλλοι, «Νεολιθικός οικισμός Θέρμης 2008-2009,» ΑΕΜΘ, 22 (2008): 348-349 & εικ. 18.

¹⁷⁶ Μαρία Παππά και άλλοι, «Ανασκαφή στον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης 2007,» ΑΕΜΘ, 21 (2007): 282-283 & εικ. 9-11. Μικρού όγκου παρόμοια πήλινα αντικείμενα ερμηνεύονται γενικώς ως βάρη αργαλειού. Στην ανασκαφή των Σερβίων Κοζάνης, όμως, ακόμη και μεγάλου όγκου ίδια αντικείμενα διαφόρων Εποχών ερμηνεύθηκαν ως βάρη αργαλειού παρά ως κρατευτές. Στην ίδια δημοσίευση γίνεται αναφορά παρομοίων αντικειμένων και από άλλες ανασκαφές αλλά και ο δισταγμός ορισμένων ανασκαφέων να τα ταυτίσουν με βάρη αργαλειού ή κρατευτές (Ridley et. al., *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73*, pp. 233-240).

¹⁷⁷ Ο Χρήστος Τσουντας ήταν αυτός που ταύτισε πήλινα, πυραμιδόσχημα, ανοικτά στην βάση και στην κορυφή σκεύη με κρατευτές και θυσίες προς θεούς αλλά βρήκε και 4 όμοια με αυτά της Θέρμης, των οποίων δεν στάθηκε τότε δυνατόν να ερμηνεύσει την χρήση αν και πίστευε ότι οι οπές χρησίμευαν για να στηρίζουν «το άκρο ράβδου». Δες Χρήστος Τσουντας, *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 14/Σακελλαρίου, 1908/2000), σ. 222-225, εικ. 120-121, πίνακας 30.1-2 & σ. 345-346, εικ. 276.

Θέρμης είχαν διαπιστώσει ότι σε αυτή την ηλικία το κρέας τους ήταν «ιδιαίτερα εύγευστο και τρυφερό». Οι υπόλοιποι χοίροι και ιδίως όσοι διαπιστώθηκε ότι είχαν ξεπεράσει τους 35 μήνες ζωής συμπεραίνουμε ότι προορίζονταν κυρίως για αναπαραγωγή. Είναι πιθανό, ο αριθμός των εκτρεφόμενων χοίρων να μεταβαλλόταν συχνά: το κοπάδι μπορεί να μειωνόταν αισθητά όταν υπήρχε έλλειψη τροφής ή κλιματικές αιτίες «αραίωναν επικίνδυνα τους πληθυσμούς των άλλων ζώων που προορίζονταν για σφαγή». Τα οστά σκύλων δεν λείπουν από τον οικισμό και οι ανασκαφείς νομίζουν ότι δεν σκοτώθηκαν για να αποτελέσουν μέρος της διατροφής των ενοίκων του. Οι σκύλοι γενικά πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως συνοδοί των κοπαδιών, φύλακες και ίσως στο κυνήγι.¹⁷⁸

Τα λίθινα εργαλεία αποτελούν την σε μεγαλύτερο αριθμό συλλογή αντικειμένων από την Θέρμη. Ως κύρια πρώτη ύλη χρησιμοποιούνταν τοπικό πέτρωμα από λατομείο σε απόσταση 12 χλμ. από τον οικισμό. Ορισμένα εργαλεία, όμως, είναι από οψιδιανό, ο οποίος μπορεί να προερχόταν από την Μήλο. Ο μεγάλος αριθμός των απολεπισμένων λίθινων εργαλείων αλλά και των προϊόντων λίθου υποδεικνύει ότι η Θέρμη υπήρξε ένα «παραγωγικό λιθοτεχνικό κέντρο».¹⁷⁹

Για ταφές σε δύο θέσεις στην δυτική Μακεδονία χρειάζεται να διατυπώσουμε ορισμένες διευκρινίσεις. Η ταφή στα Σέρβια Κοζάνης, η οποία είχε αρχικά θεωρηθεί ότι ανήκει στην Νεώτερη Νεολιθική, έχει πλέον ταυτοποιηθεί ως τάφος της Βυζαντινής Εποχής.¹⁸⁰ Οι ταφές στο Δισπηλιό στην Καστοριά δεν μπορούν να χρονολογηθούν σε συγκεκριμένη υποπερίοδο της Νεολιθικής Εποχής. Μάλιστα, ήδη από την εποχή της ανακαλύψεώς τους (1999) οι επιστημονικές διαφωνίες ανάμεσα στα μέλη της ανασκαφικής ομάδας υπήρξαν αδύνατον να συμβιβασθούν. Δύο τάφοι, σκόρπια οστά, οστά μέσα «σε τρία μικρά άβαφα αγγεία όχι επιμελημένης κατασκευής» και δύο πρωτόγνωρα ειδώλια προβλημάτισαν ιδιαίτερα την ομάδα. Τα ειδώλια παριστάνουν βοοειδές με επίπεδη πλατιά πλάτη να μεταφέρει μεγάλο κυκλικού σχήματος αγγείο με στενό λαιμό. Καμία ερμηνεία τους δεν ήταν ικανοποιητική ούτε ήταν βέβαιο πώς είχαν άμεση σχέση με τα οστά επειδή βρέθηκαν στην ίδια περιοχή με αυτά.¹⁸¹ Τα ανθρώπινα σκελετικά υπολείμματα, λοιπόν, εντάσσονται στο χρονολογικό εύρος κατοικήσεως του οικισμού (περ. 5600/5000-3000 π.Χ.) και βρέθηκαν σε διπλή ταφή ενηλίκων (σκελετοί Α και Β), διπλή ταφή δύο ανηλίκων, σε διάσπαρτα οστά, σε οστά που είχαν υποστεί καύση και βρέθηκαν είτε διάσπαρτα είτε μέσα σε αγγεία. Ο σκελετός Α (βρέθηκε το 95% των οστών) ανήκει σε άνδρα ηλικίας 40-55 ετών με πιθανό κάταγμα της αριστερής ωλένης (οστό χεριού), παραμορφώσεις στην άρθρωση της κερκίδας με την ωλένη (οστά χεριού) και στο στέρνο, παραμορφώσεις και αρθρίτιδα στα οστά του καρπού και του τارسού (στο πόδι). Από τις παρατηρήσεις αυτές συμπεραίνεται ότι επρόκειτο για άτομο

¹⁷⁸ Ευτ. Γ. Γιαννούλη, 'Η προϊστορική πανίδα της Θέρμης Β,' σ. 262-278 μέρος του «Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμης Β. Ανασκαφική Περίοδος 1987,» *Μακεδονικά* 27/ΚΖ (1989-1990): 223-288 & Πίνακας 1-7 και Ευτ. Γ. Γιαννούλη, 'Η νεολιθική Θέρμη Β: Τα δεδομένα από τα οστά των ζώων. (Ανασκαφική περίοδος 1989),' σ. 413-426, μέρος του «Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμη Β και Βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική περίοδος 1989,» *Μακεδονικά* 28/ΚΗ (1991-1992): 381-501.

¹⁷⁹ Μαρία Παππά, «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Β'). 'Ο νεολιθικός οικισμός στη Θέρμη Θεσσαλονίκης',» *Αρχαιολογία*, 9 Σεπτεμβρίου 2013, στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/09/09/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9-2/>>.

¹⁸⁰ Ridley et. al., *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73*, p. 54.

¹⁸¹ Χουρμουζιάδης, «Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο,» σ. 248-251 & σ. 250, εικ. 2.

που «μετέφερε βαριά φορτία». Ο σχεδόν πλήρης σκελετός Β ανήκει σε άνδρα ηλικίας 35-45 ετών με αλλοιώσεις στην επιφάνεια της κάτω αρθρώσεως με την κνήμη και πιθανό κάταγμα στην ίδια περιοχή. Επίσης, όταν βρισκόταν εν ζωή είχε χάσει όλους τους γομφίους (τραπεζίτες και φρονιμίτες) και προγομφίους (μπροστά από τους γομφίους), δηλαδή τα μεσαία και πίσω δόντια. Ήταν άτομο υγιές με «έντονη μυϊκή δραστηριότητα» ενώ πιθανόν κατανάλωνε σκληρή τροφή (π.χ. κρέας μαζί με το οστό) ή ξηρούς καρπούς. Δεν στάθηκε δυνατόν να προσδιορισθεί το φύλο των δύο ανηλίκων της διπλής ταφής αλλά το μικρότερο σε ηλικία παιδί ήταν 6±3 μηνών και το μεγαλύτερο 3-5 ετών όταν απεβίωσαν. Στο μεγαλύτερο παρατηρήθηκε επιπλέον όγκος οστού στην κόγχη του ματιού, ασθένεια η οποία συνδέεται με έλλειψη σιδήρου και αναιμία. Η μελέτη των διάσπαρτων οστών απέδειξε ότι ανήκαν σε 14 ενήλικα και 2 ανήλικα άτομα ενώ από τις καύσεις το ένα ήταν ανήλικο άτομο και απροσδιόριστου φύλου, το δεύτερο ενήλικο άρρεν και το τρίτο απροσδιόριστης ηλικίας και φύλου.¹⁸² Γενικώς, από το σκελετικό υλικό που μελετήθηκε δεν βρέθηκαν σημαντικές ασθένειες από τις οποίες υπέφεραν τα λίγα άτομα που μελετήθηκαν. Οι σκελετοί Α και Β δείχνουν ίσως το μέσο όρο ζωής στην Νεολιθική Εποχή αλλά και την καταπόνηση των οστών τους από την μεταφορά φορτίων.

Νοτιοδυτικά του Δισπηλιού, μόλις 13 χλμ. μακριά, και 8 χλμ. δυτικά του Άργους Ορεστικού ανασκάφηκε ο επίπεδος εκτεταμένου τύπου νεολιθικός οικισμός της Αυγής Καστοριάς, κοντά στο ομώνυμο χωριό. Ο οικισμός κάλυπτε έκταση 50.000-55.000 τ.μ. και κατοικήθηκε από τα μέσα της Μέσης Νεολιθικής μέχρι το τέλος της Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής (διορθωμένη/βαθμονομημένη ραδιοχρονολόγηση περ. 5650-4500 π.Χ.). Η κατοίκηση της Αυγής χωρίζεται σε τρεις φάσεις: Αυγή Ι (περ. 5650-5000/4900 π.Χ.), η οποία χαρακτηρίζεται από μεγάλους κοινόχρηστους χώρους (αυλές) και τελική καύση των καλυβών του οικισμού, Αυγή ΙΙ (περ. 5000/4900-4700 π.Χ.), όταν ο χώρος του οικισμού αναδιοργανώθηκε επάνω στα ερείπια της Αυγής Ι και συμπεριέλαβε ταφικό χώρο καύσεων, και την Αυγή ΙΙΙ (περ. 4700-4500 π.Χ.), όταν εμφανίζονται νέα κτίσματα σε παράλληλη διάταξη και διαδοχικά επίπεδα (σχεδόν αμφιθεατρική χωροταξία). Οι πρώτοι κάτοικοι εγκατέστησαν την γεωργοκτηνοτροφική οικονομία τους στην Αυγή σε λόφο με υψόμετρο 740 μ. και σε μία περιοχή με δάση μαύρης πεύκης, δρύες, φυλλοβόλα δένδρα αλλά και υγρόφιλα είδη γύρω από ρέματα και υγρές περιοχές. Ακόμη και σήμερα, στην βόρεια πλευρά του νεολιθικού οικισμού υπάρχει πηγή πόσιμου νερού. Στην δυτική πλευρά του οικισμού, η ανασκαφή αποκάλυψε σύστημα διπλών τάφρων (Α και Β). Η τάφος Α είχε διατομή σχήματος U, πλάτος μεγαλύτερο από 5,50 μ., βάθος μεγαλύτερο από 3 μ. και μάλλον περιέβαλλε τον οικισμό στην φάση Αυγή ΙΙΙ. Σκοπός της πρέπει να ήταν η προστασία του οικισμού από φερτά υλικά από ψηλότερα σημεία αλλά και από πλημμύρες, παροχετεύοντας τα νερά μακριά από τον οικισμό. Η τάφος Α πρέπει να οριοθετούσε και τον οικισμό, αν και στα 50.000-55.000 τ.μ. περιλαμβανόταν και αδόμητος χώρος. Στην εσωτερική πλευρά της τάφρου Α και σε απόσταση 10 μ. αποκαλύφθηκε η τάφος Β με μέγιστο πλάτος περί τα 2,60 μ. και σωζόμενο βάθος περ. 1,20 μ. Στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκε κεραμική, οστά και αδρές λίθοι ενώ στα ανώτερα στρώματα πηλός πάχους 0,20 μ. σε στρώσεις, ο οποίος παραπέμπει σε υπέργεια κατασκευή για την προστασία πιθανόν του οικισμού.

Στην Αυγή Ι, οι κάτοικοι είχαν αναγείρει ξύλινα κτίσματα με ανοικτούς χώρους ανάμεσά τους, στους οποίους πιθανόν γινόταν παρασκευή της τροφής και εγκαταλείπο-

¹⁸² Ειρήνη Ι. Πετρουσά, «Μελέτη ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων της θέσης Δισπηλιό,» *Ανάσκαμμα* 3 (2009): 37-43.

νταν τα διάφορα απορρίμματα. Οι καλύβες έχουν καεί και έχουν καταρρεύσει στην θέση που είχαν οικοδομηθεί. Τα υλικά κατασκευής τους, όπως δείχνουν τα «αρνητικά αποτυπώματα ξύλινων δοκαριών, πασσάλων και κλαδιών» στις μάζες πηλού, αποτελούσαν τοίχους, οροφές, πατάρια ή πιθανό δεύτερο όροφο και άλλες κατασκευές, μάλλον για την μακρά ή και μικρής διάρκειας αποθήκευση δημητριακών, άλλων καλλιεργούμενων ειδών και καρπών. Στα δάπεδα των καμμένων καλυβών διαπιστώθηκαν στάχτες από «θερμικές κατασκευές»¹⁸³ (φούρνοι με και χωρίς οπή στην κορυφή, εστίες, άλλες αταξινόμητες θερμικές κατασκευές αλλά όχι κλίβανοι κεραμικής)¹⁸⁴ και πιθανόν πύραυνοι (φορητές εστίες) για θέρμανση και φωτισμό που υπήρχαν εντός των κτισμάτων, ορισμένα καμμένα οστά ζώων από μαγείρεμα, λίγα θραύσματα κεραμικής από μαγειρικά σκεύη, σφαιρουλίτες¹⁸⁵ που προδικάζουν χώρους σταβλισμού, απανθρακωμένους σπόρους από δημητριακά και άλλα φυτά, φυτόλιθοι¹⁸⁶ από σιτηρά που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των καλυβών ή από επεξεργασία τους στους γύρω από αυτές χώρους. Η αρχαιοβοτανική έρευνα αποκάλυψε ότι οι νεολιθικοί κάτοικοι της Αυγής καλλιεργούσαν δικοκκο σιτάρι, λαθούρι, φακές και συνέλεγαν κρίνα. Τα κτίσματα στην Αυγή Ι ήταν ορθογώνια με εμβαδόν 50-70 τ.μ., άλλοτε κατευθείαν επάνω στο έδαφος και άλλοτε σε ελαφρά υπερυψωμένο δάπεδο, το οποίο χρησίμευε στην οριζόντια στήριξη της κατασκευής αλλά πιθανόν και στην προστασία της από την υγρασία. Είναι πολύ δύσκολο να ταυτισθούν οπές πασσάλων με αυτήν την περίοδο του βίου του οικισμού και οι αρχαιολόγοι οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι οι στύλοι των καλυβών (μάλλον από δρυ και μαύρη πεύκη) εδράζονταν επάνω σε μάζα πηλού ή μικρή ξύλινη οριζόντια βάση κάτω από κάθε στύλο, ίσως για την προστασία τους από την υγρασία του υπεδάφους. Οι καλύβες ήταν αραιά τοποθετημένες μέσα στον χώρο του οικισμού και ανάμεσά τους υπήρχαν κοινόχρηστοι χώροι, οι οποίοι περιελάμβαναν υπέργειους φούρνους, μικρούς υπόσκαφους φούρνους με οπή στην κορυφή τους (οποίο), εστίες αλλά και υπαίθρια εργαστήρια, όπως υποδεικνύουν το πλήθος των εργαλείων

¹⁸³ Στο όρο «θερμικές κατασκευές» (αγγλ. thermal structures ή fire installations, γαλλ. les combustions) που χρησιμοποιήθηκε στην Αυγή «εντάσσονται όλες οι κατασκευές που σχετίζονται άμεσα με τον περιορισμό και τον έλεγχο της φωτιάς» (Εβίτα Καλογηροπούλου, «Κατασκευές φωτιάς. Οι κατασκευές φωτιάς στο Νεολιθικό Οικισμό Αυγής: μια πρώτη προσέγγιση,» Ιούνιος 2011 στην <http://www.neolithicavgi.gr/?page_id=1218>).

¹⁸⁴ *Ιδιο.*

¹⁸⁵ «Όσον αφορά στην αναγνώριση χώρων σταβλισματος [...] η κοπριά αναγνωρίζεται μικροσκοπικά από την ύπαρξη σφαιρουλιτών [...] Οι σφαιρουλίτες είναι ασβεστόχα σφαιρίδια που σχηματίζονται στο εντερικό σύστημα των ζώων [...] και αποτίθενται στα ιζήματα μέσω της ζωικής κοπριάς. Είναι μεγέθους 5-15μ. [1 μικρόμετρο = 0,001 χλστ. του μέτρου] και το σχήμα τους σε πετρογραφικό μικροσκόπιο με διασταυρωμένα πολαροειδή θυμίζει σταυρό [...]. Η κοπριά των αιγοπροβάτων είναι ιδιαίτερα πλούσια σε σφαιρουλίτες [...] λόγω δευτερογενούς χημικής εξαλλοίωσης. Έχουν όμως εντοπιστεί και στην κοπριά άλλων ζώων ήμερων αλλά και άγριων». (Γεωργία Τσαρτσίδου, «Η Συμβολή των φυτολιθών στην αναγνώριση της χρήσης του χώρου στην προϊστορία. Συγκριτική μελέτη ενός εθνογραφικού παραδείγματος και μιας νεολιθικής θέσης.» Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας, 2009, σ. 157 και όλο το τμήμα '3.10.1. Αναγνώριση κτηνοτροφικών πρακτικών μέσω των φυτολιθικών συνόλων από κοπριές', σ. 156-158).

¹⁸⁶ «Οι φυτόλιθοι είναι μικροσκοπικές μορφές που συνίστανται σε άμορφο (μη κρυσταλλικό) διοξείδιο του πυριτίου, ο γνωστός οπάλιος και αναπτύσσονται στο κυτταρικό σύστημα των φυτών.[...] Αντίθετα επίσης από τα υπόλοιπα μακροκατάλοιπα (σπόροι, ξύλο, κλπ) δεν απαιτείται απανθράκωση για τη διατήρησή τους, ενώ υπάρχουν σε μεγάλες ποσότητες σε στρώματα στάχτης [...] Στους γεωργοκτηνοτροφικούς οικισμούς μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αρχείο πληροφοριών για τις γεωργικές, κτηνοτροφικές και κατασκευαστικές πρακτικές. Μπορούν να δώσουν σημαντικές πληροφορίες για το είδος και την ποσότητα των φυτών που εισήχθησαν σε μια θέση, για τα είδη που καταναλώθηκαν από ανθρώπους και ζώα, για τα φυτά που χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορες κατασκευές, για τα είδη που καλλιεργούνταν ή που εκπορεύονταν.» (Τσαρτσίδου, ό.π., σ. 52-58).

(όπως λίθινες λεπίδες και αιχμές βελών από πυρόλιθο που πρέπει να προήλθαν από ανταλλακτικό εμπόριο, πελέκεις, σμίλες,¹⁸⁷ οστέινα εργαλεία) συμπεριλαμβανομένων τριβείων και τριπτήρων («γουδοχέρια», «υπόβαθρα κρούσης/τριβής για θραύση ή σύνθλιψη του του καρπού των δημητριακών».)¹⁸⁸ Έξω από τις καλύβες, συνεπώς υπήρχε έντονη δραστηριότητα σε ό,τι αφορά στην προετοιμασία και παρασκευή του φαγητού. Δεν βρέθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων και εργαλείων κάτω από τις καμένες καλύβες και αυτή η απουσία ερμηνεύεται ως οργανωμένη εκκένωση από τους ενοίκους τους είτε για πρακτικούς λόγους είτε για συμβολικούς, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι μελετητές.

Η καλύβα αρ. 5 της φάσεως Αυγή Ι μπορεί να αποτελέσει μια ματιά στην νεολιθική ζωή του δεύτερου μισού της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. Τα ευρήματα θα μπορούσαν να μας καθοδηγήσουν σε μια ανάπλαση της διαβίωσης των κατοίκων αλλά και σε ορισμένα συμπεράσματα για αυτούς αν και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αποτελεί μία και μόνο στιγμή, αυτή της εγκαταλείψεως και καύσεώς της, σε έναν πολύ περιορισμένο χώρο από όλο τον νεολιθικό οικισμό. Με άλλα λόγια, τα συμπεράσματά των μελετητών δεν πρέπει να γενικευθούν πριν αποδειχθεί ότι η καλύβα αρ. 5 αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της ζωής στον οικισμό της Αυγής Ι. Βαθμονομημένες/διορθωμένες ραδιοχρονολογήσεις σε δείγματα άνθρακα έδειξαν ότι το κτίσμα χρησιμοποιούνταν μεταξύ περίπου 5300-5060 π.Χ. Βρίσκεται σε υπερυψωμένο σημείο του οικισμού με κλίσεις του εδάφους. Έχει καεί, όπως και οι υπόλοιπες καλύβες της ίδιας φάσεως, και η επιφάνειά της έχει διαταραχθεί από τάφρους θεμελιώσεως, οπές πασσάλων, λάκκους των κατοπιτών φάσεων Αυγή ΙΙ και Αυγή ΙΙΙ. Η επιφάνεια του κτίσματος υπολογίζεται σε 70-80 τ.μ. και είναι πιθανόν να υπήρχαν αραιά τοποθετημένοι πάσσαλοι στηρίξεως κατευθείαν μέσα στο έδαφος. Ο κεραμοποιημένος (ψημένος από την πυρκαγιά) πηλός των εξωτερικών τοίχων φέρει αποτυπώματα πασσάλων διαμέτρου 6-10 εκ. αλλά και διαιρεμένων ξύλων (μισοί κορμοί) τα οποία τοποθετούνταν το ένα δίπλα στο άλλο χωρίς να καταλήγουν μέσα στην γη και συνεπώς πρέπει απλώς να στερεώνονταν κατευθείαν επάνω στο έδαφος ή να εδράζονταν επάνω σε μάζα πηλού ή ξύλινη βάση. Ο ξύλινος αυτός τοίχος επενδύονταν αρχικά με μία στρώση καθαρού πηλού ενώ η μία ή περισσότερες που ακολουθούσαν ήταν από αχυροπηλό. Σε ορισμένα, μάλιστα, σημεία διασώζεται και «λεπτό λευκωπό επίχρισμα». Η διαδικασία αυτή αλλά και οι περιοδικές επισκευές της τοιχοδομίας είχαν φαίνεται ως σκοπό να στεγνώσουν όλες οι στρώσεις του πηλού. Για τμήματα της ανωδομής, ίσως κοντά στην στέγη, ή για τα εσωτερικά διαχωριστικά πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί η τεχνική των επενδυμένων με αχυροπηλό πλεγμένων κλαδιών, τα οποία στηρίζονταν σε πασσάλους ή διαιρεμένα ξύλινα στοιχεία. Τα ίχνη στις μάζες πηλού επιβεβαιώνουν και την χρήση σανίδων (επεξεργασμένων κορμών από δύο τουλάχιστον πλευρές τους). Παρότι δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία, από πήλινα ομοιώματα καλυβών από άλλες νεολιθικές θέσεις, εικάζεται ότι η στέγη ήταν δίριχτη (αποτελούμενη από δύο κεκλιμένα επίπεδα) από κλαδιά ή/και άχυρα ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις επενδύσεως της με πηλό.

Από το εσωτερικό του κτίσματος ανασύρθηκαν κεραμική, οργανικά υπολείμματα και εργαλεία. Στην βόρεια πλευρά του κτίσματος υπήρχαν θραύσματα κεραμικής, ορισμένα από τα οποία ήταν τμήματα μεγάλου αποθηκευτικού αγγείου. Στο νοτιοδυτικό του τμήμα ανασκάφηκε λάκκος κυκλικής κατόψεως με διάμετρο περ. 0,80 μ. και

¹⁸⁷ Η σμίλη ήταν εργαλείο που χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία του λίθου, του ξύλου αλλά και ως κοπίδι.

¹⁸⁸ Για τα λίθινα νεολιθικά εργαλεία δεσ περιγραφή και εικόνες σε Τάσος Μπεκιάρης, «Τριπτά εργαλεία από τον νεολιθικό οικισμό της Μάκρης Έβρου,» Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.

βάθος 0,45 μ., ο οποίος περιείχε περισσότερα από 10 κιλά σπόρους δίκοκκου σιταριού μαζί με λίγα απανθρακωμένα φρούτα. Αξιοπερίεργο είναι ότι οι σπόροι ήταν καθαρισμένοι και είχαν ενδεχομένως φυλαχθεί για κατανάλωση ή σπορά της επόμενης χρονιάς χωρίς τα λέπυρα (την εξωτερική τους επένδυση), γεγονός που τους έκανε πιο ευάλωτους στην υγρασία σε αντίθεση με το Δισπηλιό της ίδιας περιόδου, όπου σπόροι βρέθηκαν μαζί με την επένδυσή τους.¹⁸⁹ Η υπόθεση ότι αφέθηκαν να καούν σκόπιμα ως αποτέλεσμα τελετουργικής καταστροφής του κτίσματος προϋποθέτει μεγάλο πλεόνασμα ή ότι οι σπόροι είχαν ήδη καταστραφεί από την υγρασία ή άλλη αιτία. Αν και εντός του κτιρίου δεν βρέθηκε μόνιμη εγκατάσταση φούρνου ή εστίας, υπάρχουν ενδείξεις για κατάλοιπα θερμικής κατασκευής (φορητής;) ή «πλατφόρμας εργασιών» στο κέντρο του. Από τις επιχώσεις της καλύβας ανασύρθηκαν βότσαλα, τριβεία και τριπτήρες μικρού μεγέθους, εργαλεία κρούσεως, στιλβωτήρες,¹⁹⁰ τα περισσότερα από τα οποία ήταν ιδιαίτερος χρησιμοποιημένα, «σχεδόν εξαντλημένα, ενώ αρκετά θεωρούνται επανασχεδιασμένα ή ανακυκλωμένα, εξυπηρετώντας διαφορετικές από τις αρχικές λειτουργίες τους». Αποψη μας είναι ότι αυτά τα εργαλεία εγκαταλείφθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους ως άχρηστα. Τα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνουν θραύσματα αγγείων, λίγα εργαλεία από πυρόλιθο, πολλοί σπόροι δίκοκκου σιταριού, λίγα οστά μικρών ψαριών (είδος κυπρίνου) και μύδια του γλυκού νερού.

Στα ανατολικά και στα βόρεια της καλύβας αρ. 5 ανοίγονταν μεγάλοι ακάλυπτοι χώροι στους οποίους ήταν εγκαταστημένες θερμικές κατασκευές και από όπου ανασύρθηκαν όστρακα αγγείων, οργανικά υλικά, και εργαλεία. Οι αρχαιολόγοι εκτιμούν ότι η ανοικτή περιοχή στα ανατολικά εκτάσεως περίπου 200 τ.μ. και η περιοχή στα βόρεια του κτίσματος εκτάσεως περίπου 250 τ.μ. ήταν λειτουργικά συνδεδεμένοι με αυτό αλλά και με άλλες γειτονικές καλύβες. Οι ανασκαφές έδειξαν την ύπαρξη υπόσκαφου φούρνου ελλειπτικού σχήματος 0,90 μ. επί 0,60 μ. με άνοιγμα εισόδου. Στην είσοδο αυτή βρέθηκε κροκάλα που πιθανόν την έφραζε για να ελέγχεται η θερμοκρασία στο εσωτερικό της θερμικής κατασκευής. Ο φούρνος ήταν κατάλληλος για βράσιμο τροφών μέσα σε μικρά αγγεία, ψήσιμο επάνω σε ξυλάνθρακες αλλά και αποξήρανση καρπών με την θερμότητα της φωτιάς. Στους ανοικτούς χώρους της καλύβας αρ. 5 ανασκάφηκαν εστία και άλλοι μικρότεροι φούρνοι οι οποίοι περιείχαν στάχτη και οργανικά κατάλοιπα και οι οποίοι παραπέμπουν σε προετοιμασία της τροφής και μαγείρεμα σε «οικιακό επίπεδο». Ανάμεσα στις 26 θερμικές κατασκευές που αναγνωρίστηκαν σε όλες τις φάσεις στην νεολιθική Αυγή (13 εστίες, 11 φούρνοι, 2 αταξινόμητες) δεν βρέθηκαν κεραμικοί κλίβανοι.¹⁹¹ Κοντά στις θερμικές συσκευές έχουν ανασκαφεί «τρεις συγκεντρώσεις στάχτης», οι οποίες αποδείχθηκε ότι ήταν κατάλοιπα καύσεων ξύλων κατά χώραν (*in situ*), δηλαδή ήταν «ανοιχτές πυρές». Τα φυτικά κατάλοιπα από τις ανοικτές περιοχές της καλύβας αρ. 5 περιλαμβάνουν υπολείμματα επεξεργασίας κριθαριού, κράνα, τεμάχια από πιθανώς αποξηραμένα σύκα και λέπυρα μονόκκοκου και δίκοκκου σιταριού. Οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι οι περιβάλλοντες την καλύβα αρ. 5 ανοικτοί χώροι μπορεί να λειτουργούσαν και ως κοινόχρηστοι χώροι από περισσότερα τους ενός νοικοκυριά. Τα όστρακα των αγγείων των χώρων αυτών περιλαμβάνουν μικρού και μεσαίου μεγέθους αγγεία τύπου φιάλης, μεγάλα αγγεία ευρύστομα ή με λαιμό, αγγεία τύπου πινακίου («ταψιά»), πίθοι αποθηκεύσεως. Τα αγγεία καθημερινής χρήσεως χρησιμοποιούνταν αναμφίβολα για την προετοιμασία και την κατανάλω-

¹⁸⁹ Evi Margaritis, «Storage, Gathering and Lathyrism? at Dispilio,» *Ανάσκαμμα* 5 (2011): 116.

¹⁹⁰ Για τα λίθινα νεολιθικά εργαλεία δεξ περιγραφή και εικόνες σε Τάσος Μπεκιάρης, «Τριπτά εργαλεία από τον νεολιθικό οικισμό της Μάκρης Έβρου,» *Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, 2007.

¹⁹¹ Καλογηροπούλου, ό.π.

ση της τροφής, για την αποθήκευσή τροφίμων αλλά πιθανότητα και για την μεταφορά τους. Όπως διαπιστώθηκε για τα εργαλεία μέσα στην καλύβα και τα εργαλεία που βρέθηκαν στους ανοικτούς χώρους μπορούν να χαρακτηριστούν ως εξαντλημένα, καμένα και αποσπασματικά. Φαίνεται, λοιπόν ότι οι κάτοικοι της Αυγής Ι απέρριπταν/εγκατέλειπαν τα φθαρμένα εργαλεία και στους ανοικτούς χώρους γύρω από τις καλύβες.¹⁹²

Σε αντίθεση με τους ανασκαφείς οι οποίοι θεωρούν ότι υπολείμματα διατροφής και τελείως φθαρμένα αντικείμενα καθημερινής χρήσεως «συνδέονται με συγκεκριμένες μνήμες, γεγονότα και νοήματα [... αλλά και ότι] οι ανοιχτοί χώροι [... είναι] κοινωνικά πεδία [... όπου] διαμορφώνονται και εμποδώνονται κοινωνικές ταυτότητες»,¹⁹³ θα θέλαμε να δώσουμε μια πραγματιστική μόνο διάσταση και όσο αυτήν επιτρέπουν τα ευρήματα της ανασκαφής. Η αρχαιολογική εικόνα στην καλύβα αρ. 5 και στις γύρω ανοικτές περιοχές της αποτελεί την τελευταία στιγμή της ζωής τους πριν την πλήρη εγκατάλειψή τους, όπως και των υπολοίπων κτισμάτων και χώρων της φάσεως Αυγή Ι. Είναι πιθανό η καύση των κτισμάτων αλλά και των γεννημάτων να έχει σχέση με τις ολέθριες επιδράσεις της υγρασίας στην περιοχή, όπως δείχνουν οι πλήρως κατεστραμμένοι από την διάβρωση νότιοι χώροι του νεολιθικού οικισμού, και όχι «σε συμβολικό επίπεδο [...] με την αναγκαιότητα της 'κοινωνικής απόσυρσης' του αγροτικού προϊόντος ή να ειδωθεί [sic] ως μέσο διαπραγμάτευσης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον».¹⁹⁴ Οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την περιοχή αυτή αλλά και όποια αντικείμενα και εργαλεία είχαν τελείως φθαρεί μια που θα χρησιμοποιούσαν καινούρια στον νέο χώρο όπου μετακόμισαν. Ξετυλίγοντας όμως τον χρόνο προς τα πίσω, μπορούμε να δούμε την ζωή στην καλύβα αρ. 5 του νεολιθικού οικισμού Αυγή Ι και γύρω από αυτήν. Στην καλύβα των 70-80 τ.μ., στο εσωτερικό της οποίας υπήρχαν ένα ή περισσότερα ξύλινα διαχωριστικά, πρέπει να ζούσαν μία ή δύο οικογένειες. Αποθήκευαν την παραγωγή τους και τους καρπούς σε μικρά και μεγάλα αγγεία αλλά και σε αποθηκευτικό λάκκο, το περιεχόμενο των οποίων χρησιμοποιούσαν για να τραφούν ή και για να σπείρουν τα χωράφια. Όταν ο καιρός δεν επέτρεπε τις εξωτερικές εργασίες πρέπει να αποφλοιόταν, να προετοίμαζαν την τροφή και να την κατανάλωναν μέσα στο κτίσμα. Για να ζεσταθούν και να μαγειρέψουν χρησιμοποιούσαν στο κέντρο της καλύβας μικρό τμήμα του δαπέδου τον οποίο είχαν πιθανόν απομονώσει από τον υπόλοιπο χώρο με μάζες πηλού. Όταν το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες, όλες αυτές οι εργασίες μάλλον ελάμβαναν χώρα στους εξωτερικούς ανοικτούς χώρους εκεί όπου μπορούσαν να συναναστραφούν κοινωνικά με τους ενοίκους άλλων καλυβών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ακρίβεια το είδος της συναναστροφής αλλά σίγουρα έβλεπε η μία οικογένεια την μαγειρική της άλλης, ίσως αντάλλασσαν προϊόντα που η μία είχε σε περίσσειμα και χρειαζόταν η άλλη, ίσως οι γυναίκες έδειχναν η μία στην άλλη τα κοσμήματά τους, ίσως συζητούσαν στα γρήγορα, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Όλα αυτά ενώ φυσικά πραγματοποιούσαν τις αγροτικές εργασίες και το μαγείρεμα στους ανοικτούς χώρους γύρω από την καλύβα αρ. 5 και τις άλλες που βρίσκονταν στην ίδια περιοχή του οικισμού. Μέχρι που οι καλύβες της Αυγής Ι κήκαν και αρχαιολογικά εμείς σήμερα αναγνωρίζουμε την δεύτερη φάση του βίου του οικισμού, την Αυγή ΙΙ.

Η φάση Αυγή ΙΙ είναι ένα αίνιγμα. Δεν φαίνεται να υπάρχουν κτίσματα της

¹⁹² Γεωργία Στρατούλη και Niels H. Andreasen και Εβίτα Καλογηροπούλου και Νίκος Κατσικαρίδης και Δημήτρης Κλουκίνας και Γεωργία Κορομηλά και Εύη Μαργαρίτη και Τάσος Μπεκιάρης, «Σπίτια και αυλές' στον νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς: το Κτήριο 5 και οι γειτονικοί ανοιχτοί χώροι,» ΑΕΜΘ 25 (2011): 7-18.

¹⁹³ *Ιδιο*, σ. 16.

¹⁹⁴ *Ιδιο*.

φάσεως αυτής επάνω από την φάση Αυγή I ή δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί από την αρχαιολογική σκαπάνη εκτός από «διαβρωμένα κατάλοιπα δομών που μπορεί να ανήκαν σε οικοδομήματα». Παρ' όλα αυτά, η ανασκαφέας νομίζει ότι την περίοδο αυτή ο οικισμός μετακινήθηκε στο νότιο τμήμα της νεολιθικής θέσεως που σήμερα έχει καταστραφεί από την διάβρωση του εδάφους. Μάλλον, την μετακίνηση αυτή επέβαλλαν κλιματικοί λόγοι ή πιθανόν κοινωνικές αιτίες. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, η χρήση που υφίσταται στους χώρους της Αυγής II είναι αποσπασματική και μόνο στις μη στεγασμένες περιοχές της θέσεως. Εκεί αποκαλύφθηκαν «θερμικές κατασκευές» και διάφορα ευρήματα από την καθημερινή δραστηριότητα των κατοίκων. Στην μέση περίπου της θέσεως και σε ανοικτό χώρο εντοπίστηκαν 10 μικρά αγγεία διαφόρων μεγεθών, σχημάτων και κατασκευής με υπολείμματα καύσεως νεκρών, τοποθετημένα ημικυκλικά και σε μία έκταση μικρότερη των 3 τ.μ. Ο αριθμός των καμμένων ανθρώπινων οστών ήταν πολύ μικρός (με βάρος από 10 γρ. μέχρι 165 γρ.)¹⁹⁵ και είχαν αυτά τοποθετηθεί μέσα στα αγγεία μετά την έκθεσή τους σε πυρά, στην οποία είχαν επιτευχθεί πολύ μεγάλες θερμοκρασίες (μεγαλύτερες από 700°C) έτσι ώστε να επέλθει τέλεια καύση. Οι αρχαιολόγοι νομίζουν ότι τα οστά αφέθηκαν να κρυώσουν για τουλάχιστον μία ημέρα και μετά κάποια επιλέχθηκαν τυχαία και τοποθετήθηκαν στα αγγεία. Σε δύο από τα αγγεία βρέθηκαν και απανθρακωμένοι σπόροι μαζί με τα οστά του θανόντος. Μπόρεσαν να αναγνωρισθούν 6 ενήλικες και πιθανόν ένα ανήλικο άτομο από τα θρυμματισμένα και λίγα οστά σε κάθε αγγείο. Τα αγγεία στήθηκαν με το στόμιο προς τον ουρανό, καλύφθηκαν με μία ή δύο στρώσεις από μεγαλύτερα θραυσμένα αγγεία και έτσι δημιουργήθηκε μικρός τύμβος σε κάθε ένα από αυτά. Η ανασκαφέας υποθέτει ότι επειδή τα αγγεία και οι τύμβοι βρέθηκαν σε διαφορετικά βάθη μέσα στο έδαφος, αποτελούν εναποθέσεις σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, ίσως στα πλαίσια μίας επαναλαμβανόμενης ταφικής τελετουργίας. Επίσης, θεωρεί ότι η «ενσωμάτωση του ταφικού χώρου [...] μέσα στους χώρους καθημερινής δραστηριότητας, αποτελεί σαφέστατα μια συμβολική σύνδεση της ζωντανής κοινωνίας με το προγονικό της παρελθόν [...], οι κάτοικοι [υπογράμμισαν] τη σταθερή παρουσία τους και τη συνέχεια της ύπαρξής τους σε αυτόν».¹⁹⁶ Κατά την δική μας άποψη, η οποία αποτελεί και μέρος των υποθέσεων που διατυπώνουν οι ανασκαφείς, οι 10 τεφροδόχοι είναι φυσικά πολύ σημαντικό εύρημα αλλά προσδιορίζουν και την σημασία που έδιναν οι νεολιθικοί κάτοικοι της Αυγής σε αυτά τα 10 πρόσωπα. Μετά τον θάνατό τους, ο οποίος πρέπει να επήλθε σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, τα ξεχώρισαν από τα άλλα μέλη της κοινότητάς τους. Μήπως, τελικά, επρόκειτο για την οικογένεια του 'αρχηγού' του οικισμού ή σημαντικά μέλη του, τα οποία τιμητικά ετάφησαν σε αυτό το συμβολικό ημικυκλικό σχήμα; Βέβαια, εάν αποδεχθούμε αυτόν τον ισχυρισμό αμέσως διακρίνουμε και τις κοινωνικές του προεκτάσεις, την πιθανή ύπαρξη δύο κοινωνικών ομάδων στο χωριό. Ελλείπει όμως άλλων στοιχείων, όλα αυτά δεν είναι παρά εικασίες.

Στην φάση Αυγή III η αρχιτεκτονική των κτισμάτων και η οργάνωση του χώρου αλλάζουν μαζί με τις αποθετικές πρακτικές. Χαρακτηριστικό της οριοθετήσεως και πιθανόν προστασίας του οικισμού είναι η δύο περιμετρικοί τάφοι A και B. Άλλο ιδιαίτερο στοιχείο της περιόδου αυτής είναι οι πολλοί αποθετικοί λάκκοι, τα υλικά που βρέθηκε εντός των οποίων μπορεί «σε αρκετές περιπτώσεις να υποδεικνύουν δομημένη εναπόθεση». Δέκα κτίσματα της Αυγής III έχουν ανασκαφεί σε όλη την έκταση του οι-

¹⁹⁵ Το συνολικό βάρος των υπολειμμάτων από την καύση ενήλικα νεκρού ποικίλει μεταξύ περ. 1000-3600 γρ.

¹⁹⁶ Γεωργία Στρατούλη και Σεβαστή Τριανταφύλλου και Νίκος Κατσικαρίδης και Τάσος Μπεκιάρης, «Η διαχείριση του θανάτου: χώρος ταφικής πρακτικής στον νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς,» ΑΕΜΘ 23 (2009): 17.

κισμού, τα οποία με την εξαίρεση ενός αψιδοειδούς ή ελλειπτικού ήταν ορθογώνια και με εμβαδόν 75-90 τ.μ. Η θεμελίωση των τοίχων τους είχε γίνει μέσα σε τάφρους/«πέλματα θεμελίωσης» σχήματος U και βάθους μεγαλύτερου των 0,50 μ. Σε ορισμένες καλύβες, τα ίχνη πασσάλων διαφόρων διαμετρημάτων διακρίνονται μέσα στις τάφρους, πράγμα που υποδηλώνει την ύπαρξη ξύλινου τοίχου επενδυμένου με πηλό, ή σε άλλες υπάρχουν πάσσαλοι μόνο στις τέσσερις γωνίες και μπορεί να υποδεικνύουν την χρήση χυτής πηλοδομής (pisé). Επίσης, η συνύπαρξη και των δύο τεχνικών σε ένα κτίσμα δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Πάσσαλοι που στερεώνονται μέσα σε οπές στο έδαφος και εσωτερικά των τάφρων της καλύβας αρ. 2β ίσως αποτελούσαν μέρος της ανυψώσεως του δαπέδου της λόγω της υγρασίας. Ορισμένες καλύβες, όπως η αρ. 2β και αρ. 6, οριοθετούνται με προστατευτικές από την υγρασία (;) «ταφροειδείς κατασκευές» και μοιάζουν να διαθέτουν κάποια αυτονομία στον οικιστικό χώρο. Επίσης, στην περίπτωση της μεγάλης ορθογώνιας καλύβας αρ. 2β (εμβαδού 80-90 τ.μ.) παρατηρήθηκε η ολική ανακατασκευή της (μία ή δύο φορές) στην ίδια ακριβώς θέση.¹⁹⁷

Οι περισσότεροι λάκκοι που έχουν βρεθεί στον χώρο του οικισμού ανήκουν στην περίοδο Αυγή ΙΙΙ και είναι συνήθως κυκλικού ή ελλειψοειδούς σχήματος με διατομή σχήματος U και με διάμετρο περίπου μεταξύ 1-3 μ. και με μέγιστο βάθος 0,50 μ. Κάποιοι βρίσκονται εκτός των καλυβών ενώ άλλοι «διακόπτουν τις τάφρους θεμελίωσης» τους ενώ ο λόγος διανοίξεώς τους και η χρήση τους είναι αδιευκρίνιστη. Θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί για την εξόρυξη αργίλου από το υπέδαφος, ο οποίος πιθανόν έχει χρησιμοποιηθεί ως πηλός στις κατασκευές και στα πήλινα αντικείμενα που κατασκευάζονταν στον οικισμό. Επίσης, θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως χώροι εργασίας, αποθήκες ή ακόμη και ορισμένοι ως οπές πασσάλων. Ανεξαρτήτως όμως από την αρχική τους χρήση, κατά την ανασκαφή βρέθηκαν γεμάτοι με αγγεία, λίθινα εργαλεία, κοσμήματα (δακτυλίδια, ψέλια, ψήφους από το όστρεο *spondylus gaederopus* και από μαλαχίτη¹⁹⁸), οστίνη φλογέρα αλλά και λίγες σφραγίδες¹⁹⁹ και ειδώλια, όλα αυτά ακέραια ή σε θραύσματα. Οι λάκκοι περιείχαν επίσης και οικοδομικό υλικό, ξυλάνθρακες, στάχτη, απανθρακωμένους σπόρους, κατάλοιπα τροφών, οστά ζώων και ψαριών.²⁰⁰

Στον Μακρύγιαλο Πιερίας, ταφές ανασκάφηκαν και στις δύο θέσεις της Νεώτερης Νεολιθικής (Makriyalos I και Makriyalos II). Στην θέση Makriyalos I, οι δύο παράλληλοι τάφροι (Α και Β, εσωτερική και εξωτερική αντίστοιχα) που περιέτρεχαν τον οικισμό όριζαν μία μη πλήρως ανασκαμμένη έκταση 280.000 τ.μ., η οποία ήταν αραιοκατοικημένη με συστάδες από ημιυπόγειες καλύβες. Η τάφος Α είχε μέγιστο ανά τόπους βάθος 3,5 μ. και πλάτος 4,5 μ. Φαίνεται ότι την εξωτερική της πλευρά ή τμήμα αυτής προστάτευαν πλίνθινο και λίθινο τείχος, τμήματα του οποίου ευρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Η τάφος Β ήταν ένα αβαθές και συνεχές αυλάκι ενώ η Γ, μικρό τμήμα

¹⁹⁷ Για τις καλύβες αρ. 2B και αρ. 6 δες αναλυτικά σε Γεωργία Στρατούλη και Τάσος Μπεκιάρης, «Αυγή Καστοριάς: στοιχεία της βιογραφίας του νεολιθικού οικισμού», ΑΕΜΘ 22 (2008): 6-7.

¹⁹⁸ Ο μαλαχίτης είναι ορυκτό του χαλκού (ανθρακικός χαλκός) με χρώμα πράσινο και σήμερα θεωρείται ημιπολύτιμος λίθος.

¹⁹⁹ Για τις σφραγίδες στην βαλκανική προϊστορία δες Bailey, pp. 109-110.

²⁰⁰ Γεωργία Στρατούλη, «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Δ'). Νεολιθικός Οικισμός Αυγής Καστοριάς: μια αγροτική κοινωνία της 6ης και 5ης χιλιετίας σε μετάβαση',» *Αρχαιολογία*, 7 Οκτωβρίου 2013, στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/10/07/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9-4/>>. Δες κυρίως έγχρωμες εικόνες ευρημάτων σε Γεωργία Στρατούλη, «Νεολιθική Αυγή Καστοριάς», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 91 (Ιούνιος 2004): 110-116.

της οποίας έχει αποκαλυφθεί ίσως αποτελούσε διαχωριστικό του οικισμού. Το σύστημα των τάφρων επιδέχεται διάφορες ερμηνείες, ορισμένες από τις οποίες μπορεί να είναι και συνδυαστικές. Σύμφωνα με τα ευρήματα, οι ανασκαφείς νομίζουν ότι πρώτα-πρώτα οριοθετούν τον οικισμό αλλά θα μπορούσαν να χρησιμεύουν και ως χώρος ρίψεως απορριμμάτων, ταφής, ως δεξαμενές ύδατος. Από τα βαθύτερα στρώματα της τάφρου Α ανασύρθηκαν σκελετοί αλλά αποκαλύφθηκαν και περιπτώσεις στις οποίες οστά είχαν συγκεντρωθεί και καλυφθεί από λίθους. Γενικώς, διασκορπισμένα ανθρώπινα οστά υπήρχαν σε διάφορα σημεία της τάφρου, ίσως παρασυρμένα εκεί από την σημαντική διάβρωση του εδάφους, ενώ, για τον ίδιο λόγο, διασκορπισμένα οστά στους κατοικούμενους χώρους δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εάν προέρχονται από ταφές. Στην θέση Makriyalos II βρέθηκε ολόκληρος σκελετός αλλά και τα υπολείμματα αποτεφρώσεως βρέφους μέσα σε μικρό αγγείο.²⁰¹

Ταφές της Νεώτερης Νεολιθικής αποκαλύφθηκαν και 15 χλμ. βορειοανατολικά της Κοζάνης, στην θέση Τούμπα Κοιλιάδας-Κρεμαστής (εφεξής Κρεμαστή) και ανάμεσα στα χωριά Κρεμαστή και Κοιλιάδα. Ο τύμβος έχει ύψος 1-1,5 μ. και η νεολιθική θέση καλύπτει επιφάνεια 35.000 τ.μ. Οι 462 λάκκοι, οι 5 τάφροι ή τμήματά τους, οι 23 ταφές μετά από αποτέφρωση και οι δύο ενταφιασμοί σε λάκκους ραδιοχρονολογήθηκαν στην Νεώτερη Νεολιθική και συγκεκριμένα στα έτη 5340-4930 π.Χ. Στην ερμηνεία των ανασκαφικών ευρημάτων, η ανασκαφέας χρησιμοποιεί κυρίως την ανθρωπολογική θεώρηση τους ή την ονομαζόμενη κοινωνική αρχαιολογία. Σύμφωνα με την θεωρία που εφαρμόζει, επιθυμεί να ανακαλύψει «τα αξιώματα συμβόλων και τα ιδεολογικά πρότυπα [τα οποία] δίνουν σε ένα ολόκληρο πολιτισμό [culture] τα δικά του μοναδικά χαρακτηριστικά». Παρατηρεί ότι υπήρχαν περιοχές του οικισμού οι οποίες δεν χρησιμοποιούνταν για κατοίκηση. Οι κατασκευές του νεολιθικού οικισμού της Κρεμαστής διαχωρίζονται σε λάκκους (αρχαιότερους χρονολογικά) και τάφρους ενώ ο χώρος του χρησιμοποιούνταν για ταφές μετά από αποτέφρωση. Κατασκευές και ταφές συνδέονται ιδεολογικά με την καύση. Όταν η διάρκεια ζωής των τετραγώνου σχήματος υπέργειων καλυβών έφθανε στο τέλος τους, αυτές καίγονταν και τα υπολείμματα της καύσεως ή μέρος τους θάβονταν σε λάκκους, οι οποίοι βρίσκονταν σε συγκεκριμένο χώρο εντός του ευρύτερου χώρου του οικισμού. Η ανασκαφέας, θεωρεί ότι αυτή η πρακτική πιθανόν συμβολίζει «την καταστροφή οτιδήποτε είναι παλαιό και ακάθαρμο και την μετατροπή σε ιερού αυτού που έχει ζωή και είναι νέο». Η ανασκαφείσα οικιστική περιοχή με βάση τα ευρήματα χαρακτηρίζεται από χώρους αποθηκείσεως, εργαστηρίων, αποσπάσεως πηλού ως πρώτη ύλη, απορριμμάτων, και ταφής καύσεως νεκρών αλλά πιθανότατα όχι καλυβών-οικιών. Με την χρήση θεωρητικών-ιδεολογικών σχημάτων για τους λάκκους (διαστάσεις, κατασκευή, εσωτερική στρωματογραφία, περιεχόμενο) και την συσχέτιση μεταξύ τους, η ανασκαφέας συνδέει «την γονιμότητα με τους νεκρούς» και τρόπους εξασφαλίσεως τροφής. Ως πιθανά σύμβολα γονιμότητας νομίζει τις μολόπετρες και τις συλλογές από μικρογραφίες αγγείων μέσα σε λάκκους, τα οποία βλέπει ως προσφορές προς τους νεκρούς και συνδεδεμένα με σημαντικά γεγονότα. Υποστηρίζει ότι τα «κλειστά» σχήματα λάκκων σχετίζονται «με νεκρούς και υπολείμματα σχετικών ιεροτελεστιών» ενώ τα «ανοικτά» μαζί με τις τάφρους με «κοσμικές δραστηριότητες [λ.χ. πρώτη ύλη για πηλό] και ίσως τις σχετιζόμενες ιεροτελεστιές». Τα ανοικτά σχήματα μπορεί να «κρύβουν την θρησκευτική πίστη» (belief) των νεολιθικών κατοίκων ότι σχετίζονται με την ζωή και τα κλειστά με τον θάνατο, το τέλος, για αν-

²⁰¹ Maria Pappa and Manthos Besios, «The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations,» *Journal of Field Archaeology*, 26 (Summer 1999): 180-186.

θρώπους, ζώα, κατοικίες, και αντικείμενα (κύκλος ζωής και θανάτου). Επίσης, αντιμετωπίζει τα ανθρωπομορφικά ειδώλια που βρέθηκαν στην οικιστική περιοχή με τα ζωομορφικά ειδώλια της περιοχής των ταφών ως «αντιδιαστολή μεταξύ ζωής και θανάτου». Κατά την αντίληψή της, «οι νεκροί, τα νεκρά ζώα, κτίσματα, και αντικείμενα αντιμετωπίζονται [από τους νεολιθικούς ανθρώπους] με τον ίδιο τρόπο, έτσι ώστε να συνιστούν ένα και το αυτό νεκροταφείο, έναν δημόσιο χώρο για 'τους νεκρούς', κοινό για ολόκληρη την κοινότητα». Επιπλέον, η μορφή και ο προσανατολισμός των τάφων σε σχέση με τα σημεία του ορίζοντα είναι πιθανόν να «αντικατοπτρίζει απόψεις [ιδέες] συνέχειας και ανανεώσεως, συμπεριλαμβανομένης της έννοιας του χρόνου κι άλλες κοσμολογικές αντιλήψεις (beliefs) σε παρόμοιους ιδεολογικούς σχηματισμούς».²⁰² Οι θεωρητικές υπερβάσεις της ανασκαφής στην Κρεμαστή θα είχαν πραγματικό νόημα σε μία ανθρωπολογική μελέτη, κατά την οποία η ανθρωπολόγος βλέπει ιδίοις όμμασι τους πρωτόγονους ανθρώπους που ζουν στις απομονωμένες κοινότητές τους στον 20ο ή 21ο μ.Χ. αιώνα να πραγματοποιούν αυτά τα οποία ισχυρίζεται ότι έπρατταν οι νεολιθικοί της Κρεμαστής και να εξηγούν στους μελετητές τους τους λόγους για τους οποίους ενεργούσαν καθ' αυτόν τον τρόπο. Με τα υφιστάμενα αρχαιολογικά στοιχεία, δεν είναι δυνατόν να ανασυντεθούν οι κοινοτικές και κοινωνικές αντιλήψεις και δοξασίες των νεολιθικών ανθρώπων για καμία σχεδόν από τις ελλαδικές θέσεις.

Η πρακτική της καύσεως των νεκρών παρουσιάζεται στην Κρεμαστή ήδη από την δεύτερη φάση χρήσεως στην ανασκαμμένη περιοχή και συνεχίζει με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα στις νεώτερες φάσεις. Στην αρχαιότερο στρώμα Γ ανασκάφηκε πυθμένας αγγείου με προσκολλημένη μάζα ανθρωπίνων οστών που είχαν υποστεί καύση. Στο νεώτερο και πρώτο από την επιφάνεια στρώμα Α της ανασκαμμένης περιοχής ανακαλύφθηκαν 22 δευτερεύουσες ταφές καύσεως νεκρών. Ανακομιδή λειψάνου ή δευτερεύουσα ταφή ονομάζεται η μεταφορά λειψάνων από έναν χώρο σε κάποιον άλλο. Στην προκειμένη περίπτωση στην Κρεμαστή, τμήμα των υπολειμμάτων της καύσεως των νεκρών είχαν μεταφερθεί από το αρχικό σημείο καύσεως ή ταφής τους στους λάκκους όπου ανακαλύφθηκαν. Στο τμήμα που έχει ανασκαφεί δεν βρέθηκε ο χώρος ή το κρεματόριο (φούρνος;) όπου είχαν πραγματοποιηθεί οι καύσεις. Επειδή οι ταφές είναι διασκορπισμένες σε ολόκληρη την ανασκαμμένη περιοχή (7150 τ.μ.), η ανασκαφεί υποστηρίζει ότι αυτή η βορειοανατολική γωνιά (όριο) της νεολιθικής θέσεως αποτελούσε οργανωμένο νεκροταφείο για καύσεις νεκρών. Ήταν ένα τμήμα του οικισμού το οποίο δεν είχε κατοικηθεί και είχε προηγουμένων χρησιμοποιηθεί για παρόμοια χρήση. Οι ταφές ήταν είτε μεμονωμένες είτε σε ομάδες, γεγονός που για την ανασκαφεί υπονοεί «όμοια κοινωνική οργάνωση» αλλά κατά την άποψή μας, εάν υπονοεί κάτι, αυτό μπορεί να είναι συγγενικές σχέσεις των νεκρών. Οι ταφές διαχωρίζονται σε επιμελημένες και απλές. Στις επιμελημένες, η μία ή δύο πήλινες τεφροδόχοι (αγγεία) είναι καλυμμένες με θραύσματα –ή κάποια από αυτά– ενός ή περισσότερων αγγείων καθημερινής χρήσεως. Στις απλές ταφές, τα θραύσματα –ή κάποια από αυτά– των αγγείων (όλα κανονικού μεγέθους και όχι μικρογραφίες) σχηματίζουν μικρό σωρό μαζί με τα οστά που είχαν υποστεί καύση και την στάχτη του νεκρού. Ίσως κάποια από τα αγγεία ανήκαν στους νεκρούς. Οι σωροί πρέπει να μεταφέρθηκαν στο σημείο της δευτερεύουσας ταφής μέσα σε κάποιο ύφασμα ή επάνω σε σταθερή αλλά φθαρτή επιφάνεια. Οι λάκκοι

²⁰² Areti Chondrogianni-Metoki, «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 1),» *Αρχαιολογία*, 2 Νοεμβρίου 2015 στο <<https://www.archaeology.wiki/blog/2015/11/02/neolithic-settlement-toumba-kremastis-koiladas-part-1/>> και με λεπτομέρειες στα Part 2-5, δες στην Βιβλιογραφία στο όνομα Areti Chondrogianni-Metoki.

των ταφών πρέπει να ήταν αβαθείς, περ. 20 εκ.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον στις ταφές στην Κρεμαστή αποδίδεται στην παρουσία κοσμημάτων, το 69 τοις εκατό του συνόλου των οποίων σχετίζονται με καύσεις. Πρόκειται κυρίως για ψήφους περιλαίμιων από όστρεα *spondylus*, μερικά λίθινα κοσμήματα (λ.χ. περικόρπιος), και τμήμα δακτυλιδιού από όστρακο *spondylus*. Λόγω του μεγάλου αριθμού των ταφών που συνόδευαν, το πιθανότερο είναι ότι ανήκαν και σε άνδρες και σε γυναίκες. Η συνύπαρξη υπολειμμάτων καύσεως νεκρού και κοσμημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για προσωπικά αντικείμενα των νεκρών ενώ ίχνη φωτιάς σε ορισμένα από αυτά υποδηλώνει ότι κήκαν μαζί με τους νεκρούς στην πυρά. Χαρακτηριστικό δείγμα κοσμήματος προέρχεται από την ταφή 21, στην οποία περιλαμβανόταν μικρογραφία στρογγυλού πήλινου τραπεζιού με περιλαίμιο από επεξεργασμένους ψήφους κοχυλιού *spondylus* τοποθετημένο στην επιφάνειά του. Από μία ταφή ανασύρθηκε λίθινη αξίνα ενώ τα οστά ζώων σε ορισμένες ταφές θεωρείται ότι αποτελούσα «προσφορές τροφής στους νεκρούς ή μνημοσύνου».

Εκτός από τις ταφές καύσεως, βρέθηκαν στην Κρεμαστή δύο ενταφιασμοί σωμάτων (αα24 και αα25). Η ταφή αα24 από το στρώμα Β βρέθηκε σε βάθος 0,85 εκ από την σημερινή επιφάνεια του εδάφους, στο μέσο του βόρειου τομέα της ανασκαφής και ήταν αδιατάρακτη. Το αρχικό βάθος του λάκκου υπολογίζεται σε 0,40 μ. και η διάμετρος του 1,10 μ. και τα οστά του μικρού παιδιού, ηλικίας 4 ετών, ο σκελετός του οποίου σώζεται αποσπασματικά, ήταν τοποθετημένος στην αριστερή του πλευρά. Δίπλα στο κρανίο υπήρχαν όστρακα αγγείου ενώ άλλα ήταν διασκορπισμένα μαζί με λίθους και μικρές μάζες κεραμοποιημένου (ψημένου) πηλού. Βρέθηκαν, επίσης δύο ψηφίδες από όστρεο *spondylus*, τμήματα λιθίνων εργαλείων και λεπίδα πυρόλιθου. Η ταφή αα25 ήταν μέσα στο μεγάλο λάκκο αα76, ο οποίος έχει σχήμα ελλειψοειδές με μέγιστη διάμετρο 2,40 μ. και βάθος 2 μ., δηλαδή ο πυθμένας του ανήκει στο στρώμα Δ. Ο ενταφιασμός του δωδεκάχρονου παιδιού είχε γίνει στην δυτική άκρη του λάκκου, ήταν αδιατάρακτος και το αρχικό του βάθος ήταν 1,40 μ., το οποίο αντιστοιχεί στο στρώμα Β ή Γ της ανασκαφής. Η εύρεση οστών σε όλα τα στρώματα του λάκκου υποδεικνύει ότι είχε χρησιμοποιηθεί μόνο για ταφές σε όλη την διάρκεια χρήσεώς του. Το παιδί είχε τοποθετηθεί με πολύ ελαφρά συστολή στην δεξιά πλευρά του σώματός του. Ο σκελετός έχει μήκος 1,35 μ. και στο 0,25 μ. στρώμα χώματος που τον κάλυπτε βρέθηκαν πολλά όστρεα, οστά ζώων και άλλα μικροαντικείμενα. Κάτω από το παιδί βρέθηκαν δύο δακτυλίδια από όστρεο *spondylus*. Στο μεγάλο λάκκο ταφής υπήρχαν πολλά όστρεα, οστά ζώων, κρανίο ζώου, και αρκετές μάζες κεραμοποιημένου (ψημένου) πηλού από πασσαλόπηκτο κτίσμα που είχε καεί αλλά και μερικά διάσπαρτα ανθρώπινα οστά. Ακόμη, 25 εκ. πιο κάτω από την ταφή του παιδιού, με μικρό χρονικό διάστημα να τις χωρίζει, είχε γίνει ταφεί σκύλου.²⁰³

Το πρωτόγνωρο στην έκτασή του και για τον ελλαδικό χώρο φαινόμενο στην Τούμπα Κοιλάδας-Κρεμαστής είναι το νεκροταφείο της Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής. Από τις λίγες εκτενώς ανασκαμμένες νεολιθικές θέσεις στην Ελλάδα είναι μία ακόμη θέση στην οποία ανακαλύπτεται ένας ιδιαίτερος χώρος (νεκροταφείο) του οικισμού ή κοντά σε αυτόν όπου έστω και με ανακομιδή θάβονται οι νεκροί. Το πιο πιθανό είναι ότι αυτό το νεκροταφείο βρισκόταν στα όρια του χώρου που κατελάμβανε ο συνοικισμός. Αν και στην συντριπτική τους πλειοψηφία έχουν ανακαλυφθεί ταφές καύσεως

²⁰³ Areti Chondrogianni-Metoki, «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 6) The Burial Remains,» *Αρχαιολογία*, 8 Φεβρουαρίου 2016 στο <https://www.archaeology.wiki/blog/2016/02/08/neolithic-settlement-toumba-kremasti-koilada-part-6/#note_id_46>.

δεν λείπουν και οι ενταφιασμοί σωμάτων, πρακτική που εφαρμοζόταν και σε άλλες νεολιθικές κοινότητες στον ελλαδικό χώρο. Δεν έχει ακόμη σταθεί δυνατόν να διευκρινισθεί ποιοι ήταν οι λόγοι για τους οποίους προτιμούνταν η μία ή η άλλη μέθοδος ταφής. Στην Νεώτερη Νεολιθική Εποχή, καύσεις νεκρών σε μικρό πυκνό νεκροταφείο (εκτός εάν η συνέχιση των ανασκαφών αποκαλύψει μεγάλες διαστάσεις) έχουν παρατηρηθεί στην Θεσσαλία (τελευταίους αιώνες ΣΤ' χιλιετίας π.Χ., περ. 5300-5000 π.Χ.) και στην δυτική Μακεδονία ενώ στην Βαλκανική (νότια της Ουγγαρίας) είναι ανύπαρκτες.²⁰⁴ Η διαφορά ανάμεσα στις ταφές καύσεως μεταξύ της Κρεμαστής και της Θεσσαλίας (θέσεις Σουφλί Μαγούλα και Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, και οι δύο κοντά στην Λάρισα) είναι ότι στην δεύτερη περίπτωση πρόκειται για καύσεις στους λάκκους κατά χώραν και όχι για ανακομιδές (δευτερεύουσες ταφές). Στην θέση Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, οι τουλάχιστον 15 ταφές καύσεως βρέθηκαν περί τα 300 μ. βόρεια του οικισμού. Τα οστά των νεκρών σε σχέση με αυτά στην Σουφλί Μαγούλα ήταν καλύτερα αποτεφρωμένα και τα υπολείμματα της καύσεως είχαν τοποθετηθεί σε απλά πήλινα αγγεία. Μέσα στα αγγεία-τεφροδόχους είχαν τοποθετηθεί κυρίως τα οστά του κρανίου αλλά μερικές φορές και τα μακρά οστά του σώματος. Οι τεφροδόχοι είχαν τοποθετηθεί σε όρθια ή ανεστραμμένη θέση μέσα στους λάκκους και συχνά καλυμμένες από άλλο αγγείο ενώ σε μερικές περιπτώσεις βρίσκονταν επάνω σε στρώμα βότσαλων ή ήταν περιτριγυρισμένες από βότσαλα. Κατά κανόνα, την τεφροδόχο συνόδευε ένα μικρό άδειο δοχείο, το οποίο ο ανασκαφέας θεωρεί ότι αποτελούσε προσφορά στον νεκρό. Πιθανό είναι οι καύσεις να πραγματοποιούνταν σε υπέργεια ανοικτή εστία ενώ η αποτέφρωση υπήρξε γενικευμένη πρακτική μια που δεν βρέθηκαν ενταφιασμοί σωμάτων.²⁰⁵

Παραθέσαμε αναλυτικά και συζητήσαμε τα κύρια συμπεράσματα από τις νεολιθικές θέσεις που έχουν εξετασθεί ή ανασκαφεί επαρκώς στην Μακεδονία και στην Θράκη, δηλαδή σε Σέρβια, Τούμπα Κοιλιάδας-Κρεμαστής, Δισπηλιό, Αυγή Καστοριάς, Νέα Νικομήδεια, Πιερία, Ομόνοια Σταυρουπόλεως, Θέρμη Θεσσαλονίκης, Ντικιλί Τας, Σιταγροί, Κρωβύλη, Μάκρη, και Λαφρούδα. Τελείως προσωρινά, οι έρευνες και οι ανασκαφές υποδεικνύουν ότι η Αρχαιότερη Νεολιθική Εποχή εκίνησε στα νησιά του Αιγαίου από ανθρώπους που ήρθαν από την Μικρά Ασία ή επηρέασαν αποφασιστικά όσους ζούσαν στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης. Κατά πάσα πιθανότητα, μέσω αυτής της οδού έφθασαν τα νεολιθικά χαρακτηριστικά διαβιώσεως στην Θεσσαλία και στον νότιο ελλαδικό χώρο. Επίσης, άλλοι νεολιθικοί ταξιδιώτες έφθασαν πιθανότατα από τα Βαλκάνια μέσω των ποταμών και εγκαταστάθηκαν σε Αιγαιακή Θράκη και Μακεδονία. Σταδιακά, στην Μέση Νεολιθική και ιδίως στην Νεώτερη Νεολιθική οι αριθμοί των οικισμών αυξήθηκαν αν και για ορισμένους υπάρχει ένα χάσμα κατοικήσεως, γεγονός που αποδίδεται σε μετακίνησή τους σε υψηλότερους χώρους εξαιτίας κλιματικών μεταβολών και ανυψώσεως της στάθμης της θάλασσας. Ως τυπικοί άνθρωποι της Νεολιθικής Εποχής καλλιέργησαν την γη, έθρεψαν κοπάδια εξημερωμένων ζώων, συνέλεξαν καρπούς, κυνήγησαν θηράματα, ψάρεψαν σε παραθαλάσσιες περιοχές, ποτάμια και λίμνες. Φαίνεται ότι δεν είχαν τεράστια πλεονάσματα παραγωγής αλλά όποτε είχαν, τουλάχιστον σε ορισμένες θέσεις, το έριχναν στο γλέντι με μεγάλες κοινοτικές συνεστιάσεις. Οι καλύβες τους ήταν στέρες με πασσάλους και τοίχους στεγανοποιημένους με πηλό αλλά και με στέγες μάλλον με πυκνά ενωμένα ξύλα και κλαδιά για να ελαχιστοποιήσουν το πέρασμα της βροχής στο εσωτερικό τους. Έφτιαχναν με τα χέρια τους αγγεία στρέφοντας πηλό επάνω σε χόρτινες ή μάλλινες ή άλλες βάσεις για να αποθηκεύσουν την παραγωγή τους, να μεταφέρουν

²⁰⁴ Δες Bailey, pp. 193-209.

²⁰⁵ Papathanassopoulos, ed., pp. 172-173.

νερό και κρασί, να πιουν, να μαγειρέψουν το φαγητό τους. Έφτιαχναν λίθινα και οστέινα εργαλεία για να κόψουν ή να πελεκήσουν ξύλα, να θερίσουν, να ζύσουν ίσως τομάρια, να ράψουν, να πάρουν τον καρπό από τα σπαρτά. Άνοιγαν λάκκους στο έδαφος για να φυλάζουν το περίσσευμα από την σοδειά, τα εργαλεία τους, να κτίσουν φούρνους αλλά και για να τους χρησιμοποιήσουν ως αποθέτες σκουπιδιών. Ορισμένους τους συνάρπαζαν τα κέρατα των βοδιών και τα φύλαγαν μαζί με τα κρανία τους για να στολίσουν την καλύβα τους. Άλλοι πάλι, τις νύχτες του χειμώνα ή και τα καλοκαιρινά βράδια μετά από μία κοπιαστική ημέρα, κάθονταν δίπλα στην φωτιά μέσα ή έξω από την καλύβα και πιάνοντας λίγο πηλό έφτιαχναν μικρά ανθρωπάκια ή ζώα που τα ζωγράφιζαν. Ίσως με αυτά έπαιζαν τα παιδιά τους ή έφτιαχναν ομοιώματα των εαυτών τους και της οικογένειάς τους. Σε κάποιες περιοχές είχαν ανακαλύψει ότι εάν σκάψουν το οστό ενός ζώου, ανοίξουν στο επάνω μέρος τρύπες και φυσήξουν από την μία του άκρη, φράζοντας και απελευθερώνοντας μία η περισσότερες από τις οπές, παράγονταν όμορφοι ήχοι. Οι βοσκοί έπαιρναν μαζί τους τις φλογέρες και έπαιζαν μουσική για να περάσει η ώρα ευχάριστα και να βοσκήσουν ήρεμα τα κοπάδια. Αλλά και τα βράδια έπαιζαν μουσική στην οικογένεια και στους συντοπίτες τους. Μάλλον δεν συνέδεαν τα στοιχεία της φύσεως με θεότητες ούτε είχαν ιερά αλλά απλώς αναγνώριζαν τα οφέλη και τις καταστροφές που προξενούσαν οι σιγανές βροχές και οι καταιγίδες, το άφθονο νερό και η ξηρασία, ο δυνατός ήλιος και η θάλασσα, το ταρακούνημα της γης, το απαλό αεράκι και ο δαιμονισμένος άνεμος, η πολλή ζέστη και το πολύ κρύο. Ζούσαν μερικές δεκαετίες και είχαν συνεχή αγωνία να παράγουν και να συλλέξουν τροφή για να τραφούν οι ίδιοι και οι οικογένειες τους. Πολλά παιδιά τους πέθαιναν βρέφη, νήπια ή μικρά σε ηλικία και αυτό τους προξενούσε μεγάλη λύπη. Που και που, κάποιοι έβαζαν στο τάφο αγαπημένα αντικείμενα των πεθαμένων. Τους περισσότερους νεκρούς τους κράταγαν μαζί τους, κάτω από το δάπεδο της καλύβας τους για να μην τους ξεθάψουν τα ζώα. Από όσους έκαιγαν φύλαγαν οστά και στάχτη μέσα σε αγγεία ή σε λάκκους. Στο Δισπηλιό, κάποιος ή κάποιοι χρειάστηκε να κρατήσουν λογαριασμό, να καταγράψουν ίσως την περιουσία τους με σύμβολα επάνω σε ξύλο. Μαζί με την μουσική από την φλογέρα ήταν ένα ακόμη σημάδι προσπάθειας για επικοινωνία, ένα μήνυμα για τους οικείους τους, τους συντοπίτες τους αλλά και μετά από αυτούς στην αιωνιότητα, το οποίο έπρεπε να διατηρηθεί. Οι νεολιθικοί αυτοί άνθρωποι στην νότια Ελλάδα, στα νησιά, στην Θεσσαλία, στην Μακεδονία και στην Θράκη υπήρξαν οι πρώτοι εγκατεστημένοι κάτοικοι στον ελλαδικό χώρο, οι πρώτοι Ελλαδίτες, αν και οι ίδιοι μάλλον ονόμαζαν τους εαυτούς τους από τον χώρο στον οποίο ζούσαν. Στα κοσμήματά τους από κοχύλια και μικρές γυαλιστερές πέτρες αναγνωρίζουμε ορισμένα συναισθήματα: την αγάπη συζύγου προς σύζυγο, την ευαρέσκεια προς τον δωρητή, την ευτυχία του κατόχου. Η νεολιθική ζωή ήταν αναμφισβήτητα ιδιαίτερα δύσκολη αλλά ανάμεσα στους ανθρώπους πρέπει να ήταν ανεπτυγμένη η συντροφικότητα, η ομαδική εργασία αλλά και οι όμορφες στιγμές χαλαρώσεως και διασκέδασεως με χορταστικό φαγητό, χαρούμενες φωνές, γλέντι και χορό χωρίς να λείπουν οι ατομικοί ή ομαδικοί καυγάδες και αντιπαλότητες. «Μήπως γνωρίζουμε [όμως] πώς ακριβώς ήταν οργανωμένη η οικογένεια της εποχής εκείνης; Λέμε, βέβαια, πως αποτελούσε μια βασική παραγωγική μονάδα [...] πόση σχέση έχει [αυτό] με την αλήθεια όμως;»²⁰⁶ Αυτοί ήταν οι πρώτοι εγκατεστημένοι Ευρωπαίοι μαζί με τους κατοίκους της Βαλκανικής και της υπόλοιπης ευρωπαϊκής ηπείρου και έζησαν κάπου μεταξύ του 6000 και του 4000 π.Χ.

²⁰⁶ Χουρμουζιάδης, «Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο,» σ. 249.

4. Η Χαλκολιθική & η Εποχή του Ορειχάλκου σε Μακεδονία και Αιγαιακή Θράκη

Οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί μπορεί να χωρίζουν την Ιστορία σε «φέτες» («tranches»), όπως ειρωνικά τιτλοφόρησε ένα από τα βιβλία του ο Jacques Le Goff, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι που ζούσαν στην μία ή στην άλλη αρχαιολογική και ιστορική περίοδο είχαν αντίληψη σε όλο τους το φάσμα των αλλαγών που διαπιστώνουν οι επιστήμονες. Έτσι, λοιπόν, η Χαλκολιθική Εποχή έχει διαφορετικές ημερομηνίες εκκινήσεως σε κάθε περιοχή, όπως διαπιστώνουν οι αρχαιολόγοι από τις ανασκαφές. Στην Μικρά Ασία θεωρείται ότι διήρκεσε περίπου από τα μέσα της ΣΤ' χιλιετίας μέχρι και το τέλος της Δ' χιλιετίας π.Χ. Τα χαλκολιθικά στρώματα σε Βουλγαρία και Ελλάδα έχουν χρονολογηθεί λίγο μετά την αρχή της Ε' χιλιετίας και διαρκούν μέχρι το τέλος της Δ' χιλιετίας π.Χ. ενώ στα δυτικά Βαλκάνια αρχίζουν την ίδια περίοδο αλλά τα σημάδια τους χάνονται στην αρχή της Β' χιλιετίας π.Χ. Στην Ρουμανία, στην Ουγγαρία και στην Κεντρική Ευρώπη, η Χαλκολιθική Εποχή άρχισε λίγο μετά την αρχή της Ε' χιλιετίας ή και από την αρχή της και ολοκληρώθηκε στην αρχή της Β' χιλιετίας π.Χ.²⁰⁷ Στον ελλαδικό χώρο η Χαλκολιθική Εποχή (περ. 4800(;)/4500-3000 π.Χ.) και η Χαλκοκρατία (Εποχή του Ορειχάλκου, περ. 3000-1100 π.Χ.) ακολούθησαν η μία μετά την άλλη την Νεολιθική, αλλά οι κάτοικοί του ίσως το μόνο που αντελήφθησαν από γενιά σε γενιά ήταν διευκολύνσεις στην καθημερινότητά τους και πιθανόν πιο θανατηφόρους πολέμους.

Από αρχαιολογικής απόψεως, όμως, είναι χαρακτηριστικό των δύο Εποχών ότι ο υλικός πολιτισμός στο Βόρειο Αιγαίο (Μακεδονία, Θράκη και στα κοντινά τους νησιά) διαφέρει σημαντικά από αυτόν των Βαλκανίων. Κατά την Γ' χιλιετία π.Χ., οι αρχαιολόγοι παρατηρούν στο Βόρειο Αιγαίο δραματικές εξελίξεις στην οργάνωση των οικισμών, στον υλικό πολιτισμό γενικά, στην εν χρήσει τεχνολογία, και στις ανταλλαγές αντικειμένων σε αντίθεση με τις νεολιθικές κοινότητες στην υπόλοιπη Χερσόνησο του Αίμου, όπου οι μεταβολές αφορούσαν στην μετεξέλιξη της νεολιθικής ζωής. Οι εξελίξεις αυτές στον ελλαδικό χώρο δεν οφείλονται ούτε στην άφιξη νέων λαών ούτε σε ιδέες και τεχνολογίες που έφθασαν με πολιτισμική διάχυση αλλά ήταν το αποτέλεσμα σταδιακών εσωτερικών διεργασιών των νεολιθικών και χαλκολιθικών κοινωνιών, οι οποίες οδήγησαν σε «σημαντικές εσωτερικές μεταβολές» και τελικά στον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό της Εποχής του Ορειχάλκου.²⁰⁸ Ενώ στην νότια Αρχαία Μακεδονία (σημερινή ελληνική Μακεδονία) οι εξελίξεις ήταν καταγιγιστικές, η βόρεια Αρχαία Μακεδονία (σημερινή Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας και νότιο Κοσσυφοπέδιο) έμεινε στην μετεξελιγμένη νεολιθική περίοδο και δεν επηρεάστηκε από τις αλλαγές

²⁰⁷ Ασλάνης, «Η 'αφανής' χαλκολιθική εποχή στην Ελλάδα,» σ. 37-46.

²⁰⁸ Renfrew, «Trade and Craft Specialisation,» in *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*], ed. Demetrios R. Theocharis, p. 191.

στον Νότο. Με άλλα λόγια, αυτήν την εποχή, αρχίζει να υφίσταται πολιτισμική διαφοροποίηση ανάμεσα στην βόρεια και νότια γεωγραφική Αρχαία Μακεδονία. Εν τούτοις, μέσω των χερσαίων και ποτάμιων διόδων, υπήρξαν επαφές των βορείων κοινοτήτων με τις νότιες. Οι πληροφορίες για τις δύο Εποχές στις υπό συζήτηση γεωγραφικές περιοχές αφορούν σε συγκεκριμένες θέσεις, οι δημοσιεύσεις για τις οποίες πολλές φορές δεν έχουν ολοκληρωθεί. Συνεπώς, και τα συμπεράσματα θα είναι σε ορισμένα σημεία προσωρινά.²⁰⁹

Η Εποχή που συνδέει την Νεολιθική με αυτήν του Ορειχάλκου είναι η ονομαζόμενη Χαλκολιθική, για την οποία οι αρχαιολογικές έρευνες και συζητήσεις είναι συνεχείς και έντονες. Χρησιμοποιώντας την απλή επιστημονική αντίληψη και απλοποιώντας σύνθετα ζητήματα μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι η χρησιμοποίηση του χαλκού μαζί με τον λίθο από τον νεολιθικό άνθρωπο σηματοδοτεί την αρχή της Χαλκολιθικής Εποχής. Όμως, η μετάβαση από την Νεολιθική στην Χαλκολιθική και στην Εποχή του Ορειχάλκου εκτός από τεχνολογικές εξελίξεις εμπεριέχει και μεταβολές οικονομικές, κοινωνικές, αντιλήψεων, οι οποίες τις διαχωρίζουν και τις χαρακτηρίζουν σε σύγκριση με την πρώτη. Οντως, στην Τελική Νεολιθική Εποχή, σε ολόκληρη την Βαλκανική, ο χαλκός ήταν γνωστός και χρησιμοποιούνταν από τους νεολιθικούς ανθρώπους. Στον ελλαδικό χώρο υπήρχε και υπάρχει ορυκτός χαλκός σε διάφορες θέσεις ενώ και η μεταλλουργία του χαλκού ήταν γνωστή στους νεολιθικούς κατοίκους της περιόδου αυτής. Η παραγωγή χαλκού από τα ορυκτά μεταλλεύματα απαιτεί ελεγχόμενη διαδικασία μέχρι το σημείο τήξεως του μετάλλου στους 1084,6°C για την παραγωγή αντικειμένων από μήτρες, τεχνολογία την οποία απέκτησαν σταδιακά οι νεολιθικοί άνθρωποι πρώτα με την κατασκευή φούρνων για το ψήσιμο του ψωμιού τους και αργότερα κλιβάνων για την όπτηση των αγγείων με θερμοκρασίες που υπερέβαιναν του χίλιους βαθμούς Κελσίου. Στους Σιταγρούς, ο χαλκός χρησιμοποιούνταν και πριν από την αρχή της Χαλκολιθικής, δηλαδή πριν από το 4500 π.Χ. (Σιταγροί ΙΙ, 5200-4600 π.Χ.), αλλά μόνο για ψήφους κοσμημάτων και άλλα μικρά αντικείμενα (εικ. Theocharis, 1973, fig. 126, «beads»). Το αργότερο μέχρι το 4000 π.Χ. (Σιταγροί ΙΙΙ, 4600-3500 π.Χ.) θραύσματα από πήλινα χωνευτήρια²¹⁰ με υπολείμματα λιωμένου χαλκού (εικ. Theocharis, 1973, fig. 127), τοξοειδής περόνη και πιθανόν άγκιστρο (εικ. Theocharis, 1973, fig. 126, «pins») είναι αποδείξεις της επεξεργασίας του μετάλλου στην ίδια νεολιθική θέση. Στην ίδια περίοδο ανήκει και μικρή ψήφος σε μορφή κοίλου κυλίνδρου από χρυσό (εικ. Theocharis, 1973, fig. 124). Φαίνεται ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τα χωνευτήρια για να συλλέξουν τον λιωμένο χαλκό πριν τον χύσουν στις μήτρες για να κατασκευασθούν τα τελικά προϊόντα. Επίσης, σκωρίες²¹¹ κατά την διαδικασία τήξεως χαλκού που βρέθηκαν στην ίδια τοποθεσία δείχνουν ότι το μέταλλο εξαγόταν από τις προσμίξεις του. Η μεταλλουργία του χαλκού ήταν ήδη γνωστή στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και χρησιμοποιούνταν ευρέως στην Βαλκανική και συνεπώς είναι πιθανόν στην Αιγαική Θράκη να ήταν αποτελέσματα των επαφών με βορειότερους οικισμούς. Πάντως, τα προϊόντα αυτά ήταν σπάνια και η ανταλλαγή τους μέρος του εμπορίου πολύτιμων αντικειμένων της περιόδου.²¹²

Η μεταλλουργία, όμως, δεν αναπτύχθηκε πρώτα στην βόρεια Ελλάδα ή στην

²⁰⁹ Stelios Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» in *The Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, ed. Eric H. Cline (Oxford: Oxford Univ. Press, 2012), epub pp. 1433-1434.

²¹⁰ Μικρά αβαθή και ανοικτά στο στόμιο πήλινα δοχεία, μέσα στα οποία έριχναν τον λιωμένο χαλκό.

²¹¹ Για την μεταλλική σκωρία ή σκουριά δες λμ. «σκωρία», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 48:29.

²¹² Renfrew, «Trade and Craft Specialisation,» in Theocharis, p. 190.

Χερσόνησο του Αίμου γενικότερα αλλά στην Μικρά Ασία. Τα κοιτάσματα χαλκού στην νοτιοανατολική Μ. Ασία χρησιμοποιήθηκαν ήδη από το τέλος της ΣΤ' χιλιετία π.Χ. (περ. 5000 π.Χ. ή λίγο αργότερα) για να σφυρηλατηθούν (ή κατά άλλη άποψη να χυτευθούν ίσως σε πήλινες ανοικτές μήτρες) περικάρπιο και σφαιρική κεφαλή σκήπτρου (mace-head) ή πολεμικός κρουστήρας με κυλινδρική/κωνική οπή. Αμέσως μετά, εμφανίζονται οι λίθινες μήτρες και από αντικείμενα οι πρώτοι χάλκινοι πελέκεις, περόνες και οι σμίλες.²¹³ Λίγο μετά την αρχή της Ε' χιλιετίας π.Χ. (περ. 4800π.Χ.) εμφανίστηκε η μεταλλουργία του χαλκού σε θέσεις στην βόρεια Βαλκανική αλλά και αμέσως μετά στον ελλαδικό χώρο. Σε διάφορες θέσεις στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί οπέατα (σουβλιά), σμίλες, εγχειρίδια, κοσμήματα (ψηφίδες, δακτυλίδια, περικάρπια, ενώτια, περιάρπια, περόνες) αλλά κυρίως πελέκεις διαφόρων τύπων. Η κατασκευή των εγχειριδίων απαιτεί ιδιαίτερη τεχνογνωσία ενώ τα κοσμήματα είναι σπάνια αν και έχουν ανασυρθεί και δείγματα από άργυρο και χρυσό. Τα εργαλεία ήταν χρηστικά είδη αλλά τα μεταλλικά κοσμήματα δίνουν λάμψη στην ιδιωτική ζωή του ανθρώπου και γίνονται τα αγαπημένα δώρα για τις γυναίκες μέχρι σήμερα. Οι άνδρες που προσφέρουν αυτά τα κοσμήματα επιθυμούν να ξεχωρίσουν και οι γυναίκες που τα δέχονται υπερηφανεύονται για την κατοχή τους.

Γύρω στο 5000 π.Χ., συντελέστηκαν σημαντικές μεταβολές στις κατασκευές των οικιών και στην οικοδομική οργάνωση των οικισμών στην Μικρά Ασία, στα Βαλκάνια και στον ελλαδικό χώρο. Στην Μικρά Ασία, οι εξωτερικοί τοίχοι των οικίσκων στην περιφέρεια των συνοικισμών δημιουργούσαν την εντύπωση ενός απροσπέλαστου τείχους ενώ συγκεκριμένα στην Χασιλάρ (περίοδος Hacilar II), στην νοτιοδυτική Τουρκία (AAW, p. 73), τα οικήματα ήταν διώροφα, με επίπεδη στέγη και προστατεύονταν από πλινθόκτιστο τείχος ύψους 4 μ. Στην Μερσίνα, στην νότια Τουρκία (AAW, p. 73), στο αρχαιολογικό στρώμα Mersin XVI, το τείχος είχε ύψος 1,5 μ. και οι πήλινοι πλίνθοι με τους οποίους ήταν κτισμένο στηρίζονταν σε λίθινα θεμέλια. Σε περίπτωση πολέμου, η πύλη του οικισμού ήταν ενισχυμένη για να αντέξει επιθέσεις ενώ οι επίπεδες στέγες διευκόλυναν την μετακίνηση των αμυνομένων από ένα σημείο του χωριού σε κάποιο άλλο. Στην Χερσόνησο του Αίμου, οι οικίσκοι ήταν κτισμένοι ο ένας κοντά στον άλλο και η έκταση του συνοικισμού είχε μικρύνει. Η ζωή των κατοίκων προστατευόταν από την φυσική οχύρωση της θέσεως, όπου υπήρχε, αλλά και από τείχος. Ενώ για τον ελλαδικό χώρο δεν είμαστε βέβαιοι εάν τα βουκράνια στην Νεότερη Νεολιθική αντιπροσώπευαν τελετουργία ή ιερότητα του χώρου, ιερά έχουν αναγνωρισθεί στην Μικρά Ασία και στα βόρεια Βαλκάνια. Στο νεολιθικό Τσατάλ Χουγιούκ (Çatal Hüyük, AAW, p. 73), στην κεντρική Τουρκία, έχουν εντοπισθεί ιερά όπως και στο χωριό στην Χασιλάρ (Hacilar II), στην Αρχή της Χαλκολιθικής Εποχής, υπήρχε ιερό με διπλή ταφή στο εσωτερικό του. Επίσης, ιερά της Χαλκολιθικής Εποχής έχουν εντοπισθεί στην Ρουμανία και στην Ουγγαρία. Ταφή εντός κτίσματος στην θέση Αγία Σοφία της Λάρισας ίσως αποτελεί ένδειξη ιερού.

Η Χαλκολιθική σηματοδοτεί και την διακίνηση πρώτων υλών. Στις χαλκολιθικές θέσεις στην Μικρά Ασία έχουν βρεθεί οψιδιανός από την λίμνη Βάν (Van Gölü, Θωσπίτις λίμνη, BAGROW, 89:E2 & F2), στην Ανατολική Τουρκία και όστρακα από τον Ινδικό Ωκεανό ενώ κεραμική του υλικού πολιτισμού Χαλάφ (Halaf) έχει ανασκαφεί βόρεια της Μεσοποταμίας, ανάμεσα στον Τίγρη και τον Ευφράτη και δυτικότερα. Στην Βαλκανική, από την αρχή της Χαλκολιθικής είναι βεβαιωμένη η διακίνηση χαλ-

²¹³ Η σμίλη ήταν εργαλείο που χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία του λίθου, του ξύλου αλλά και ως κοπίδι. Δες χάλκινη σμίλη του Κυκλαδικού πολιτισμού στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, αρ. ΝΓ0224 σε <<https://cycladic.gr/exhibit/ng0224-smili>>.

κού, οστράκων spondylus, και γραφίτη ενώ τα νεκροταφεία παρουσιάζουν πλούσια κτέριση. Στον ελλαδικό χώρο, το ανταλλακτικό εμπόριο, διεξάγεται και από ξηρά και από θάλασσα.²¹⁴ Η γενική αυτή εικόνα της Χαλκολιθικής Εποχής στην Μικρά Ασία και στην Χερσόνησο του Αίμου δεν φωτίζει τις εξελίξεις στην Ελλάδα της Δ' χιλιετίας π.Χ. και σε ορισμένους αρχαιολογικούς κύκλους έχει δημιουργήσει την εντύπωση πώς οι ελλαδικές θέσεις παρέμειναν μόνο και κατ' ουσίαν νεολιθικές μέχρι την αρχή της Εποχής του Ορειγάλκου, το 3000 π.Χ.

Παρά τις αρχαιολογικές ασυνέχειες που παρατηρούνται κατά την Ε' και την Δ' χιλιετία π.Χ., η Χαλκολιθική Εποχή στην Ελλάδα μπορεί να αποδειχθεί από την ενδελεχή μελέτη των υφισταμένων αρχαιολογικών δεδομένων του ελλαδικού χώρου. Μετά τις πολιτισμικές και τεχνολογικές εξελίξεις στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Μικρά Ασία (οχυρωμένοι οικισμοί, ευρεία χρήση χαλκού, αγγεία ιδιαίτερης τεχνοτροπίας και διακοσμήσεως) του τέλους του ΣΤ' αιώνα π.Χ., οι ελλαδικές θέσεις της Ε' χιλιετίας χαρακτηρίζονται από «δημιουργικό πυρετό». Στο πρώτο μισό τη χιλιετίας, οι οικισμοί αυξάνονται σε αριθμό και αρκετοί τειχίζονται ενώ η μεταλλουργία εξαπλώνεται. Στο δεύτερο όμως μισό, οι οικισμοί στις πεδιάδες λιγότευουν ενώ νέοι ιδρύονται σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές. Το φαινόμενο της μειώσεως του αριθμού των οικισμών στις ελλαδικές πεδιάδες συνεχίζει και στην αρχή της Δ' χιλιετίας π.Χ. ενώ το ίδιο συμβαίνει στα υπόλοιπα Βαλκάνια αλλά πιθανόν και στην Μικρά Ασία. Θεωρείται ότι οι αιτίες βρίσκονται στην κλιματική αλλαγή της περιόδου και στην άνοδο της στάθμης του νερού της θάλασσας. Οι αγροτικές εξελίξεις κατά την Νεολιθική Εποχή ευνοήθηκαν από το θερμό και υγρό κλίμα που επικράτησε σταδιακά στην ευρωπαϊκή ήπειρο από τον Νότο στον Βορά. Τι άλλαξε, όμως, και επηρέασε τους νεολιθικούς συνοικισμούς στον ελλαδικό χώρο; Κατά μία άποψη, ο κύριος παράγων αυτών των μεταβολών ήταν η αλλαγή στο κλίμα. Μετά το μέσο της Ε' χιλιετίας π.Χ. και ενώ οι θερμοκρασίες παρέμεναν υψηλές, η υγρασία του εδάφους άρχισε να μειώνεται και έτσι το κλίμα στα πεδινά κατέστη τελείως ακατάλληλο για την αγροτική παραγωγή. Οι νεολιθικοί κάτοικοι άρχισαν να εγκαταλείπουν τους πεδινούς συνοικισμούς και οι μόνοι που διατηρήθηκαν ήταν όσοι είχαν πρόσβαση σε πηγές υδάτων. Οι μεταβολές στην οργάνωση των οικισμών και της οικονομίας ήταν σημαντικές. Την περίοδο αυτή, οι ανασκαφείς αρχαιολόγοι παρατήρησαν ότι οι οικισμοί ήταν μικροί σε μέγεθος, οχυρωμένοι και μερικές φορές σε δύσβατες περιοχές. Οι διαπιστώσεις αυτές, εκτός από τις ελλαδικές θέσεις, αφορούν και σε θέσεις στα κεντρικά Βαλκάνια αλλά και βόρεια του Εύξεινου Πόντου, όπου παρατηρούνται εγκατάλειψη οικισμών και μετακινήσεις πληθυσμών. Σε αντίθεση με άλλες βορειότερες περιοχές, η μετεγκατάσταση των νεολιθικών κατοίκων στην Ελλάδα γινόταν σε κοντινές ορεινές περιοχές μια που η χώρα έχει σχετικά μικρές σε έκταση πεδιάδες, κοιλάδες και παράκτιες ζώνες. Βέβαια, προς το παρόν, οι αρχαιολογικές αποδείξεις στον ελλαδικό χώρο είναι περιορισμένες και εντοπίζονται περισσότερο στην κατοίκηση σε σπηλαία διότι έχει παραμεληθεί η αρχαιολογική έρευνα σε ορεινές περιοχές, κοντά σε πηγές, ποτάμια ή λίμνες. Η υπόθεση αυτή για μετακινήσεις κατοίκων οικισμών σε ορεινές περιοχές στην Ελλάδα πρέπει να είχε ως αποτέλεσμα και την οικονομική διαφοροποίηση αυτών των πληθυσμών σε σχέση με εκείνους που παρέμειναν στα πεδινά. Οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών της Δ' χιλιετίας π.Χ. δεν ήταν πλέον δυνατόν να βρουν και να καλλιεργήσουν μεγάλες εκτάσεις με δημητριακά και έτσι πρέπει να στράφηκαν στην κτηνοτροφία με συνέπειες που πρέπει να επηρέασαν τις κοινωνικές δομές και ουσιαστικά να υπήρξαν η γενεσιουργός αιτία μικρών κοινωνικών ομάδων. Επίσης, εικάζεται ότι πρέπει να άλλαξαν και οι διατροφικές συνήθειες των κατοίκων

²¹⁴ Ασλάνης, «Η 'αφανής' χαλκολιθική εποχή στην Ελλάδα,» σ. 37-46.

αυτών. Η στροφή στην κατανάλωση κυρίως κρέατος και άλλων ζωικών προϊόντων πρέπει να υπήρξε σημαντικό γεγονός στις συνθήκες των ανθρώπων που ζούσαν στις ορεινές περιοχές. Τα βαθιά σπήλαια, εξαιτίας των σταθερά χαμηλών θερμοκρασιών που επικρατούσαν εντός τους, ίσως αποτελούσαν τα ψυγεία της εποχής για την διατήρηση των ζωικών προϊόντων. Οι ανάγκες στο είδος και στην ποιότητα της κεραμικής πρέπει να άλλαξαν: τα αγγεία έπρεπε να είναι ελαφρά, ανθεκτικά και να μεταφέρονται εύκολα. Ίσως να χρησιμοποιούνταν συχνότερα δοχεία από φθαρτά υλικά και έτσι τα αγγεία και η διακόσμησή τους δεν είχαν πια την σημασία που τους δινόταν στο παρελθόν. Άλλωστε, οι κτηνοτρόφοι μαζί με τα κοπάδια τους έπρεπε να μετακινούνται περιοδικά στον άξονα Βορρά-Νότου, γεγονός που φαίνεται ότι τους έφερε σε επαφές με κατοίκους των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης. Οι ανταλλαγές προϊόντων αποκαλύπτονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα μεταξύ κατοίκων της Ελλάδας και της Ουγγαρίας κατά την Δ' χιλιετία π.Χ. Φυσικά, δεν έλλειπαν και οι μετακινήσεις εντός του ελλαδικού χώρου από τα ορεινά στα πεδινά και πάλι στα ορεινά.²¹⁵

Οι οικισμοί που είχαν εγκαταλειφθεί παρέμειναν ακατοίκητοι για μεγάλο χρονικό διάστημα κατά την Δ' χιλιετία π.Χ. εκτός από μία σύντομη περίοδο εγκαταστάσεως μικρών ομάδων ανθρώπων που ήρθαν από τα βόρεια του βορειοελλαδικού χώρου. Μη γνωρίζοντας ότι οι κλιματολογικές συνθήκες είχαν αλλάξει ήρθαν για να εγκαταστήσουν αγροτικές κοινότητες οι οποίες δεν επιβίωσαν. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν έρθει από τα βορειοανατολικά Βαλκάνια και από τις πεδιάδες της Ουγγαρίας. Άφησαν τα επισκεπτήριά τους, κεραμική και μεγαλιθικά ειδώλια. Κεραμική που μάλλον σχετίζεται με ομάδες ανθρώπων που ήρθαν από την Ουγγαρία βρέθηκε στις Μικροθήβες, στην Θεσσαλία, αλλά η πιο ενδιαφέρουσα αποκάλυψη της παρουσίας τους είναι οι ανθρωπόμορφες στήλες στην βόρεια Ελλάδα, στην Θεσσαλία και στην Αργολίδα.²¹⁶

Στο χωριό Κρανίδια του νομού Κοζάνης, 4 χλμ. δυτικά των Σερβίων, στην θέση Κρυόβρυση, κοντά στις όχθες του Αλιάκμονα, ανεσκάφη στις δεκαετίες 1980 και 1990 μικρό σε έκταση νεκροταφείο της περιόδου 1190-1040 π.Χ., ορισμένοι από τους τάφους του οποίου είχαν ενσωματωμένες σε δεύτερη χρήση ανθρωπόμορφες πλάκες. Οι μακρές πλευρές των κιβωτιόσχημων αυτών τάφων είναι κατασκευασμένες από επεξεργασμένες σχιστολιθικές πλάκες. Οι έξι ακέραιες τέτοιες πλάκες που ανασύρθηκαν έχουν μήκος από 1,35 μ. έως 2 μ., πλάτος 0,35 έως 0,60 μ. και πάχος 0,15 μ. έως 0,20 μ. ενώ δύο άλλες που σώζονται τμηματικά πρέπει να είχαν μήκος μεγαλύτερο από 2,5 μ. «Οι μορφές αποδίδονται εντελώς σχηματικά, και μόνο με περίγραμμα. Δε σώζουν ίχνη κανενός τύπου διακόσμησης, ούτε φέρουν ιδιαίτερη επεξεργασία στις δύο όψεις τους».²¹⁷ Οι στήλες παρουσιάζουν κεφάλι, λαιμό και μονοκόμματο σώμα. Προέρχονται μάλλον από διπλανό στο νεκροταφείο πλάτωμα, όπου βρέθηκε σύνολο «ομοίων λίθων με ίχνη επεξεργασίας» και στην άποψη αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι είναι πολύ βαριές για να έχουν μεταφερθεί από μακρινή απόσταση. Η υποχρεωτική αποκοπή τμημάτων τους για να κατασκευασθούν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι της Ύστερης Ελλαδικής ΠΙC (περ. 1200-1100 π.Χ.) και Υπομυκηναϊκής περιόδου (περ. 1100-1000 π.Χ.)²¹⁸ δεί-

²¹⁵ Ioannis Aslanis, «Greece in the 5th and 4th millennia BC: Researching the “missing” 4th millennium», in *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, eds Søren Dietz and Fanis Mavridis and Žarko Tankosić and Turan Takaoglu (Oxford: Oxbow, 2018), pp. 27-29.

²¹⁶ Aslanis, «Greece in the 5th and 4th millennia BC: Researching the “missing” 4th millennium», p. 29.

²¹⁷ Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Αλιάκμων 1997. Στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα και την ανασκαφή δύο νεκροταφείων, της ΥΕΧ και ΠΕΣ,» ΑΕΜΘ 11 (1997): 34-35.

²¹⁸ Για πλήρεις χρονολογικούς πίνακες δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι*

χει ότι δεν υπήρξε καμία «ένδειξη σεβασμού» των στηλών και απλά χρησιμοποιήθηκαν ως κατασκευαστικό υλικό. Η ανασκαφέας χρονολογεί με επιφύλαξη τις ανθρωπόμορφες στήλες στην Τελική Νεολιθική (ή Χαλκολιθική) και επισημαίνει ότι τα μόνα ανάλογα ευρήματα συνδέονται με τον ονομαζόμενο υλικό πολιτισμό kurgan «στον οποίο λειτουργούσαν ως ταφικά σήματα τοποθετημένα πάνω σε τύμβους».²¹⁹ Σύμφωνα με μία θεωρία, το δεύτερο κύμα της εισβολή των ανθρώπων του πολιτισμού kurgan (Προ-Ινδο-Ευρωπαϊών) έγινε από τις περιοχές βόρεια και βορειοανατολικά του Ευξείνου Πόντου προς την κεντρική και νότια Ευρώπη μέχρι και την βόρεια Ελλάδα την περίοδο 3400-3200 π.Χ. και μέχρι το 2900 π.Χ. ενώ εκατοντάδες ανθρωπόμορφες στήλες αποκαλύφθηκαν στην περιοχή βορείως του Ευξείνου Πόντου αλλά και στην Ελβετία.²²⁰ Πρόκειται, λοιπόν, για μεγαλιθικού τύπου (μονόλιθοι ή menhir, δες κεφ. 4) ευρήματα στην βόρεια Ελλάδα.

Όμοιες ανθρωπόμορφες στήλες βρέθηκαν και κοντά στο παραθαλάσσιο χωριό Σκάλα Σωτήρος, στην δυτική Θάσο. Στην νοτιοδυτική πλευρά του λόφου του Προφήτη Ηλία, όπου είναι κτισμένη η εκκλησία του χωριού, ανασκάφηκε τμήμα προϊστορικού οικισμού με λίθινο περίβολο και «μνημειακά λίθινα κτίσματα», τον οποίο η ανασκαφέας χρονολόγησε στην 7^η χιλιετία π.Χ. Τα κτήρια έχουν δεχθεί μετατροπές ή επισκευές σε τρεις διαδοχικές φάσεις, η πρωιμότερη από τις οποίες εντοπίστηκε στο δυτικό και νότιο τμήμα. Στους χώρους αυτών των τμημάτων αλλά και εντοιχισμένες στην λίθινη δομή τους βρέθηκαν αρκετές ολόκληρες ανθρωπόμορφες στήλες ή τμήματά τους, όμοιες με αυτές στην Κοζάνη. Τα «μενίρ» («menhirs») αυτά, όπως επίσης τα ονομάζει η ανασκαφέας, προσδιορίζουν την κατασκευαστική φάση Skala Sotiros I, η οποία είναι αρχαιότερη των κατασκευών μέσα στις οποίες βρέθηκαν κατά χώραν (in situ). Συνεπώς, γράφει η ανασκαφέας, οι ανθρωπόμορφες στήλες μπορούν να χρονολογηθούν στην Πρώιμη Εποχή του Ορειχάλκου ή και στην Τελική Νεολιθική (Πίνακας 1). Η προέλευση αυτών των λίθων παραμένει άγνωστη αν και θα μπορούσαν να είχαν στηθεί ακριβώς στην πλαγιά του λόφου πριν από την κατασκευή των λίθινων κτισμάτων (Skala Sotiros II), δηλαδή λίγο πριν από το μέσο της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.²²¹

Μεμονωμένη ανθρωπόμορφη στήλη έχει επίσης βρεθεί κοντά στην θέση Σουφλί Μαγούλα στην Θεσσαλία. Είναι ιδιαίτερος επεξεργασμένη έτσι ώστε να παρουσιάζει μία ανθρώπινη μορφή, πιθανόν γυναίκα, σε φυσικό μέγεθος. Έχει ύψος 2,15 μ. και πλάτος από 0,43 έως 0,56 μ. και είναι αμφίγλυφη, φέρει ανάγλυφη διακόσμηση και στις δύο πλατιές όψεις της. Η ανάγλυφη στήλη έχει σχηματοποιημένο κεφάλι, λαιμό και κορμό στην κατ' ενώπιον (κατά μέτωπο) όψη της. Το κεφάλι είναι τριγωνικό και οι δύο πλαϊνές πλευρές του φέρουν έξεργη πλατιά διακόσμηση που μοιάζει με διάδημα ή συνδυαζόμενο με σειρά οπών στο μπροστινό του μέρος μπορεί να είναι κάλυμμα κεφαλής και προσώπου. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου δεν υποδηλώνονται ανάγλυφα ή υποδηλώνονται με σειρά από οπές. Ο λαιμός δεν φέρει καμία διακόσμηση ενώ στον κορμό έχουν απλώς περιγραφεί χαρακτηριστικά του σώματος. Σε χαμηλό ανάγλυφο πα-

και οι Έλληνες, κεφ. 7 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., Πίνακας 13, σ. 131-132.

²¹⁹ Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Αλιάκμων 1997», σ. 34-37.

²²⁰ Marija Gimbutas, «The Kurgan Wave #2 c.3400-3200 B.C. into Europe and the Following Transformation of Culture,» in *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993*, eds Miriam Robbins Dexter and Karlene Jones-Bley, Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Washington, DC: Institute for the Study of Man, 1997), Map 1 & p. 274 & fig. 5 & fig. 18 & p. 293.

²²¹ Chaido Koukouli-Chrysanthaki and Stratis Papadopoulos, «The Island of Thasos from the Neolithic to the Early Bronze Age, Excavation Data and Absolute Dates,» in *The Human Face of Radiocarbon*, ed. Zoe Tsirtsoni (Lyon: MOM, 2016), pp. 349 & 352-353.

ρουσιάζονται τα χέρια, το στήθος και τα πόδια. Κάτω από τις ανάγλυφες θηλές του στήθους, τα χέρια καταλήγουν σχεδιαστικά έτσι ώστε να φαίνεται και η πίσω πλευρά της ανοικτής παλάμης. Το αριστερό χέρι είναι σχεδιασμένο να ακουμπά στο ύψος του στομάχου και το δεξιό στο ύψος της κοιλιάς. Κάτω από το δεξιό χέρι διακρίνεται αντικείμενο που έχει το σχήμα μεγάλου Φ με μακρύ πόδι, μάλλον εγχειρίδιο. Τα πόδια καταλήγουν στην πλατιά βάση του μονόλιθου. Η έξεργη διακόσμηση αποτελείται από πέντε διαδοχικά περιδέραια που σχηματικά κρέμονται από τον λαιμό αλλά και από την διακόσμηση ή και τις πτυχές του ενδύματος που καλύπτει τον κορμό στο εμπρός και στα πλάγια τμήματα της στήλης. Το χαμηλό ανάγλυφο του ενδύματος συνεχίζει και ίσως δένεται στην πίσω πλευρά του κορμού της ανθρωπόμορφης στήλης ή πρόκειται για επιπλέον ένδυμα από τους ώμους μέχρι την μέση. Άλλη ερμηνεία της παραστάσεως στην στήλη είναι να πρόκειται για οπλισμένο πολεμιστή με προστασία της κεφαλής (κράνος;) ή οι μικρές θηλές να παραπέμπουν σε οπλισμένη θεά. Η ανάγλυφη ανθρωπόμορφη στήλη της Θεσσαλίας έχει χρονολογηθεί ανάμεσα στο 3300/3100-2300/2200 π.Χ. και αυτό διότι δεν είναι γνωστό πού ακριβώς και πώς βρέθηκε στην περιοχή από την οποία προέρχεται. Τέλος, στο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Δενδρών, κοντά στο χωριό Μάνεσης στην Αργολίδα, βρέθηκαν μερικές τέτοιες ανθρωπόμορφες στήλες ή τμήματά τους που χρονολογήθηκαν στο τέλος της Εποχής του Ορειχάλκου (περ. 1100;) Όλες αυτές οι στήλες παρομοιάζουν με αυτές που έχουν βρεθεί στην βορειοανατολική Ευρώπη.²²² Το γεγονός ότι ορισμένες ανθρωπόμορφες στήλες χρονολογούνται από τους ανασκαφείς στην Εποχή του Ορειχάλκου δεν πρέπει να μας ξενίζει μια που βρέθηκαν σε νεκροταφεία ή χώρους της Μυκηναϊκής Εποχής. Οι περισσότεροι, όμως, αναγνωρίζουν ότι πρέπει να ανήκουν στην Τελική Νεολιθική ή και λίγο νωρίτερα.

Είναι πιθανή, λοιπόν, η άποψη ότι ομάδες ανθρώπων από τα βορειοανατολικά Βαλκάνια έφθασαν κατά την διάρκεια της Χαλκολιθικής Εποχής στην βόρεια Ελλάδα και ίσως πέρασαν από την Θεσσαλία κι έφθασαν μέχρι την Αργολίδα. Τα ίχνη που άφησαν πίσω τους δείχνουν ότι δεν έμειναν για πολύ στον ελλαδικό χώρο, ίσως διότι οι κλιματικές συνθήκες που περίμεναν να βρουν για τις σοδειές τους δεν ήταν οι κατάλληλες. Οι Μυκηναίοι βρήκαν τις ανθρωπόμορφες στήλες τους και θεώρησαν ότι ήταν πολύ χρήσιμες για τους κιβωτιόσχημους τάφους τους και τις χρησιμοποίησαν. Αντιπροσώπευαν αυτές οι στήλες θεούς και κάποια ιεραρχία τους (μεγάλες και μικρότερες στην Κοζάνη) ή πολεμιστή θεό/θεά στην Θεσσαλία; Ήταν κατασκευασμένες ως ταφικά σημάδια σε αβαθείς τάφους ή ως αποτροπαϊκά σύμβολα; Οι ομάδες που κατέβηκαν από τα βόρεια επέστρεψαν πίσω ή αφομοιώθηκαν από τους ντόπιους στον ελλαδικό χώρο; Παρά τα αναπάντητα ερωτήματα, ένα από τα σημάδια της Χαλκολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο είναι και οι ανθρωπόμορφες στήλες.

Προς το τέλος της Δ' χιλιετίας π.Χ., κυρίως η πτώση της θερμοκρασίας δημιούργησε νέες κλιματολογικές συνθήκες. Όσοι κάτοικοι οικισμών είχαν ανέβει σε ορεινές περιοχές άρχισαν να επιστρέφουν στους οικισμούς που είχαν εγκαταλείψει οι πρόγονοί τους μερικές εκατοντάδες χρόνια πριν αλλά δεν ήταν πια αγρότες ή τεχνίτες (κεραμείς και μεταλλουργοί). Είχαν μετατραπεί σε κτηνοτρόφους με κοινωνική ιεραρχία.²²³ Αυτή η νέα κοινωνική δομή φαίνεται κυρίως στην Θεσσαλία με την κατασκευή μεγάλου κτηρίου στο κέντρο του οικισμού, στις ονομαζόμενες «ακροπόλεις» στο

²²² Δες Sinclair Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (New Haven: Yale Univ. Press, 1978), pp. 102-103 & fig. 84 και «Μόνιμη έκθεση Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας. Ανθρωπόμορφη στήλη τύπου μενχίρ», *Οδυσσεύς* σε <http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=6705>.

²²³ Η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως σε αρχαιολογικές και ανθρωπολογικές απόψεις για την ζωή στην Ανατολική Τουρκία (Nemrut Dağ). Δες Roger Cribb, *Nomads in Archaeology* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991), ch. 10.

Σέσκλο και στο Διμήνι.²²⁴ Με την παράθεση των αρχαιολογικών στοιχείων ανωτέρω γίνεται μία προσπάθεια να εξηγηθούν οι οικιστικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που συντελέστηκαν στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο κατά την Δ' χιλιετία π.Χ. σε αντίθεση με τα νησιά του Αιγαίου, όπου η ζωή των αλιέων και των κτηνοτρόφων συνεχίστηκε κατά την Χαλκολιθική Εποχή χωρίς αλλαγές στην κοινωνική δομή.²²⁵ Η συζήτηση βέβαια αυτή φέρνει για μια φορά ακόμη στο προσκήνιο τον ερχομό των Ελλήνων, δηλαδή τότε έφθασαν οι πρώτοι πληθυσμοί που μιλούσαν ελληνικά στον ελλαδικό χώρο και πώς;

Οι απόψεις των αρχαιολόγων για αυτό το θέμα μεταλλάσσονται μέσα στον χρόνο ανάλογα με τα αποτελέσματα αρχαιολογικών ανασκαφών στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια. Κατά την παραδοσιακή άποψη, οι πρώτοι Ινδο-Ευρωπαίοι ή Προ-Έλληνες που έφθασαν στην Ελλάδα ήρθαν από τον Βορρά στην αρχή της Γ' χιλιετία π.Χ. και οι Πρώτο-Έλληνες προς το τέλος της.²²⁶ Μήπως, όμως, οι Προ-Έλληνες ήρθαν στα μέσα της Ε' χιλιετίας π.Χ. και οι Πρωτο-Έλληνες προς το τέλος την Δ' χιλιετίας π.Χ.; Ο John E. Coleman ονομάζει την θεωρία του «αρχαιολογικό σενάριο», στο οποίο προσπαθεί να συνθέσει τον ερχομό των πρώτων Ινδο-Ευρωπαίων και των πρώτων Ελλήνων στην ηπειρωτική Ελλάδα με τις εξελίξεις, την ίδια εποχή, στην Βαλκανική Χερσόνησο. Κατά την παραδοσιακή άποψη, οι ενδείξεις που διαθέτουμε για την εμφάνιση των Πρωτο-Ινδο-Ευρωπαίων και των Ελλήνων είναι γλωσσικές. Εφόσον διαπιστώθηκε ότι η γλώσσα των δέλτων της Γραμμικής Β είναι ελληνική, η άφιξη των Πρωτο-Ελλήνων πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά πριν από το 1700 π.Χ. Με γνώμονα αυτήν την διαπίστωση, η πλειοψηφία των αρχαιολόγων διατύπωσε την άποψη που έγινε γενικά αποδεκτή ότι η διαταραχή στους υλικούς πολιτισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας περί το 2400-2200/2100 π.Χ. αποτελεί το σημάδι για την άφιξη των Ελλήνων. Η αμφισβήτηση αυτής της θέσεως ξεκίνησε δειλά-δειλά όταν η αρχαιολόγος Marija Gimbutas έγραψε για τρία κύματα μετακινήσεως και αφίξεως των Ινδο-Ευρωπαίων στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια (1ο=4400-4200 π.Χ., 2ο=3400-3200 π.Χ., 3ο=3000-2800 π.Χ. και Table 2)²²⁷ ενώ άλλοι είχαν διατυπώσει απόψεις για πρωιμότερες ή κατοπινές αφίξεις. Κατά την παραδοσιακή αντίληψη, η άποψη ότι οι Έλληνες έφθασαν στους αιώνες λίγο μετά το 2500 π.Χ. από τον Βορρά ενισχύεται από την διαπίστωση ότι υπήρξαν πολλές μεταβολές (αρχαιολογικές καταστροφές και αναταραχές) σε μεγάλη διάρκεια χρόνου στο μέσο της Γ' χιλιετίας και συνεπώς υπάρχει χώρος για μια μεταβατική περίοδο ενός ή δύο αιώνων κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η κάθοδος, οι αποδείξεις της οποίας έχουν ιδιαίτερο τοπικό χαρακτήρα από περιοχή και περιοχή και από Βορρά προς Νότο. Υπάρχουν, όμως, αντιρρήσεις. Ενώ οι εκτός του ελλαδικού χώρου επιδράσεις στον υλικό πολιτισμό του μέσου της Γ' χιλιετίας των Κυκλάδων σχετίζονται με την Μικρά Ασία, κεραμική που βρέθηκε στην βορειοδυτική Πελοπόννησο και στα Ιόνια νησιά συνδέεται με παρόμοια από τα βορειοδυτικά Βαλκάνια. Φυσικά, είναι αδιευκρίνιστο εάν και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για εισβολείς που έφεραν τα νέα αγγεία και άλλα είδη ή εμπορικές ανταλλαγές. Σεισμική δραστηριότητα και κλιματικές μεταβολές έχουν επί-

²²⁴ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 130-131.

²²⁵ Aslanis, «Greece in the 5th and 4th millennia BC: Researching the “missing” 4th millennium», pp. 29-30.

²²⁶ Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 134-135 και IEE, 1:357-362.

²²⁷ Για τις βαλκανικές θέσεις δεσ σύννοψη σε John E. Coleman and Yorgos Facorellis, «The Shad-owy 'proto-Early Bronze Age' in the Aegean,» in *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, eds Søren Dietz and Fanis Mavridis and Žarko Tankosić and Turan Takaoğlu (Oxford: Oxbow, 2018), pp. 33-36.

σης προταθεί για τις πιθανές ασυνέχειες στους υλικούς πολιτισμούς σε Πελοπόννησο και Στερεά Ελλάδα. Παρ' όλες αυτές τις περίπλοκες διαπιστώσεις, δεν υπάρχουν αρχαιολογικές αποδείξεις για μετακίνηση σημαντικού αριθμού ανθρώπων από τον Βορρά προς την Ελλάδα στην περίοδο μετά το 2500 π.Χ. ή λίγο αργότερα, τις οποίες θα αποδείκνυαν σημαντικό χρόνο αρχαιολογικές ασυνέχειες. Με άλλα λόγια, οι σημαντικές συνέχειες στους υλικούς πολιτισμούς ήδη από την Πρώιμη προς την Μέση Ελλαδική Εποχή (περ. 2000 π.Χ.) επικαλύπτουν τις λίγες ασυνέχειες και συνεπώς η υπόθεση ότι οι Έλληνες ήρθαν στον ελλαδικό χώρο στα μέσα της 7^{ης} χιλιετίας μοιάζει πια λιγότερο πιθανή.

Το αρχαιολογικό σενάριο του Coleman βασίζεται στην άποψη ότι οι πολιτισμικές διαφορές («cultural differences») ανάμεσα στο τέλος της Χαλκολιθικής και στην Πρώιμη Εποχή του Ορειχάλκου (ΠΕΟ) και η διακοπή κατοικήσεως συνιστούν ισχυρά επιχειρήματα για την υπόθεση ότι ήταν τότε που πραγματοποιήθηκε η κάθοδος των Ελλήνων. Βρίσκει ότι υπήρξε αρχαιολογικά ένας αριθμός οικισμών (Table 3) στην ηπειρωτική Ελλάδα οι οποίοι πρωτοκατοικήθηκαν στην Πρώιμη Ελλαδική I (ΠΕΙ) περίοδο αλλά και ότι οι κατοικημένοι κατά την Πρώιμη Ελλαδική II (ΠΕΙΙ) ήταν διπλάσιοι από όσους είχαν κατοικήσει την ΠΕΙ. Συμπεραίνει ότι οι εγκαταστάσεις της ΠΕΙ ήταν τόσο επιτυχημένες ώστε αυξήθηκαν δραματικά την αμέσως επόμενη περίοδο. Βέβαια αναγνωρίζει ότι η χρονολόγηση των διαφόρων θέσεων είναι προβληματική, ιδίως εάν βασίζεται σε επιφανειακά ευρήματα: η άροση των χωραφιών και η διάβρωση του εδάφους μπορεί να έχουν εξαφανίσει εναπομείναντα όστρακα αγγείων, τα επιφανειακά ευρήματα μπορεί να μην αντιπροσωπεύουν την πραγματική στρωματογραφία της θέσεως, ο μικρός αριθμός συλλεγέντων οστράκων μπορεί να εμποδίσει την αναγνώριση ή απουσία μίας περιόδου, ακόμη και οι πιο έμπειροι αρχαιολόγοι μπορεί να έχουν δυσκολία να διαχωρίσουν την ΠΕΙ από την ΠΕΙΙ. Όμως, ο υλικός πολιτισμός του τέλους της Χαλκολιθικής Εποχής ξεχωρίζει από αυτόν της ΠΕΟ στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο. Σε γενικές γραμμές, ο υλικός πολιτισμός της ΠΕΟ έχει κοινά χαρακτηριστικά σε όλο τον ελλαδικό ηπειρωτικό κορμό, από την Μακεδονία μέχρι την Πελοπόννησο. Ενώ ο οψιδιανός συνέχιζε να έρχεται κυρίως από την Μήλο η τεχνική της επεξεργασίας του και τα κατασκευαζόμενα εργαλεία ήταν διαφορετικά. Η μεταλλουργία χρησιμοποιούνταν ήδη από την Χαλκολιθική Εποχή αλλά κατά την Πρώιμη Ελλαδική η εκμετάλλευση των μετάλλων αυξάνει και τα εγχειρίδια είναι νέου τύπου. Σε σύγκριση με την Χαλκολιθική, τα ανθρωπομορφικά ειδώλια είναι σπάνια στην Πρώιμη Ελλαδική αλλά και όσα έχουν έρθει στο φως δείχνουν μεγάλη ομοιότητα με τα κυκλαδικά. Τα βουκράνια είναι πολύ συνηθισμένα στην δεύτερη περίοδο και η συχνότητα αυτή μπορεί να σημαίνει ότι η κτηνοτροφία βοοειδών έπαιζε σημαντικό ρόλο σε σύγκριση με την καλλιέργεια της γης στην προηγούμενη περίοδο. Αυτή η παρατήρηση ίσως επιβεβαιώνει και τις επαφές ή και μετακινήσεις πληθυσμών από τα βόρεια προς τα νότια Βαλκάνια και την Ελλάδα. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Ορειχάλκου, η προηγούμενη διακόσμηση των αγγείων γενικώς εγκαταλείφθηκε και νέες μορφές αγγείων και κυρίως τα μικρά αγγεία με λαβές για υγρά κυριάρχησαν, διαπίστωση που οδηγεί στην σκέψη ότι γινόταν κατανάλωση μικρών ποσοτήτων γάλακτος και οίνου. Σταδιακά, στην Νότια Ελλάδα, η κεραμική μοιάζει όλο και περισσότερο με την κυκλαδική και είτε είναι εισαγόμενη είτε πρόκειται για τοπικές απομιμήσεις. Από την άλλη πλευρά, οι τυπικές Πρωτο-Ινδο-Ευρωπαϊκές λέξεις που αναφέρονται στο άλογο και στα τροχήλατα οχήματα και είναι γνωστές από θέσεις στην Ευρώπη δεν έχουν διαπιστωθεί πουθενά στον ελλαδικό χώρο της ΠΕΟ. Η πρώτη εμφάνιση του αλόγου στην Ελλάδα πιστοποιείται για την ΠΕΙΙΙ περίοδο αλλά τα λίγα οστά αλόγων που έχουν αποκαλυφθεί δεν αφήνουν περιθώρια ούτε για να διαπι-

στωθεί εάν το κρέας τους ήταν μέρος της διατροφής των ανθρώπων (όπως δείχνουν οι ανασκαφές) ή είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως για ιππασία ή για να σύρουν οχήματα.

Η απουσία κατοικήσεως σε πολλούς οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την διάρκεια μεγάλου μέρους της Δ' χιλιετίας π.Χ. (Table 4, ραδιοχρονολογήσεις) ενισχύει, κατά τον Coleman, την άποψη ότι οι νεοφερμένοι της ΠΕΟ ήταν οι Έλληνες. Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η διαπίστωση ότι και στις Βαλκανικές θέσεις υφίσταται μία μεγαλύτερη η μικρότερη χρονικά απουσία κατοικήσεως κατά την Δ' χιλιετία π.Χ. (Table 5, ραδιοχρονολογήσεις). Ιδίως στην Μακεδονία, η απουσία κατοικήσεως μπορεί να χρονολογηθεί περίπου ανάμεσα στο 3900 και στο 3200 π.Χ., στο Ντικιλί Τάς, μάλλον στους Σιταγρούς (Sitagroi III & IV)²²⁸ αλλά και σε άλλες θέσεις, εκτός ίσως από τις περιπτώσεις μικρών ομάδων που ζούσαν στα σπήλαια. Η εγκατάλειψη των συνοικισμών μπορεί να οφείλεται στην απώλεια καλλιεργήσιμης γης στις παράκτιες περιοχές εξαιτίας της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, στην υπερεκμετάλλευση των αγροτικών πόρων και στην διάβρωση με συνέπεια την χέρσωση της γης αλλά και σε ασθένειες των φυτών και άλλες αιτίες, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθούν αρχαιολογικά. Επίσης, τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι στα νησιά του Αιγαίου υπάρχει συνέχεια ανάμεσα στην Πρώιμη Κυκλαδική και Πρώιμη Μινωική Εποχή με την προηγούμενη Χαλκολιθική και πιθανότατα συνεχής κατοίκηση ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο στην Πρώιμη Ελλαδική της ηπειρωτικής Ελλάδας.²²⁹

Εν τέλει, ένα σημείο εντατικότερης έρευνας θα μπορούσε να είναι οι πιθανές ομοιότητες στις βαλκανικές περιοχές αλλά και οι μετακινήσεις των βαλκανικών πληθυσμών προς τον Νότο. Χρονολογικά και αρχαιολογικά, δεν μπορεί να βρεθεί άμεση συσχέτιση του βαλκανικού χώρου με τις θέσεις στην Ελλάδα. Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι οι μετακινούμενες ομάδες ανθρώπων μπορεί να διαφέρουν από τους πληθυσμούς από τους οποίους αποσχίσθηκαν και συνάγεται ότι αυτές είναι πιθανόν «να δημιουργήσουν συγκεκριμένες απομιμήσεις παρά πολιτισμικές διαβαθμίσεις από περιοχή σε περιοχή».²³⁰ Συνεπώς, ο υλικός πολιτισμός όσων έφθασαν στον ελλαδικό χώρο δεν μπορεί να «αντιστοιχεί ακριβώς» σε εκείνους τους πολιτισμούς όσων εγκαταστάθηκαν σε διάφορες θέσεις κατά την διαδρομή από την νότια Ουγγαρία προς τον Νότο, εξαιτίας περιβαλλοντικών διαφορών αλλά και άλλων πληθυσμών τους οποίους συνάντησαν εκεί όπου εγκαταστάθηκαν.²³¹ Εν τούτοις, οι αρχαιολογικά διευκρινισμένες ομοιότητες των υλικών πολιτισμών δείχνουν ότι υπήρξαν δίοδοι διελεύσεως από Βορρά προς Νότο δια των ποταμών Στρυμόνα και Μαρίτσα/Εβρου. Αυτή η διαπίστωση ίσως εξηγεί γιατί οι αρχαιολόγοι των χωρών της Χερσονήσου του Αίμου διακρίνουν σε πολλές θέσεις τοπικά εξελισσόμενους υλικούς πολιτισμούς, οι οποίοι όμως μπορεί να έχουν προέλθει από την ανάμειξη νεοφερμένων με τοπικά στοιχεία. Οι μετακινήσεις μάλιστα των πληθυσμών φαίνεται ότι ήταν πολλαπλές και προς διάφορες κατευθύνσεις με αποτέλεσμα η αρχαιολογική εικόνα στις ανασκαμμένες θέσεις να είναι ιδιαίτερα περίπλοκη.²³²

Ο Coleman καταλήγει με το πιθανό αρχαιολογικό σενάριο με δύο σκέλη: πρώτα σε αυτό της αφίξεως Ινδο-Ευρωπαίων Προ-Ελλήνων στο ελλαδικό χώρο συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης περίπου στα μέσα της Ε' χιλιετίας π.Χ. και κατόπιν στο δεύ-

²²⁸ Δες και συνοπτικά σε Coleman and Facorellis, p. 39.

²²⁹ John E. Coleman, «An Archaeological Scenario for the 'Coming of the Greeks' ca 3200 B.C.,» *Journal of Indo-European Studies* 28 (Spring-Summer 2000): 101-132.

²³⁰ «are likely to produce specific patterning rather than cultural gradations from region to region», Coleman, p. 133.

²³¹ Γι το ζήτημα των συσχετίσεων ανάμεσα σε βαλκανικές θέσεις και θέσεις στον ελλαδικό χώρο δες Coleman and Facorellis, pp. 36-41.

²³² Coleman, pp. 133-139.

τερο, της καθόδου των πρώτων Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο προς το τέλος της Δ' χιλιετίας π.Χ. Προϋπόθεση της θεωρίας του είναι ότι οι Ινδο-Ευρωπαίοι και οι Προ-Ελληνες (εφόσον ήταν και αυτοί Ινδο-Ευρωπαίοι) ως τμήμα αυτών ζούσαν στον γεωγραφικό χώρο βόρεια και ανάμεσα στον Εύξεινο Πόντο και στην Κασπία Θάλασσα και από εκεί κινήθηκαν δυτικά και νότια για να κατακλύσουν την Ευρώπη, την Χερσόνησο του Αίμου, τον ελλαδικό κορμό και τα νησιά του Αιγαίου αλλά και την Μικρά Ασία. Σύμφωνα, λοιπόν, με το πρώτο σκέλος της θεωρίας του, περί το 4500 π.Χ., το κύμα των πρώτων Ινδο-Ευρωπαίων και Προ-Ελλήνων έφθασε στον ελλαδικό χώρο, στην Μικρά Ασία και μέχρι την Κρήτη, εάν δεχθούμε ότι η γλώσσα της Γραμμικής Α στην Μινωική Κρήτη σχετίζεται με γλώσσες των πληθυσμών στην Μικρά Ασία. Στην περιοχή αυτή, κατά μία θεωρία, η γλώσσα των πρώτων Ινδο-Ευρωπαίων εξελίχθηκε σε γλώσσες όπως η λουβική (Luwian) και η χετταιϊκή ενώ στην Μινωική Κρήτη στην μινωική γλώσσα. Σύμφωνα με το δεύτερο σκέλος του αρχαιολογικού σεναρίου, ένα δεύτερο μεταναστευτικό κύμα από τον Βορρά, οι Πρωτο-Ελληνες, έφθασε στον ελλαδικό χώρο περί το 3200 π.Χ.²³³

Όπως αναγνωρίζει και ο Coleman, ο προβληματισμός γύρω από την θεωρία αυτή αλλά και το ζήτημα των μεταναστεύσεων των Ινδο-Ευρωπαίων και συνεπώς των Προ-Ελλήνων και των Πρωτο-Ελλήνων είναι μεγάλος διότι το όλο θέμα είναι ιδιαίτερα περίπλοκο και δυσεπίλυτο. Στην επιστημονική κοινότητα υπάρχουν μεγάλες αμφιβολίες για το κατά πόσο μπορούν να συνδυασθούν γλωσσικές παρατηρήσεις με αρχαιολογικά δεδομένα χωρίς γραπτές αποδείξεις για να εξαχθούν συμπεράσματα για την κάθοδο Ινδο-Ευρωπαίων και Ελλήνων. Ένα παράδειγμα είναι οι καταλήξεις ορισμένων λέξεων της ελληνικής σε -νθος και -σος ή -ττος, οι οποίες έχουν χαρακτηριστεί προ-ελληνικές και αποδίδονται στους Προ-Ελληνες. Όμως, αυτοί οι Προ-Ελληνες και η ινδο-ευρωπαϊκή γλώσσα που μιλούσαν είναι δύσκολο να εντοπισθούν αρχαιολογικά και να συνδεθούν με άλλα γραπτά στοιχεία.²³⁴ Η εγκατάλειψη των οικισμών ανάμεσα στο τέλος της Χαλκολιθικής και στην αρχή της ΠΕΟ είναι αρχαιολογικά διαπιστωμένη σε αντίθεση με την προηγουμένως αποδεκτή θεωρία της ασυνέχειας στα μέσα της Γ' χιλιετίας, η οποία σε πολλές θέσεις στον ελλαδικό κορμό δεν φαίνεται ότι υφίσταται. Ο Coleman υποστηρίζει ότι η επανεγκατάσταση κατά την ΠΕΟ οφείλεται σε άφιξη νέων πληθυσμών από τα Βαλκάνια, όπου οι έρημοι οικισμοί κατοικήθηκαν πάλι από νεοφερμένους πληθυσμούς.²³⁵

Είναι βέβαιο ότι τα επιχειρήματα του Coleman για την άφιξη των πρώτων Ελλήνων περί το 3200 π.Χ. δεν είναι ακράδαντα, όπως δεν είναι ακράδαντα και τα επιχειρήματα για την άφιξη τους περί το 2400-2200 π.Χ. Τα αρχαιολογικά στοιχεία στα οποία βασίζεται είναι η μακροχρόνια εγκατάλειψη μεγάλου μέρους των οικισμών σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και στην Βαλκανική, στις «πολιτισμικές» διαφορές στον ελλαδικό χώρο από την Χαλκολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Ορειγάλκου, σε ορισμένες ομοιότητες ανάμεσα στις βαλκανικές και στις ελλαδικές κοινότητες της ίδιας εποχής, στην αρχαιολογική υπόθεση της αρχικής κοιτίδας των Ινδο-Ευρωπαίων βορείως και ανατολικά του Ευξείνου Πόντου, στην κάθοδο των κλάδων τους (Προ-Ελλήνων και Πρωτο-Ελλήνων) στην Χερσόνησο του Αίμου μέχρι και τον ελλαδικό και μικρασιατικό χώρο αλλά και στην απουσία των ασυνεχειών και στην πιθανή παρουσία πολιτισμικών συνεχειών κατά την Γ' χιλιετία π.Χ., κατά την διάρκεια της οποίας είχε

²³³ Coleman, pp. 139-142.

²³⁴ Coleman, pp. 139 & 141 & 144 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 134.

²³⁵ Coleman, pp. 142-144.

γίνει παραδεκτή η κάθοδος Προ-Ελλήνων και Πρωτο-Ελλήνων. Το «αρχαιολογικό σενάριο» του Coleman δείχνει πόσο εύθραυστες είναι οι θεωρίες στην αρχαιολογία, οι οποίες πολλές φορές εκ των πραγμάτων βασίζονται σε ελλιπή αρχαιολογικά δεδομένα. Παρ' όλα αυτά είναι ένα πιθανό σενάριο, το οποίο εστιάζει στους Ινδο-Ευρωπαϊούς Προ-Ελληνες και Πρωτο-Ελληνες και αποτελεί νέα επιστημονική κατεύθυνση για την μελέτη τους. Η επιμονή μας στο ζήτημα αυτό προέρχεται φυσικά από την ανάγκη διερευνήσεως της προελεύσεως και εγκαταστάσεως στην Ελλάδα και στην Ευρώπη των κατοίκων της, εκείνων οι οποίοι σταδιακά συνετέλεσαν στην δημιουργία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, του πολιτισμού των Ετρούσκων, των Ρωμαίων, των ιταλικών υλικών πολιτισμών αλλά και των άλλων ευρωπαϊκών πολιτισμών της Αρχαίας Ευρώπης.

Στο συγκεκριμένο ζήτημα, όμως, της καθόδου των Προ-Ελλήνων και Πρωτο-Ελλήνων στην Ε' και στην Δ' χιλιετία π.Χ. ορισμένοι αρχαιολόγοι διαφωνούν ριζικά. Θεωρούν ότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα που να τεκμηριώνουν την μαζική έλευση Ινδο-Ευρωπαϊκών «φυλών» στην ηπειρωτική Ελλάδα από τον Βορρά στο δεύτερο μισό της Δ' χιλιετηρίδας π.Χ. Υποστηρίζουν ότι η έρευνα πρέπει να εντοπισθεί στο εάν οι ομάδες αυτές των ανθρώπων πέρασαν από τις ορεινές διαβάσεις ή «εάν οι κτηνοτρόφοι που ήδη κατοικούσαν εκεί, απλώς εκτέθηκαν σε πολιτισμικές [«cultural»] επιρροές από τον Βορρά ως αποτέλεσμα των μετακινήσεών τους κατά μήκος του άξονα Βορρά-Νότου».²³⁶ Βέβαια, η έννοια της μαζικής εισβολής φυλών υπονοεί μεγάλους αριθμούς ανθρώπων οι οποίοι εισήλθαν ταυτοχρόνως στον ελλαδικό χώρο ενώ το σενάριο του Coleman υπονοεί μία σταδιακή έλευση ομάδων ανθρώπων, μάλλον σε μικρούς αριθμούς, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε εγκαταλελειμμένους οικισμούς. Ίσως ήταν αυτοί, οι ονομαζόμενοι Προ-Ελληνες, οι οποίοι άφησαν πίσω τους τις ανθρωπόμορφες στήλες και τελικά αφομοιώθηκαν από τους Πρωτο-Ελληνες, οι οποίοι ήρθαν σε σημαντικούς αριθμούς αλλά σταδιακά προς το τέλος της Δ' χιλιετίας και κατά την διάρκεια του πρώτου μισού της Γ' χιλιετίας. Το κλειδί στην κατανόηση της εγκαταλείψεως των οικισμών στην διάρκεια της Δ' χιλιετίας π.Χ. είναι οι ραδιοχρονολογήσεις των ελληνικών θέσεων. Τα μέχρι σήμερα (2018) δεδομένα δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων και οι αρχαιολόγοι θα επιδιώξουν «περισσότερες ραδιοχρονολογήσεις και παλαιο-περιβαλλοντολογικές έρευνες» σε ελληνικές αρχαιολογικές θέσεις.²³⁷

Η κύρια, λοιπόν, αρχαιολογική παρατήρηση στους οικισμούς της Βόρειας Ελλάδας λίγο πριν από το 3000 π.Χ. είναι η εγκατάλειψη. Για μερικούς αιώνες, οι οικισμοί στα Σέρβια Κοζάνης, στους Σιταγρούς, στο Ντικιλί Τας και αλλού εγκαταλείφθηκαν. Οι αρχαιολόγοι θεωρούσαν ότι η απομάκρυνση των κατοίκων από τους οικισμούς οφειλόταν σε απότομη αύξηση του πληθυσμού ή/και σε διαφοροποιήσεις στην οργάνωση των οικισμών από την αρχή της Δ' χιλιετίας π.Χ. ενώ άλλες πιθανές αιτίες (κοινωνικές ή κλιματικές μεταβολές) είναι εδώ και καιρό υπό διερεύνηση. Πάντως, η θεωρία της εκτοπίσεώς τους από εισβολές των Πρωτο-Ινδο-Ευρωπαϊών φαίνεται ότι χάνει επιστημονικό έδαφος και όπως είδαμε παραπάνω το ερώτημα έχει μετατραπεί στο ποιοι, πόσοι, πότε και πώς εισήλθαν στον βορειοελλαδικό χώρο κατά την Ε' κατά την Δ' και ίσως και κατά την Γ' χιλιετία π.Χ. Στην σημερινή Ανατολική Μακεδονία, περισσότερο από τους μισούς οικισμούς που υφίσταντο κατά την Γ' χιλιετία π.Χ. ήταν νέοι, μικροί σε διαστάσεις, σε ημιορεινές θέσεις και με περιορισμένη ή καθόλου πρόσβαση στις εύ-

²³⁶ Aslanis, «Greece in the 5th and 4th millennia BC: Researching the “missing” 4th millennium», p. 30 & p. 31.

²³⁷ Coleman and Facorellis, pp. 45-60.

φορες γαίες των οικισμών της Χαλκολιθικής Εποχής. Η τακτική αυτή ιδρύσεως των νέων οικισμών ακολουθήθηκε και σε άλλες περιοχές στην Βόρεια Ελλάδα. Αρκετοί από τους οικισμούς αυτούς εγκαταλείφθηκαν γρήγορα και οι κάτοικοί τους άφησαν ελάχιστα ίχνη ή σε ορισμένες περιπτώσεις μικρά νεκροταφεία. Οικισμοί με σημαντική παρουσία κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική Εποχή, όπως στα Σέρβια Κοζάνης, στους Σιταγρούς και στο Ντικιλί Τας, απέκτησαν νέα ζωή ενώ κατά το δεύτερο μισό της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. ο αριθμός των οικισμών στην Αιγαιακή Θράκη και στις τρεις χερσονήσους της Χαλκιδικής αυξήθηκαν. Σημαντικό είναι ότι πολλοί νέοι μικροί οικισμοί, ορισμένοι εκ των οποίων τειχισμένοι όπως και στο νησιά του Αιγαίου, εμφανίστηκαν σε νησάκια και σε παράκτιες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου με πρόσβαση σε λιμάνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θέση στην Σκάλα Σωτήρος στη Θάσο, εκεί όπου βρέθηκαν οι ανθρωπόμορφες στήλες παλαιότερης Εποχής. Λίθινος περίβολος είχε κτισθεί γύρω από τον οικισμό και η κεραμική φέρει χαρακτηριστικά του ανατολικού Αιγαίου, γεγονός που δείχνει ότι η θαλάσσια επικοινωνία μεταξύ των νησιών είχε φθάσει μέχρι και το Βόρειο Αιγαίο (Θρακικό Πέλαγος). Παρόμοια σημάδια θαλάσσιων επαφών έχουν βρεθεί μέχρι και τον Κόλπο του Θερμαϊκού, στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Οχυρωματικά τείχη δεν έχουν βρεθεί στην Αιγαιακή Θράκη και παράλια Μακεδονία αλλά αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό σε ολόκληρη την περιοχή ήταν το επίμηκες κτήριο με ή χωρίς ημικυκλική απόληξη στην μία στενή του πλευρά. Τα περισσότερα κτίσματα περιβάλλονταν από ξύλινους στύλους αλλά έχουν βρεθεί και κατασκευές με πλίνθους. Στους Σιταγρούς αλλά και σε άλλες θέσεις όπου έχουν βρεθεί τέτοιες κατασκευές έχει διαπιστωθεί ότι χρησιμοποιούνταν ως χώροι εργασίας, αποθήκες τροφίμων, χώροι επεξεργασίας και καταναλώσεως τροφής. Έχει υποστηριχθεί ότι οι οικισμοί αυτοί αποτελούσαν αυτόνομες οικονομικές μονάδες και ήταν αυτάρκειες, όπως αποδεικνύουν η μεγάλη ποικιλία καλλιεργούμενων και αγρίων φυτών και φρούτων (κυρίως σταφύλια και βελανίδια), τα οστά από άγρια και εξημερωμένα ζώα, η πληθώρα οστών ψαριών αλλά και κελύφη οστράκων που ανασύρθηκαν από τους οικισμούς. Επίσης, οι νέοι οικισμοί κατασκευάστηκαν επάνω στους παλιούς και επισκευάστηκαν αρκετές φορές ενώ ταφές βρεφών αποκαλύφθηκαν κάτω από τα δάπεδά τους. Σε δύο θέσεις, προς το τέλος της 7^{ης} χιλιετίας, παρατηρήθηκε ότι στενοί διάδρομοι διαχώριζαν επιμήκη κτήρια με κοινούς τοίχους, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και παρασκευή τροφής. Μάλιστα, οι εγκαταστάσεις που μαρτυρούσαν την χρήση τους ήταν πανομοιότυπες. Εικάζεται, λοιπόν, ότι με αυτή την οργάνωση διαφαίνονται τρεις ομαδοποιήσεις (οικία, επιμήκη κτήρια, κοινότητα), οι οποίες μαρτυρούν μακρινούς συσχετισμούς ως προς την οικιστική οργάνωση με εγκαταστάσεις στα νησιά του κεντρικού και ανατολικού Αιγαίου.²³⁸ Επίσης, η προσεκτική και με συγκεκριμένο σχέδιο χωροταξική οργάνωση αποκαλύπτει «την ύπαρξη σαφώς καθορισμένων κοινωνικών κανόνων και εθίμων τα οποία ρύθμιζαν την ζωή και προλάμβαναν την εκδήλωση εντόνων ανισοτήτων στις κοινότητες».²³⁹ Τέτοιου είδους απόψεις μπορεί να είναι υπερβολικές ως προς τα συμπεράσματά τους όταν δεν βασίζονται σε απτά αρχαιολογικά δεδομένα αλλά εμείς τις παραθέτουμε ως υποθέσεις εργασίας.²⁴⁰

Υπάρχουν, όμως, και αρχαιολογικές έρευνες και μελέτες που οδηγούν σε σημαντικές παρατηρήσεις για την προϊστορική ζωή βασιζόμενες σε αρχαιολογικά ευρήματα. Μια τέτοια πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα απέδειξε ότι στο Ντικιλί Τας, προϊστορική θέση

²³⁸ Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» epub pp. 1434-1438.

²³⁹ Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» epub p. 1438.

²⁴⁰ Για ιστοριογραφικές παρατηρήσεις επί παρομοίων σχολίων δεξ στο κεφάλαιο «5. Η Αρχαιολογία, η Ανθρωπολογία, η Εθνολογία και η Προϊστορία» παρακάτω.

κοντά στο χωριό Κρηνίδες, μεταξύ Δράμας και Καβάλας, έφτιαχναν κρασί ήδη από την Ε' χιλιετία π.Χ. Περισσότερα ευρήματα για την παρασκευή κρασιού έχουμε βέβαια από τον ελλαδικό κόσμο αλλά και από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή κατά την Γ' και Β' χιλιετία π.Χ. Η ανακάλυψη στο Ντικιλί Τας δεν οδήγησε σε συμπεράσματα για την νεολιθική κοινωνία του χωριού, παρά την ύπαρξη κοινωνικών θεωριών για την ζωή στην μετέπειτα Εποχή του Ορειχάλκου. Συγκεκριμένα, επειδή η αμπελοργία μέχρι και το τέλος της Εποχής του Ορειχάλκου αναπτύχθηκε στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και σε περιοχές σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο συμπεριλαμβανομένων και των νησιών του Αιγαίου Πελάγους σε όποιες περιοχές τα εδάφη δεν ήταν κατάλληλα για σημαντική παραγωγή δημητριακών, έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί ορόσημο στην εμφάνιση των ονομαζόμενων αναδιανεμητικών κοινωνιών (redistributive societies). Κεντρικό στοιχείο αυτής της απόψεως είναι ένα σύστημα διανομής προϊόντος, το οποίο συγκεντρώνεται από μία πολιτική αρχή ενός ή περισσότερων ατόμων από μια ομάδα ανθρώπων και αναδιανέμεται στα μέλη της. Ως αναδιανεμητικό έχει χαρακτηριστεί και το ανακτορικό σύστημα στο Αιγαίο της Εποχής του Ορειχάλκου, θέση που έχει θεωρηθεί ως προβληματική, αόριστη, και πιθανόν παραπλανητική.²⁴¹ Πέρα όμως από αυτήν την θεωρία, έχει αποδειχθεί από γραπτά μνημεία ότι κατά την Εποχή του Ορειχάλκου ο οίνος υπήρξε εμπορικό προϊόν πολυτελείας και έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάδυση των ηγετικών ομάδων ανάμεσα στους Σουμέριους, στους Ασσύριους, στους Αιγύπτιους, στους Χετταίους, στους Μινωίτες και στους Μυκηναίους.

Η αμπελοκομία αλλά και το κρασί από ρώγες άγριου ή καλλιεργημένου αμπελιού –η καλλιέργεια είναι πιθανή αλλά όχι βέβαιη– είναι πιθανόν ότι εμφανίσθηκε κατά την Ε' χιλιετία π.Χ. σε μια μεγάλη περιοχή από τον ελλαδικό χώρο μέχρι και τον Καύκασο. Η παραγωγή οίνου από τις προϊστορικές κοινότητες ήταν μια εύκολη διαδικασία: συγκέντρωση μεγάλου αριθμού από ρώγες άγριου αμπελιού, σύνθλιψη τους, επαφή του πυκνού χυμού (γλεύκος) με τις ζύμες (μονοκύτταροι οργανισμοί) που βρίσκονται στην επιδερμίδα (φλούδα) του σταφυλιού σε θερμοκρασία περιβάλλοντος και μετά από μερικές εβδομάδες το γλεύκος (μούστος) από τα σταφύλια γινόταν θολό κρασί. Η σύνθλιψη σταφυλιών είναι αρχαιολογικά επιβεβαιωμένη σε διάφορες θέσεις αλλά και στο Ντικιλί Τας, όπου βρέθηκαν απανθρακωμένα υπολείμματα. Αν και η εξαγωγή του χυμού δεν σημαίνει με βεβαιότητα ότι γινόταν για την παραγωγή κρασιού, αυτή είναι πολύ πιθανή. Άλλες ενδεχόμενες χρήσεις του πυκνού χυμού θα μπορούσε να είναι η παραγωγή εψήματος (πετιμέζι) αλλά και ξυδιού. Έπρεπε, λοιπόν, να επιβεβαιωθεί από χημικής απόψεως ότι όντως γινόταν παραγωγή οίνου στο Ντικιλί Τας. Η χημική διαδικασία περιελάμβανε την πιθανή αντίχνευση βιοδεικτών, διαλυτών λιπιδίων, αδιάλυτων υπολειμμάτων σταφυλιού, δεικτών ζυμώσεως, αλλά και ποιο ήταν το περιεχόμενο συγκεκριμένων αγγείων. Για πρώτη φορά στην αντίχνευση «προϊστορικού κρασιού», δηλαδή των ανωτέρω βιοδεικτών, χρησιμοποιήθηκε ο συνδυασμός αρχαιοβοτανικών υπολειμμάτων συνθλίψεως σταφυλιών και ενός νέου χημικού πρωτοκόλλου δύο συνεχόμενων σταδίων. Τα είδη προς ανάλυση (πυρήνες σταφυλιών, επιδερμίδες σταφυλιών, πυρήνες μαζί με επιδερμίδες σταφυλιών ελήφθησαν στο χώρο γύρο από τα θραύσματα αγγείων εντός των οποίων υπέθεταν οι αρχαιολόγοι ότι είχε τοποθετηθεί κρασί. Τα θραύσματα είχαν βρεθεί στο προϊστορικό Ντικιλί Τας και μέσα στον Οικία 1 (House 1), η οποία καταστράφηκε από φωτιά περί το 4300 π.Χ.²⁴² Το αποτέλεσμα της χημικής μεθόδου σε

²⁴¹ Δες τα άρθρα στο «Forum: Redistribution in Aegean Palatial Societies,» *American Journal of Archaeology* 115 (April 2011): 175-244.

²⁴² Για τα ευρήματα της αρχαιολογικής ανασκαφής δες S. M. Valamoti and M. Mangafa and Ch. Koukouli-Chrysanthaki and D. Malamidou, «Grape-pressings from Northern Greece: The Earliest Wine in the Aegean?» *Antiquity* 81 (March 2007): 54-61.

θραύσμα αγγείου σε συνδυασμό με τα περιφερειακά του υπολείμματα σταφυλιών υποδεικνύει με μεγάλο βαθμό βεβαιότητας ότι χυμός σταφυλιών είχε τοποθετηθεί μαζί με την επιδερμίδα συνθλιμμένων σταφυλιών μέσα στο αγγείο για να επιτευχθεί η ζύμωση και να γίνει τελικά το θολό κρασί. Σε άλλο θραύσμα του ίδιου αγγείου επιβεβαιώθηκε τελικά μέσω των χημικών δεικτών η ζύμωση. Επίσης, σε θραύσμα άλλου αγγείου που είχε βρεθεί 4 μ. μακριά από το πρώτο και συνεπώς δεν μπορεί να είχε άμεση σχέση με την παρουσία των υπολειμμάτων σταφυλιού γύρω από το πρώτο, η χημική μέθοδος που εφαρμόστηκε έδειξε ότι περιείχε κόκκινο κρασί και το δοχείο χρησιμοποιούνταν ακριβώς για την κατανάλωσή του ή την διανομή του σε άλλα αγγεία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι με απόλυτη σχεδόν βεβαιότητα, στο νεολιθικό χωριό του Ντικιλί Τας, τουλάχιστον στο τελευταίο τρίτο της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., γνώριζαν και πραγματοποιούσαν την παρασκευή κρασιού με την διαδικασία της φυσικής ζυμώσεως. Η ανακάλυψη αυτή δεν μπόρεσε να οδηγήσει σε οποιαδήποτε συμπεράσματα σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση στον οικισμό.²⁴³ Πριν από 7300 χρόνια, λοιπόν, νεολιθικοί κάτοικοι της Βόρειας Ελλάδας έφτιαχναν και απολάμβαναν το κρασί τους, όπως αργότερα αποτυπώθηκε στους Ψαλμούς του Δαβίδ και ενστερνίστηκε από τον χριστιανισμό στην φράση: «καὶ οἶνος εὐφραίνει καρδίαν ἀνθρώπου».²⁴⁴ Η ενασχόληση με την αμπελοργαία, όμως, συνεχίστηκε στον ελλαδικό χώρο και σε όλη την μετέπειτα Εποχή του Ορειχάλκου.

Η γεωργία και η αμπελοργαία δεν ήταν οι μόνες ενασχολήσεις των προϊστορικών ανθρώπων στον βορειοελλαδικό χώρο. Κατά την 7^η χιλιετία π.Χ., στην Πρώιμη Εποχή του Ορειχάλκου, υπάρχουν ενδείξεις ότι μπορεί να υπήρχε στοιχειώδης εκμετάλλευση ορισμένων αποθέσεων αργύρου και χαλκού, μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την μεταλλουργία, η χρήση κράματος χαλκού και αρσενικού αλλά και μητρώων αποτελούμενων από δύο μέρη. Αν και τα στοιχεία για την μεταλλουργία στον βόρειο ελλαδικό χώρο αυτήν την χιλιετία είναι ιδιαίτερα περιορισμένα, η ανακάλυψη κοντά στο χωριό Πετράλωνα της Χαλκιδικής αρκετά μεγάλου αριθμού χάλκινων εργαλείων, 40 σμίλες και 4 μονόστομοι πελέκεις, μέσα σε αγγείο αποτελεί μία ένδειξη της χρήσεώς της. Οι πελέκεις και οι μήτρες για την κατασκευή τους που έχουν ανασυρθεί από διάφορες θέσεις στην Αιγαιακή Θράκη και στην Μακεδονία και μάλιστα σχετίζονται με όμοιους γύρω από τον Εύξεινο Πόντο ενισχύουν αυτήν την άποψη. Αυτή η παρατήρηση αποτελεί στοιχείο που παραπέμπει σε ανταλλαγές. Η κατασκευή και διακίνηση, λοιπόν, μεγάλων χάλκινων εργαλείων περί το μέσο της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. στις κοινότητες της Βόρειας Ελλάδας δεν ήταν αμελητέα. Επίσης, μικρά τεμάχια χαλκού και χρυσού από διάφορες κοινότητες υποδεικνύουν την κατασκευή κοσμημάτων ή άλλων μικροαντικειμένων. Οι επαφές της περιοχής με την Μικρά Ασία και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή αποδεικνύονται από μία σειρά αντικειμένων που ξεχωρίζουν και που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις: ζωομορφικός πέλεκυς (Σιταγροί), κουκουβάγια (Σιταγροί) και άλλα αντικείμενα από κρατέρωμα (κράμα χαλκού και κασσίτερου),²⁴⁵ μικροαντικείμενα ή

²⁴³ Nicolas Garnier and Sultana Maria Valamoti, «Prehistoric Wine-making at Dikili Tas (Northern Greece): Integrating Residue Analysis and Archaeobotany,» *Journal of Archaeological Science* 74 (October 2016): 195-206.

²⁴⁴ *Αγία Γραφή*, «Ψαλμοί» 103:15.

²⁴⁵ Η χημική σύσταση των κραμάτων του χαλκού είναι πολυποίκιλη και συνήθως οι αρχαιολόγοι χρησιμοποιούν συμβατικούς όρους (χάλκινος, μπρούτζινος, ορειχάλκινος) που δεν περιγράφουν την ακριβή χημική σύσταση του κράματος από το οποίο είναι κατασκευασμένο ένα αντικείμενο. Όπου δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί επακριβώς το κράμα χρησιμοποιείται ο γενικός όρος «κράμα χαλκού». Ο άνθρωπος χρησιμοποίησε τον χαλκό τουλάχιστον από το 10.000 π.Χ. και αρχικά με σφυρηλάτηση και πυράκτωση κατασκεύασε μικρά αντικείμενα (Μικρά Ασία και Αρχαία Εγγύς Ανατολή) ενώ πραγματική μεταλλουργία άρχισε την 4^η χιλιετία π.Χ. όταν κατασκευάστηκαν τα πρώτα αντικείμενα από κράμα

κοσμήματα από φαγεντιανή (φαγιάνς, faïence, faence) από τον Άγιο Μάμα (κοντά στην Αρχαία Όλυνθο) στην Χαλκιδική, μικρά μαρμάρινα δοχεία (Πέλλα και Πιερία), τα δέπα/δέπατα αμφικύπελλα (Πέλλα και Θάσος). Οι αρχαιολόγοι θεωρούν ότι όλα αυτά ήταν αντικείμενα πολυτελείας και χρησιμοποιούνταν για να δώσουν κύρος στον κάτοχο τους και στην οικογένειά του στους πρώτους αιώνες της Εποχής του Ορειχάλκου.²⁴⁶

Η Β' χιλιετία π.Χ., η Μέση Εποχή του Ορειχάλκου, αρχίζει για την αρχαιολογική έρευνα στην Αιγαιακή Θράκη και Μακεδονία με μεγάλα ερωτηματικά. Στην δυτική πλευρά του Θερμαϊκού Κόλπου οικισμοί εγκαταλείπονται, νέοι οικισμοί ιδρύονται στην ανατολική πλευρά και στην ευρύτερη περιοχή, οικισμοί μεταφέρονται σε πιο ορεινές περιοχές. Στην Χαλκιδική, στον Άγιο Μάμα, τα μονόχωρα κεντρικά οικήματα της Πρώιμης Εποχής του Ορειχάλκου αντικαταστάθηκαν με οικοδομικά συμπλέγματα από ξύλινους στύλους. Στην Χαλκιδική και στην Πιερία εμφανίστηκαν τα μινυακά αγγεία που κατασκευάζονταν με τον τροχό του αγγειοπλάστη μάλλον στην παράλια κεντρική Ελλάδα και μεταφέρονταν εκεί δια θαλάσσης. Στην Σαμοθράκη κάνουν την εμφάνισή τους οι Μυκηναίοι (δες παρακάτω), οι οποίοι έφθασαν στο Βόρειο Αιγαίο (Θρακικό Πέλαγος) μάλλον σε αναζήτηση μετάλλων.²⁴⁷

Στην Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου, στο δεύτερο μισό της Β' χιλιετίας π.Χ., φαίνεται ότι οι οικισμοί στην Αιγαιακή Θράκη και στην Μακεδονία αυξήθηκαν, εάν λάβουμε υπόψιν μας τον μεγάλο αριθμό των θέσεων που έχουν αναγνωρισθεί. Πολλοί οικισμοί μετακινήθηκαν από πεδιάδες στα παράλια και σε κοιλάδες σε μεγαλύτερα υψόμετρα αν και στην λεκάνη της σημερινής κεντρικής Μακεδονίας οι οικισμοί διατηρήθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν. Η έκταση που κάλυπταν οι οικισμοί ήταν περί τα 10.000 τ.μ. ή μικρότερη και σπάνια μεγαλύτερη. Οι τειχισμένοι οικισμοί που παρατηρούνται στην σημερινή Δυτική Θράκη αλλά και η μετακίνηση πολλών της Μακεδονίας σε υψηλότερες ή σε θέσεις με φυσική οχύρωση δείχνει ανάγκη για προστασία τους αλλά και για έλεγχο της περιοχής όπου βρίσκονταν. Λίθινοι και πλίνθινοι τοίχοι που είχαν κατασκευασθεί γύρω από οικισμούς στην Μακεδονία δεν είναι διευκρινισμένο ένα είχαν σκοπό αμυντικό, για να συγκρατήσουν κατολίσθηση του εδάφους ή και τα δύο. Πάντως, σε ορισμένους τουλάχιστον οικισμούς, όπως στον Άγιο Μάμα της Χαλκιδικής, παρατηρείται ένας κάποιου είδους χωροταξικός σχεδιασμός και κάποιοι κανόνες που καθόριζαν την καθημερινή ζωή. Παράλληλες οδοί χώριζαν τον οικισμό σε οικοδομικά τετράγωνα («blocks») μεγαλύτερα από 150 τ.μ., τα οποία περιελάμβαναν μέχρι 15 χώρους το κάθε ένα. Οι οικίσκοι ήταν κατασκευασμένοι με ξύλινους πασσάλους και πλίνθινους τοίχους που στηρίζονταν σε λίθινα θεμέλια. Αυτή η μέθοδος κατασκευής έγινε ο κανόνας σε πολλούς οικισμούς, μέχρι το τέλος της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου. Ο χωρισμός σε ξεχωριστές οικιστικές ζώνες, θεωρούν οι αρχαιολόγοι ότι τονίζει την αυτονομία κάθε τετραγώνου ενώ η σχεδόν απόλυτη ομοιότητα ανάμεσά τους υποδεικνύει κανόνες που απέτρεπαν την εξύψωση της ομάδας ενός τετραγώνου σε βάρος κάποιου άλλου. Έτσι, συμπεραίνεται ότι επιτυγχανόταν «η συλλογική ταυτότητα της κοινότητας». Το κάθε τετράγωνο είναι πιθανόν να κατοικούνταν από συγγενείς, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο διατηρούσαν ένα είδος αυτονομίας τους. Μάλιστα, τα μονόχωρα κεντρικά κτήρια του ΙΕ' αιώνα π.Χ. στον Άγιο Μάμα μπορεί να δείχνουν την πρωιμότητα αυτού του χωροταξικού σχεδιασμού και της οργάνωσης των κατοίκων

χαλκού και αρσενικού (μέχρι 4%). Κατά την Γ' χιλιετία π.Χ. εφευρέθηκε το κρατέρωμα (κράμα χαλκού και κασσίτερου) ενώ περί το 1500 π.Χ. ο μπρούτζος (χαλκός με περιεκτικότητα 12% κασσίτερο). Δες I. De Ryck and A. Adriaens and F. Adams, «An overview of Mesopotamian bronze metallurgy during the 3rd millennium BC,» *Journal of Cultural Heritage* 6 (July-September 2005): 261-268.

²⁴⁶ Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» epub pp. 1438-1443.

²⁴⁷ Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» epub pp. 1443-1445.

του οικισμού, τουλάχιστον στην σημερινή κεντρική Μακεδονία. Παρότι σε θέσεις στην ίδια περιοχή υπάρχουν ενδείξεις ότι συγκεντρωνόταν η γεωργική παραγωγή ή και το πλεόνασμά της σε χώρους ή πύλους, δεν προκύπτουν ενδείξεις κεντρικής πολιτικής και διοικητικής εξουσίας μέχρι τον ΙΒ΄ αιώνα π.Χ. που να φρόντιζαν για την αναδιανομή της σε άλλους μικρότερους οικισμούς. Αντιθέτως, οι αρχαιολόγοι, με βάση τα αποτελέσματα των ανασκαφών, παρουσιάζουν μία εικόνα «φιλοξενίας» και «συνεστιάσεων» ανάμεσα στους κατοίκους κοντινών συνοικισμών, εκδηλώσεις οι οποίες υποθέτουν ότι πραγματοποιούνταν για να «συσφίξουν τους δεσμούς ανάμεσα στις κοινότητες» έτσι ώστε να βρίσκονται εύκολα εργατικά χέρια και να γίνεται η αναδιανομή τροφίμων από όσες είχαν πλεόνασμα σε όσες είχαν έλλειμμα σε σχέση με τον πληθυσμό τους. Σε μεγάλους συνοικισμούς έχουν βρεθεί ιδιαιτέρως διακοσμημένα («πολυτελή») αγγεία για την κατανάλωση υγρών, σημάδια οινοποιίας αλλά και μεγάλες σε έκταση εγκαταστάσεις για το μαγείρεμα φαγητών μαζί με μεγάλα σε μέγεθος μαγειρικά σκεύη.²⁴⁸

Στην Αιγαιακή Θράκη και στην Μακεδονία, από το 1300 περίπου π.Χ., οι ταφές των νεκρών έγιναν αφορμή για να αναδειχθούν οι «κοινωνικές ταυτότητες» των νεκρών. Για την κεντρική Μακεδονία έχει διαπιστωθεί αδιαφορία των κατοίκων των συνοικισμών για τους νεκρούς τους εκτός εάν απλώς τα κατάλοιπα των ταφών δεν είναι ακόμη ορατά στους αρχαιολόγους. Στην υπόλοιπη βόρεια Ελλάδα, σειρές τάφων, κιβωτιόσχημοι τάφοι με πολλαπλές ταφές, νεκροταφεία τύμβων και ταφές σε ομάδες δείχνουν μία τάση οι συγγενείς να θάβονται μαζί. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν πολυτελή ντόπια αλλά και εισαγόμενα αντικείμενα από χρυσό, άργυρο, ήλεκτρο ή ύαλο (κοσμήματα), μυκηναϊκού τύπου ξίφη και σφραγίδες, αγγεία για αρώματα και ιδιαίτερα αγγεία πόσεως. Οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι οι ομάδες περιφραγμένων ή τοποθετημένων σε προνομιούχο θέση τάφων μαζί με πολυτελή κτερίσματα υποδεικνύουν τις διαφορές κύρους («status differences») ανάμεσα σε οικογένειες ή συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων εντός της κοινότητας, δηλαδή την ύπαρξη κάποιου είδους αριστοκρατίας.

Κύριο χαρακτηριστικό της Εποχής του Ορειχάλκου στην Αιγαιακή Θράκη και Μακεδονία, βέβαια, ήταν η κατασκευή και χρήση μπρούτζινων αντικειμένων αλλά και η ανάπτυξη τεχνικών στην παραγωγή άλλων ειδών. Ιδίως κατά την Ύστερη Εποχή, εργαλεία, όπλα και άλλα χρηστικά αντικείμενα κατασκευάζονταν σε αρκετά μεγάλους αριθμούς και χρησιμοποιούνταν ευρέως. Οι ανασκαφές έχουν δείξει ότι όλες οι κοινότητες, μικρές και μεγάλες, συμμετείχαν στην παραγωγή τους. Η παρουσία αποθέσεων χρυσού και αργύρου στην περιοχή φαίνεται ότι οδήγησε τους κατοίκους των πλησιέστερων κοινοτήτων σε εξόρυξη και επεξεργασία τους. Βέβαια, τα χρυσά και αργυρά κοσμήματα που έχουν βρεθεί σε ορισμένους τάφους είναι απλής κατασκευής. Φυσικά, από τους τάφους αλλά και τους οικισμούς δεν λείπουν τα προσωπικά αντικείμενα από χαλκό, μπρούτζο και οστό. Επίσης, στον Άγιο Μάμα αλλά και στον Τύμβο Θεσσαλονίκης έχει βεβαιωθεί μικρή παραγωγή πορφύρας (χρώμα βαφής) από το όστρεο μύρηξ. Την ίδια εποχή, οι αρχαιολόγοι έχουν παρατηρήσει ότι «υφίσταται μία αυξανόμενη τυποποίηση από τεχνολογικής απόψεως» στην επιτραπέζια ακόσμητη κεραμική, το οποίο φυσικά σημαίνει ότι χρησιμοποιούνταν πλέον πιο συγκεκριμένοι τρόποι παραγωγής της. Επιπλέον, στην διακοσμημένη κεραμική ξεχωρίζουν δύο τύποι αγγείων: ο πρώτος είναι τα εγχάρακτα και επιχρισμένα και ο δεύτερος τα αμαυρόχρωμα (το επίχρισμά τους δεν έλαμπε, ήταν θαμπό). Ο πρώτος τύπος έχει μεγάλη σχέση με αγγεία από τα Βαλκάνια και μάλιστα σε ένα συγκεκριμένο είδος μπορεί να τοποθετούσαν αρωματικά είδη για τον καλλωπισμό των γυναικών. Η διακόσμηση, όμως, των αμαυρόχρωμων αγγείων

²⁴⁸ Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» epub pp. 1445-1450.

γείων σχετίζεται με κεραμική από την Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα και τα είδη των σχημάτων τους παραπέμπουν σε πολυτελή αγγεία πόσεως, πιθανόν για την κατανάλωση οίνου. Οι κάτοχοι αυτών των αγγείων πολυτελείας, λοιπόν, μπορεί να είχαν την πρόθεση να επιδείξουν τα πολυτελή αποκτήματά τους στις συνεστιάσεις της κοινότητας και να ξεχωρίσουν από τους άλλους κατοίκους. Οι αρχαιολόγοι συνδυάζουν αυτά τα ευρήματα με την χωροταξική αναδιοργάνωση ορισμένων μεγάλων οικισμών, με την παρουσία ιδιαίτερων στοιχείων του υλικού πολιτισμού πέρα από τα είδη πολυτελείας, και με τις εισαγωγές αλλά και με τα εμφανή σημάδια επιρροών που δέχθηκαν οι παράλιοι οικισμοί στην Μακεδονία από νησιά του νότιου και κεντρικού Αιγαίου. Μετά το 1300 π.Χ., οι κάτοικοι στην Αιγαιακή Θράκη και Μακεδονία υιοθέτησαν τον τροχό του αγγειοπλάστη και άρχισαν να μιμούνται την μυκηναϊκού τύπου κεραμική, γεγονός που δείχνει και τις επαφές τους με τον Μυκηναϊκό Κόσμο. Ιδίως κατά τον ΙΒ' αιώνα π.Χ., όταν αυξήθηκε η τοπική παραγωγή, οι απομιμήσεις αυτές ήταν μικρής ποσότητας και περιορισμένες σε συγκεκριμένα διακοσμημένα είδη επιτραπέζιας κεραμικής και κυρίως σε αυτά που αφορούσαν την κατανάλωση οίνου και σε μικρότερο βαθμό όσα είχαν σχέση με την φύλαξη αρωματικών ουσιών καλλωπισμού. Υπολογίζεται επίσης ότι ακριβώς επειδή τα αυθεντικά μυκηναϊκά αντικείμενα χρησιμοποιούνταν στους μυκηναϊκούς συνοικισμούς από όπου είχαν προέλθει ως αντικείμενα επιδείξεως κύρους και πλούτου αλλά και εξαιτίας της ανώτερης ποιότητας κατασκευής τους, στους βορειοελλαδικούς οικισμούς θεωρούνταν ότι προσέδιδαν υψηλότερο κύρος στα κάτοχό τους συγκρινόμενα με τις απομιμήσεις τους, τις οποίες σταδιακά αντικατέστησαν. Στην ηπειρωτική δυτική Μακεδονία είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο τα ανώτερα στρώματα της τοπικής αριστοκρατίας έκαναν χρήση των μυκηναϊκών αγγείων ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι των οικισμών χρησιμοποιούσαν τα αμαυρόχρωμα. Στην κεντρική Μακεδονία και στην Θάσο, προσέγγιζαν πολλά πλοία σε διάφορα αγκυροβόλια και δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοσθούν κανονισμοί περιορισμού της μυκηναϊκής κεραμικής κατασκευασμένης με τον τροχό του αγγειοπλάστη αλλά και άλλων εισαγόμενων αντικειμένων. Επίσης, φαίνεται ότι υπήρχε και η ανάλογη ζήτηση από τις τοπικές κοινωνίες. Συνεπώς, μπορεί εκεί να εξηγηθεί η ευρεία χρήση τους και η παράλληλη υποχώρηση της χειροποίητης διακοσμημένης κεραμικής.

Σε γενικές γραμμές, ο ελλαδικός προϊστορικός Βορράς έμεινε αποκομμένος από τις σημαντικές εξελίξεις κοινωνικού χαρακτήρα και υλικού πολιτισμού που συντελέστηκαν στο νότιο Αιγαίο. Στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου και στην μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου, η χωροταξία των οικισμών, η ζωή στους οικισμούς και ο υλικός τους πολιτισμός δεν υπέστη δραματικές αλλαγές. Υπήρξαν, βέβαια, μεταβολές, όπως η επέκταση των νεκροταφείων σε όλες τις θέσεις, αναδιοργάνωση των οικισμών στην κεντρική Μακεδονία έτσι ώστε κάποιες να αποκτήσουν σημαντικό μέγεθος μετά τον Θ' αιώνα π.Χ., αλλά και πολλαπλασιασμός των οικισμών σε όλη την γεωγραφική έκταση της Αιγαιακής Θράκης και της Μακεδονίας.²⁴⁹

Οι μεταβολές που συντελέστηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την Χαλκοκρατία και την Πρώιμη Εποχή του Ορειχάλκου ήταν αποτέλεσμα εισόδου νέων πληθυσμών από τον Βορρά. Αν και δεν είμαστε βέβαιοι για την ακριβή χιλιετία, οι Προ-Έλληνες και οι Πρώτο-Έλληνες έφθασαν οπωσδήποτε πριν από το 2000 π.Χ. Οι μετακινήσεις αυτές από Βορρά προς Νότο στην Χερσόνησο του Αίμου και τελικά στην Ελλάδα πρέπει να ήταν πολύ αργές, σε βάθος χρόνου και από σχετικά μικρές ομάδες ανθρώπων, δηλαδή δεν υπήρξε μία απότομη μαζική είσοδος πληθυσμών. Για τον ελληνικό και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, βέβαια, η σημαντικότερη στιγμή είναι η εγκατάσταση των αρχαιο-

²⁴⁹ Andreou, Chapter 48 «Northern Aegean,» epub pp. 1451-1457.

λογικά γνωστών ως Μυκηναίων στην Πελοπόννησο, στην Στερεά Ελλάδα, στα νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη μετά το 1700 π.Χ. διότι αυτοί, με τις καταγραφές στις πήλινες δέλτους, εκίνησαν την ελληνική και ευρωπαϊκή Ιστορία. Οι Μυκηναίοι έγιναν θαλασσοπόροι και ταξίδεψαν σε όλο το Αιγαίο και ακόμη παρά πέρα διαδίδοντας τον πολιτισμό τους.

5. Αρχαιολογία, Ανθρωπολογία, Εθνολογία και Προϊστορία

Ολοκληρώνοντας την συνοπτική παρουσίαση της προϊστορίας στην Βόρεια Ελλάδα είναι χρήσιμο να παραθέσουμε ορισμένες διευκρινήσεις ως προς την θεωρία και την μεθοδολογία της επιστήμης της αρχαιολογίας και ιδίως της προϊστορικής αρχαιολογίας αλλά και ορισμένες παρατηρήσεις ως προς την πρακτική της στο τέλος του 20ου και στην αρχή του 21ου μ.Χ. αιώνα στην Ελλάδα. Η αρχαιολογία είναι επιστήμη της οποίας οι θεράποντες επιδιώκουν την ακρίβεια στην αποτύπωση της ανασκαφής και των ευρημάτων, την οποία θα χαρακτήριζα ως όμοια με την τελειομανία της μουσικής γραφής των έργων που συνέθετε ο Γιάννης Χρήστου, και όντως αυτό είναι που πράττουν κατά το μάλλον ή ήττον οι ανασκαφείς αρχαιολόγοι. Στην ανασκαφική αρχαιολογία δεν έχει μόνο σημασία τι βρίσκει ο αρχαιολόγος αλλά και πώς το βρίσκει, πώς το καταγράφει και πώς το συντηρεί. Επιπλέον, ανασκαφείς αρχαιολόγοι αλλά και μελετητές αρχαιολόγοι συνθέτουν αρχαιολογικές συνόψεις περιόδων στις οποίες αναγκαστικά καταφεύγουν σε υποθέσεις εργασίας, θεωρίες και διαφορετικές επιστημονικές απόψεις για να αποδώσουν μια συνεχή αρχαιολογική και αρκετές φορές και ιστορική εικόνα ενός ή περισσοτέρων αιώνων σε μια γεωγραφική περιοχή του κόσμου. Η αρχαιολογία είναι από την μία πλευρά ανακάλυψη και αποκάλυψη του παρελθόντος και από την άλλη προσπάθεια ανασυνθέσεως του, ιδίως με την βοήθεια του υλικού πολιτισμού. Υπάρχουν, όμως, και αρχαιολόγοι οι οποίοι προσπαθούν να δώσουν στα ευρήματά τους κοινωνικές προεκτάσεις, δηλαδή να εξαγάγουν συμπεράσματα και να διατυπώσουν ρήσεις σε ό,τι αφορά στην κοινωνία στην οποία ζούσαν οι άνθρωποι του υλικού πολιτισμού που έχουν ανασκάψει. Στις περισσότερες περιπτώσεις στις ανασκαφές που αφορούν στην ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα, το πλήθος, το εύρος, η ποικιλία των πληροφοριών αλλά και ο συνδυασμός τους με γραπτά τεκμήρια, όλα αυτά που έχουν συγκεντρωθεί τους τελευταίους δύο αιώνες ανασκαφών, επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν σε απτές (λ.χ. κεραμική) αλλά και σε μη απτές (λ.χ. κοινωνία) αποδείξεις για τους πολιτισμούς αυτούς. Το ίδιο συμβαίνει και για όσους πολιτισμούς στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή αλλά και αλλού στον κόσμο διαθέτουμε και γραπτά μνημεία.²⁵⁰ Σε ό,τι, όμως, αφορά στην Προϊστορία, δηλαδή γενικώς σε υλικούς πολιτισμούς όπου δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι στην συντριπτική τους πλειοψηφία τόσο περιορισμένες ώστε τα συμπεράσματα για την κοινωνική οργάνωση των κοινωνιών αυτών πρέπει να είναι είτε πολύ προσεκτικά και ολιγόλογα είτε να λείπουν εντελώς. Με άλλα λόγια, πώς μπορεί ένας αρχαιολόγος να αποδείξει, για παράδειγμα, ότι ο τρόπος με τον οποίο είναι τοποθετημένες οι καλύβες

²⁵⁰ Για τον ρόλο της αρχαιολογίας ως κοινωνικής επιστήμης δεξ Michael E. Smith and Gary M. Feinman and Robert D. Drennan and Timothy Earle and Ian Morris, «Archaeology as a Social Science,» *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)* [USA], vol. 109, no 20 (15 May 2012): 7617-7621.

σε έναν προϊστορικό οικισμό δείχνει ότι υπήρχαν σαφείς κοινωνικοί κανόνες, οι οποίοι λειτουργούσαν ως κυματοθραύστης στην εκδήλωση κοινωνικών ανισοτήτων. Σε μια Γενική Ιστορία, όπως η παρούσα, ο αναγνώστης πρέπει να σχηματίσει μία κατά το δυνατόν σφαιρική εικόνα για τους πνευματικούς και υλικούς πολιτισμούς στην ευρωπαϊκή ήπειρο και για αυτόν τον λόγο συμπεριλάβαμε και απόψεις οι οποίες δίνουν μία διέξοδο σε ορισμένα ζητήματα αν και δεν είναι απολύτως αποδεκτές, πάντα ενημερώνοντας τον αναγνώστη ότι πρόκειται για συγκεκριμένη γνώμη. Όμως, έπρεπε να τονίσουμε και τις επιστημονικές μας αντιρρήσεις για απόψεις οι οποίες είναι μεν ενδιαφέρουσες ως θέσεις αλλά γενικά αστήρικτες.

Για έναν ιστορικό, τέτοιου είδους ανάλογα αστήρικτα συμπεράσματα στην Ιστορία αποτελούν σκόπιμες ή αθέλητες παραβάσεις ακαδημαϊκής ακεραιότητας (breaches of academic integrity) αλλά και της επιστημονικής ηθικής του συγγραφέα για την εξυπηρέτηση διαφόρων σκοπών. Οι σκοποί αυτοί μπορεί να έχουν σαφή προσανατολισμό (πολιτικό, θρησκευτικό, εθνικό, προσωπικό) αλλά μπορεί και να έχουν ως στόχο απλώς την εξύψωση της ιστορικής ή αρχαιολογικής επιστήμης της ίδιας. Παλαιότερα, η χρήση οικονομικών δεδομένων και στατιστικών αποτελεσμάτων θεωρούνταν ότι μετέτρεπε την Ιστορία από ανθρωπιστική σε κοινωνική επιστήμη ακριβείας ακόμη και εάν κάποια στοιχεία παραβλέπονταν ή παραποιούνταν για να εξυπηρετηθεί το γενικό συμπέρασμα (π.χ. η οικονομία και οι σκλάβοι στις πολιτείες της Βόρειας Αμερικής). Η ίδια τάση έχει/είχε καταλάβει πλέον και την επιστήμη της αρχαιολογίας. Κάποιοι αρχαιολόγοι, για να ικανοποιήσουν την δίψα τους – αλλά και του κοινού–, να εξυψώσουν την επιστήμη τους και να υπηρετήσουν την διεπιστημονικότητα σε ό,τι αφορά στην κοινωνική οργάνωση των πολιτισμών που μελετούν, παίρνουν παραδείγματα και εφαρμόζουν ή αποδέχονται μεθόδους της Ανθρωπολογίας. Οι ανθρωπολόγοι μελετούν πρωτόγονες κοινωνίες που έχουν επιβιώσει μέχρι σήμερα και ορισμένοι αρχαιολόγοι εφαρμόζουν τα συμπεράσματά τους σε προϊστορικές κοινωνίες έτσι ώστε δια της μεθόδου των αναλόγων (analogies) να εξάγουν συμπεράσματα. Όμως τα συμπεράσματα αυτά μπορεί να είναι τελειώς αίολα²⁵¹ και πολλές φορές χωρίς καμία αρχαιολογική επιστημονική βάση σε ό,τι αφορά στην εφαρμογή τους στις προϊστορικές κοινωνίες. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα του κατά πόσον κοινωνική μπορεί να είναι η αρχαιολογία και εάν η κοινωνική αρχαιολογία είναι μια άλλη όψη της κοινωνικής ανθρωπολογίας αλλά όχι αρχαιολογία με την κλασσική έννοια αυτής της επιστήμης. Φυσικά και είναι συναρπαστικό για τον αρχαιολόγο και τον ιστορικό να μπορεί να αντιληφθεί την ζωή στο νεολιθικό χωριό και την κοινωνία της Εποχής του Ορειχάλκου αλλά μήπως η εικόνα που θα σχεδιασθεί είναι τελικά ιδιαίτερα απατηλή; Ποια είναι τα αδιάσειστα στοιχεία εκείνα που βεβαιώνουν ότι τα συμπεράσματα των αρχαιολόγων αλλά και των ιστορικών που βασίζονται σε αυτά εμπεριέχουν όντως μεγάλο ποσοστό αλήθειας. Εκλαμβάνουμε βέβαια ως δεδομένο ότι αρχαιολόγοι και ιστορικοί επιδιώκουν να ανακαλύψουν και να αποκαλύψουν, όσο αυτό είναι δυνατόν, την αρχαία κοινωνία στις πραγματικές της διαστάσεις. Ευτυχώς, σε ανάλογες περιπτώσεις, πολλοί αρχαιολόγοι προειδοποιούν τον αναγνώστη όταν πρόκειται για υπόθεση εργασίας και όχι για σεβαστό αρχαιολογικό φαινόμενο που παρουσιάζεται ως γεγονός.

Όχι! Δεν θέλουμε οι επιστήμες να είναι σε σιλό, απομονωμένες από τις υπόλοιπες, όταν πρόκειται για την μελέτη και κατανόηση αρχαίων κόσμων και πολιτισμών.

²⁵¹ Προσοχή! Άλλο το «αίολος = αρχ. αιώλος (δες και Δημητράκος, λμ. «αιώλος» αρ. 3) = μη αξιόπιστος, αστήρικτος, αθεμελιώτος» και άλλο το «έωλος (δες και Δημητράκος, λμ. «έωλος» αρ. 1-2) = μη φρέσκος, μπαγιάτικος ή (επί πράξεων) ο απηρχαιωμένος». Δες και λμ. «αίολος» και «αίολος ή έωλος», Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*.

Αντιθέτως, το παρόν έργο μας ευαγγελίζεται την διεπιστημονικότητα ως την μοναδική επιστημονική μέθοδο για την αποκάλυψη του παρελθόντος και του παρόντος –ίσως και του μέλλοντος– της ανθρώπινης Ιστορίας και του πολιτισμού. Αλλά, όχι εις βάρος της προσπάθειας για την αποκάλυψη τους επί τη βάσει τεκμηρίων και μόνο, ακόμη και εάν η ερμηνεία τους διαφέρει από επιστήμονα σε επιστήμονα. Βέβαια, στην μεγαλύτερη διάρκεια του 20ου μ.Χ. αιώνα, η αρχαιολογία δεν θεωρούνταν παρά μια από τις βοηθητικές επιστήμες της Ιστορίας και τίποτα άλλο.²⁵² Από την δεκαετία του 1960 τονιζόταν για την Κλασική αρχαιολογία ότι «είναι αυτονόητο ότι η Αρχαιολογία είναι ελλιπής πηγή πληροφόρησης, αν αποκοπεί από τις γραπτές μαρτυρίες», δηλαδή από την Ιστορία. «Ελλιπής είναι και αυτή καθεαυτή, αφού μας παραδίδει ένα μέρος μόνο από τα υλικά ίχνη του παρελθόντος [...] Πρέπει λοιπόν κάθε φορά να αποκαθιστούμε τα πράγματα με φαντασία και υποθέσεις, και βέβαια μια τέτοια αποκατάσταση συνοδεύεται από την απαραίτητη δόση αβεβαιότητας. [...] Σχεδόν πάντα [...] μας χρειάζεται η συνδρομή των γραπτών μαρτυριών». Και καταλήγει ο Paul-Marie Duval, «Για να βεβαιωθεί σήμερα η αξία μιας αρχαιολογικής μαρτυρίας χρειάζονται επαληθεύσεις [...] Τότε μόνο μπορεί να χρησιμοποιήσει ο ιστορικός την αρχαιολογική μαρτυρία».²⁵³ Την ίδια αντίληψη με τους Γάλλους συναδέλφους του είχε και ο Έρικ Χόμπσπαουμ (Eric Hobsbawm), ο οποίος σε συνέδριο στο Καίμπριτζ το 1978²⁵⁴ μίλησε υποτιμητικά (ή με αυτό που ονομάζεται βρετανικό φλέγμα) για τους αρχαιολόγους λέγοντας: «η κύρια αδυναμία των αρχαιολόγων, η οποία μου φαίνεται ότι περιορίζει την χρήση τους [την χρήση των αρχαιολόγων] για τον ιστορικό είναι, και συγχωρέστε μου την λέξη, μια κάποια δόση 'αναζητήσεως υποστάσεως' (status-seeking), τονίζοντας την ιδιαίτερη και επιστημονική φύση της επιστήμης [τους, της αρχαιολογίας]». Και συνεχίζει σε άλλο σημείο της παρεμβάσεώς του: «Φοβάμαι ότι παραμένω, σαν ιστορικός μαζί με τον Καθηγητή Clark, στην παλιομοδίτικη αντίληψη ότι το μόνο νόημα που έχει η αρχαιολογία είναι ως μέρος της ιστορίας. Εάν δεν είναι μέρος της ιστορίας και δεν διευκρινίζει τι συνέβη στην ιστορία και γιατί, όπου δεν υπάρχουν άλλες πηγές, δεν μπορώ να καταλάβω τον σκοπό της εξασκήσεώς [της]».²⁵⁵ Ο Χόμπσπαουμ, βέβαια, ασχολούνταν με την νεότερη Ιστορία και για αυτόν αρχαιολογία ήταν μάλλον μόνο η βιομηχανική αρχαιολογία αλλά, παρ' όλα αυτά, εξέφραζε την γενική αντίληψη κατά τον 20ο μ.Χ. αιώνα για την θέση της αρχαιολογίας ως επιστήμης, τουλάχιστον στην Ευρώπη. Αντιλήψεις αυτής της φύσεως για την αρχαιολογία ως επιστήμη είχαν και ορισμένοι, αν όχι όλοι, οι καθηγητές αρχαιολογίας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Την δεκαετία του 1980, καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και σπουδασμένος στην Γερμανία επέστρεψε σε γνωστή μου την διδακτορική της διατριβή για αγγείο της Μινωικής Εποχής με την οδηγία να αφαιρέσει όλα τα ερμηνευτικά σχόλια περί μινωικής κοινωνίας και να επικεντρωθεί μόνο στα αρχαιολογικά στοιχεία περί του συγκεκριμένου αγγείου από τις ανασκαφές. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, η αρχαιολογία ήταν επιστήμη περιγραφική και όχι ερμηνευτική. Όμως, οι απόψεις αυτές είχαν αρχίσει να αλλάζουν στην διεθνή κοινότητα των αρχαιολόγων ήδη από την δεκαετία του 1990 και δειλά-δειλά λίγο νωρίτερα ενώ στην Ελλάδα από την πρώτη δεκαετία του 21ου μ.Χ. αιώνα.

²⁵² Δες για την γαλλική αντίληψη από την δεκαετία του 1960, Charles Samaran, επιμ. *Ιστορία και μέθοδοί της* (μετ. του *L'Histoire et ses méthodes*, 1961), 4 τομ. (Αθήνα: MIET, 1981), B1:11-41 & 87-120.

²⁵³ Οι παραθέσεις από το Charles Samaran, επιμ., *Ιστορία και μέθοδοί της*, Δ:37-41.

²⁵⁴ *Interdisciplinary Studies in Social Area Analysis* (Burnham & Kingsbury editions, 1979).

²⁵⁵ Παρατίθεται στο Fredrik Fahlander and Terje Oestigaard, «Introduction. Material Culture and Post-Disciplinary Sciences,» in *Material Culture and Other Things. Post-disciplinary studies in the 21st Century*, eds Fredrik Fahlander and Terje Oestigaard (Lindome, Sweden: Bricoleur Press, 2004), p. 2.

Η αρχαιολογία είναι και αυτόνομη επιστήμη και σε συνδυασμό με την Ιστορία μπορεί να δώσει απαντήσεις και σε αρχαιολογικά και σε ιστορικά ερωτήματα. Ζήτημα προκύπτει συνήθως όταν οι αρχαιολόγοι της Προϊστορικής Εποχής (ανάλογα με την γεωγραφική περιοχή) καταφεύγουν σε μεθόδους της Ανθρωπολογίας και ιδίως στην Εθνολογία²⁵⁶ και σε ό,τι αφορά στην κοινωνική οργάνωση των προϊστορικών κοινωνιών. Εν τούτοις, τουλάχιστον το 1979, ούτε ο εκπρόσωπος των ανθρωπολόγων στο ίδιο συνέδριο (δες παραπάνω) Edmund Leach ήταν ευχαριστημένος με την δουλειά των αρχαιολόγων. Τόνιζε ότι οι έννοιες του ατόμου και της ομάδας εφαρμόζονται από τους αρχαιολόγους αόριστα και με απρόσεκτο τρόπο, όπως και οι έννοιες πολιτισμός και κοινωνία.²⁵⁷ Πολύ φυσικό, βέβαια, ο ανθρωπολόγος να αντιδρά στον τρόπο με τον οποίο εργάζονται και σκέφτονται οι αρχαιολόγοι διότι αλλιώς απλώς η αρχαιολογία θα ήταν ανθρωπολογία και εθνολογία, όπως ήταν κατά τον 19ο μ.Χ. αιώνα. Για κάποια περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η αρχαιολογία της Αμερικανικής ηπείρου είχε γίνει ο «μικρούλης αδελφός» της ανθρωπολογίας.²⁵⁸ Η αρχαιολογία δεν μπορεί να είναι αποκομμένη από άλλες επιστήμη αλλά σε ό,τι αφορά στην σχέση της με τις προϊστορικές κοινωνίες πόσο κοντά μπορεί να βρεθεί επιστημονικά με την ανθρωπολογία;

Αναμφισβήτητα, στον 21ο αιώνα των μετεπιστημονικών επιστημών («post-disciplinary sciences») η συνδυαστική ύλη ανάμεσα στους ερευνητές δεν είναι οι επιστήμες οι ίδιες αλλά τα ερωτήματα που θέτουν και τα ζητήματα που μελετούν.²⁵⁹ Αλλά η σημασία που δίνεται από τους αρχαιολόγους στα τεχνουργήματα, στον υλικό πολιτισμό των ανασκαφών, χαρακτηρίζεται ως φετιχ εάν δεν συμπληρώνεται από κάτι άλλο.²⁶⁰ Επιτρέπεται, όμως, επιστημονικά αυτό το κάτι άλλο να είναι μια αβάσιμη θεωρία που απλώς δημιουργεί έναν προϊστορικό κόσμο όπως τον θέλει ο κάθε μελετητής, χωρίς να βασίζεται σε απτά τεκμήρια; Οι αρχαιολόγοι δεν πρέπει να βασίζονται τα συμπεράσματα στις μελέτες τους αποκλειστικά ή κυρίως σε σημερινά στοιχεία από την σύγκριση με πρωτόγονες κοινωνίες, όπως πράττουν οι ανθρωπολόγοι, αλλά να χρησιμοποιούν όσο το δυνατόν περισσότερο τις ενσωματωμένες για την προϊστορική κοινωνία που μελετούν πληροφορίες στον υλικό πολιτισμό που ανασκάπτουν.²⁶¹ Η αρχαιολογία πρέπει να γίνεται κοινωνική επιστήμη εκεί όπου τα αρχαιολογικά δεδομένα, συχνά συνδυαζόμενα με ιστορικά τεκμήρια, επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνική οργάνωση της ζωής των αρχαίων κοινωνιών. Σε ό,τι αφορά στην Προϊστορία, τέτοια συμπεράσματα πρέπει να μην βασίζονται σε απλές εικασίες και θεωρίες εκτός εάν αυτές είναι ο αρχικός σκοπός του μελετητή, δηλαδή να παρουσιάσει και να εξηγήσει μία/την θεωρία του ή υπόθεση εργασίας του, και αυτό εξηγείται στον αναγνώστη εξ αρχής. Η αρχαιολογία στον 21ο αιώνα πρέπει να ανεξαρτητοποιηθεί και να έχει την δυνατότητα να παρέχει πληροφορίες για την κοινωνία στους προϊστορικούς πολιτισμούς, αυτές που καμία άλλη επιστήμη δεν είναι σε θέση να μας δώσει.

²⁵⁶ Η Εθνολογία μπορεί να έχει ίδιο επιστημονικό αντικείμενο με την Αρχαιολογία σε ό,τι αφορά στην Προϊστορία αλλά οι μέθοδοί των δύο επιστημών είναι διαφορετικές. Δες Charles Samaran, επιμ., *Ιστορία και μέθοδοί της*, Β1:43-86.

²⁵⁷ Fredrik Fahlander and Terje Oestigaard, p. 2.

²⁵⁸ *Ιδιο*, p. 3.

²⁵⁹ *Ιδιο*, p. 7.

²⁶⁰ *Ιδιο*, p. 8.

²⁶¹ Fredrik Fahlander, «Archaeology and Anthropology – Brothers in Arms? On Analogies in 21st-century Archaeology,» in *Material Culture and Other Things. Post-disciplinary studies in the 21st Century*, eds Fredrik Fahlander and Terje Oestigaard (Lindome, Sweden: Bricoleur Press, 2004), pp. 157-158 & 173-176.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1	
ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ (600.000 - 750 π.Χ.)	
Περίοδος	Χρονολογίες (συμβατικές) *
Αρχαιότερη Παλαιολιθική	600.000 - 100.000
Μέση Παλαιολιθική	100.000 - 33.000
Νεώτερη Παλαιολιθική	33.000 - 8000
Μεσολιθική	8000 - 6800
Προκεραμική (Ακεραμική)	6800 - 6500
Αρχαιότερη Νεολιθική	6500 - 5800
Μέση Νεολιθική	5800 - 5300
Νεώτερη Νεολιθική	5300 - 4500
Χαλκολιθική ή Τελική Νεολιθική ²⁶²	4500 - 3000
Πρώιμη Χαλκοκρατία (Εποχή Ορειχάλκου)	3000 - 2000
Μέση Χαλκοκρατία (Εποχή Ορειχάλκου)	2000 - 1600
Ύστερη Χαλκοκρατία (Εποχή Ορειχάλκου)	1600 - 1100
Εποχή Σιδήρου	1100 - 750

* Η συμβατική χρονολόγηση στην Προϊστορία δεν αφορά ραδιοχρονολογήσεις αλλά συμβατικούς πολιτισμικούς διαχωρισμούς με βάση την κεραμική και συνεπώς τα χρονολογικά όρια είναι ενδεικτικά. Η ακριβέστερη χρονολόγηση κάθε προϊστορικής θέσεως βασίζεται σε ραδιοχρονολογήσεις αλλά και στην κεραμική, όταν αυτή ανασύρεται κατά τις ανασκαφές.

²⁶² Για την χρησιμοποιούμενη ορολογία Χαλκολιθική κλπ Εποχή σε ό,τι αφορά στον ελλαδικό χώρο δεξ Ιωάννης Ασλάνης, «Η 'αφανής' χαλκολιθική εποχή στην Ελλάδα: μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση,» στο *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη. Θεσσαλονίκη - Καστοριά, 26 - 28 Νοεμβρίου 1998 (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003), σ. 37-41.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συνομογραφίες & Πληροφορίες

AMCD είναι το ελεύθερης διανομής πρόγραμμα ηλεκτρονικού υπολογιστή *Ancient Measures Converter Diophant*, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την μετατροπή αρχαίων μέτρων και σταθμών σε σημερινά.

<http://www.anistor.gr/history/diophant.html>

Τα βιβλία σε μορφή EPUB έχουν αναγνωσθεί με το ελεύθερης διανομής πρόγραμμα ηλεκτρονικού υπολογιστή *Sumatra PDF*, στην σελιδοποίηση του οποίου παραπέμπουμε.

<https://www.sumatrapdfreader.org/free-pdf-reader>

AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ΑΕ	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
ΑΕΜΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη</i>
BAGROW	Talbert, Richard J. A. <i>Barrington Atlas of the Greek and Roman World</i> [Οι αριθμοί που ακολουθούν την συνομογραφία BAGROW αναφέρονται στον χάρτη και στο τετράγωνο του χάρτη όπου βρίσκεται η πόλη ή το φυσικό στοιχείο]
MIET	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας</i>
ΠΠ.ΑΚ	Garbini, <i>Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης: Αρχαίος Κόσμος</i>
ΠΛΒ	<i>Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica</i>
ΥΠΜ	Ύψος, Πλάτος, Μήκος

Α. Αρχαίοι Έλληνες και Λατίνοι Συγγραφείς, Ιερά Κείμενα

Οι αναφορές σε αρχαίους συγγραφείς έγιναν από την σειρά εκδόσεων Loeb του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, εκτός εάν αναφέρεται άλλη έκδοση. Στην ελληνική γλώσσα (αρχαίο κείμενο και νεοελληνική απόδοση), έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων κυκλοφορούν από τις εκδόσεις Κάκτος.

Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικών*.

Caesar, *De bello civili*.

Θεόκρτιος, *Ειδύλλια*.

Livius, *Ab Urbe Condita*.

Lucretius, *De Rerum Natura*.

Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα*.

Όμηρος, *Οδύσσεια*. Έκδ. Κάκτος.
Όμηρος, *Ιλιάδα*. Έκδ. Κάκτος
Πολύβιος, *Ιστορίαι*.
Στράβων, *Γεωγραφικά*.

Αγία Γραφή. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.
<http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp>

B. Βιβλιογραφία (Μελέτες των υποσημειώσεων)

- Abulafia, David. *The Great Sea*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2011.
- Αδαμίδου, Αντιγόνη. «Με αφορμή τα βλήματα σφεντόνας από το νεολιθικό Δισπηλιό.» *Ανάσκαμμα* 1 (2008): 49-65 στην <<https://anaskamma.wordpress.com/01-2008/>>.
- Ammerman, Albert J. and Nikos Efratiou and Maria Ntinou and Kosmas Pavlopoulos and Roberto Gabrielli and Kenneth D. Thomas and Marcello A. Mannino, «Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: The Use of Cores,» *Antiquity* 82 (March 2008): 139-150.
- Andreou, Stelios and Michail Fotiadis and Kostas Kotsakis. «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece.» *American Journal of Archaeology* 100 (1996): 537-597 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A Review, American Journal of Archaeology Supplement 1* (Boston: Archaeological Institute of America, 2001), pp. 259-319].
- Andreou, Stelios. Chapter 48 «Northern Aegean.» In *The Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*. Ed. Eric H. Cline. Epub pp. 1433-1471. Oxford: Oxford Univ. Press, 2012.
- Anthony, David W. Ed. *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC*. Princeton: Princeton Univ. Press, 2010.
- Ασλάνης, Ιωάννης. Επίμ. *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.
- Ασλάνης, Ιωάννης. «Η 'αφανής' χαλκολιθική εποχή στην Ελλάδα: μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση.» Στο *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί*. Πρακτικά διεθνούς συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη. Θεσσαλονίκη - Καστοριά, 26 - 28 Νοεμβρίου 1998, σ. 37-46. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003.
- Aslanis, Ioannis. «Greece in the 5th and 4th millennia BC: Researching the “missing” 4th millennium.» In *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*. Eds Søren Dietz and Fanis Mavridis and Žarko Tankosić and Turan Takaoğlu, pp. 27-32 & Bibliography. Oxford: Oxbow, 2018.
- Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory*. London: Routledge, 2000.
- Barker, Graeme. *Prehistoric Farming in Europe*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985.
- Bökönyi, Sándor. «Stock Breeding.» In *Neolithic Greece [= Νεολιθική Ελλάς]* Ed. Demetrios R. Theocharis, pp. 165-178. Athens: National Bank of Greece, 1973.
- Γαλλής, Κώστας. «Πρόσφατες έρευνες στην νεολιθική Θεσσαλία.» *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 34 (Μάρτιος 1990): 9-20.
- Γιαννούλη, Ευτ. Γ. 'Η προϊστορική πανίδα της Θέρμης Β,' σ. 262-278. Μέρος του «Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμης Β. Ανασκαφική Περίοδος 1987.»

- Μακεδονικά* 27/KZ (1989-1990): 223-288 & Πίνακας 1-7.
- Γιαννούλη, Ευτ. Γ. 'Η νεολιθική Θέρμη Β: Τα δεδομένα από τα οστά των ζώων. (Ανασκαφική περίοδος 1989),' σ. 413-426. Μέρος του «Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμη Β και Βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική περίοδος 1989.» *Μακεδονικά* 28/ΚΗ (1991-1992): 381-501.
- Canti, M. G. and F. M. Meddens. «Mechanical Coring as an Aid to Archaeological Projects.» *Journal of Field Archaeology* 25 (Spring 1998): 97-105.
- Chondrogianni-Metoki, Areti. «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 1). The site and its excavation.» *Αρχαιολογία*, 2 Νοεμβρίου 2015 στο <<https://www.archaeology.wiki/blog/2015/11/02/neolithic-settlement-toumba-kremastis-koiladas-part-1/>>.
- Chondrogianni-Metoki, Areti. «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 2). The issue of settlement limits and burnt Neolithic habitations.» *Αρχαιολογία*, 9 Νοεμβρίου 2015 στο <https://www.archaeology.wiki/blog/2015/11/09/neolithic-settlement-toumba-kremastis-koiladas-part-2/#note_id_27>.
- Chondrogianni-Metoki, Areti. «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 3). The Pits.» *Αρχαιολογία*, 16 Νοεμβρίου 2015 στο <<https://www.archaeology.wiki/blog/2015/11/16/neolithic-settlement-toumba-kremastis-koiladas-part-3/>>.
- Chondrogianni-Metoki, Areti. «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 4). Pits: A theoretical discussion.» *Αρχαιολογία*, 21 Δεκεμβρίου 2015 στο <<https://www.archaeology.wiki/blog/2015/12/21/neolithic-settlement-toumba-kremasti-koilada-part-4/>>.
- Chondrogianni-Metoki, Areti. «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 5). The Ditches.» *Αρχαιολογία*, 25 Ιανουαρίου 2016 στο <<https://www.archaeology.wiki/blog/2016/01/25/neolithic-settlement-toumba-kremasti-koilada-part-5/>>.
- Chondrogianni-Metoki, Areti. «The Neolithic settlement of Toumba Kremastis Koiladas (Part 6). The Burial Remains.» *Αρχαιολογία*, 8 Φεβρουαρίου 2016 στο <https://www.archaeology.wiki/blog/2016/02/08/neolithic-settlement-toumba-kremasti-koilada-part-6/#note_id_46>.
- Coleman, John E. «An Archaeological Scenario for the 'Coming of the Greeks' ca 3200 B.C.» *Journal of Indo-European Studies* 28 (Spring-Summer 2000): 101-153.
- Coleman, John E. and Yorgos Facorellis. «The Shadowy 'proto-Early Bronze Age' in the Aegean.» In *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*. Eds Søren Dietz and Fanis Mavridis and Žarko Tankosić and Turan Takaoğlu, pp. 33-66. Oxford: Oxbow, 2018.
- Cribb, Roger. *Nomads in Archaeology*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991.
- Czajkowska, Beata I. and Amy Bogaard and Michael Charles and Glynis Jones and Marianne Kohler-Schneider and Aldona Mueller-Bieniek and Terence A. Brown. «Ancient DNA typing indicates that the “new” glume wheat of early Eurasian agriculture is a cultivated member of the *Triticum timopheevii* group.» *Journal of Archaeological Science* 123 (2020) 105258.
- Δημάκη, Σοφία και Στέλλα Σουβατζή. «Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του μέσου του Βοιωτικού Κηφισού. Το νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριαδη και S. Weinberg.» Στο *Πρακτικά 2ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και*

- Στερεάς Ελλάδας [ΑΕΘΣΕ], Βόλος, 16-19 Μαρτίου 2003. Επιμ. Αλ. Μαζαράκης-Αιτιάν, σ. 805-819. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2009.
- De Ryck, I. and A. Adriaens and F. Adams. «An overview of Mesopotamian bronze metallurgy during the 3rd millennium BC.» *Journal of Cultural Heritage* 6 (July-September 2005): 261-268.
- Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. Recherches franco-helléniques 1986-2001* [par Haido Koukouli-Chryssanthaki, René Treuil, Laurent Lespez, Dimitra Malamidou]. Athènes: Société Archéologique d' Athènes/École Française d' Athènes, 2008 ή επανέκδοση 2021 ως *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, II, 1. Les recherches 1986-2001*.
- Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, II, 2. Histoire d'un tell : les recherches 1986-2016*. Par Pascal Darcque, Haïdo Koukouli-Chryssanthaki, Dimitra Malamidou, René Treuil, Zoï Tsirtsoni. Athènes: Société Archéologique d' Athènes/École Française d' Athènes, 2021.
- Efstratiou, N and M. P. Fumanal and C. Ferrer and D. Urem Kotsos and A. Curci and A. Tagliacozzo and G. Stratouli and S. M. Valamoti and M. Ntinou and E. Badal and M. Madella and K. Skourtopoulou, «Excavations at the Neolithic settlement of Makri, Thrace, Greece (1988-1996) - A preliminary report,» *Saguntum* 31 (1998): 11-62.
- Erdoğu, Burçin. «Whither the Aegean Neolithic?» In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians,*» Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014. Eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva, pp. 29-41. Oxford: Routledge, 2017.
- Evans, J. D. and Colin Renfrew. *Excavations At Saliagos: Near Antiparos*. The British School at Athens. Supplementary Volumes. No. 5 (1968).
- Facorellis, Yorgos and Marina Sofronidou and Giorgos Hourmouziadis. «Radiocarbon Dating of the Neolithic Lakeside Settlement of Dispilio, Kastoria, Northern Greece.» *Radiocarbon* 56 (2014): 511-528.
- Fahlander, Fredrik and Terje Oestigaard. Eds. *Material Culture and Other Things. Post-disciplinary studies in the 21st Century*. Lindome, Sweden: Bricoleur Press, 2004.
- Ferentinos, G. and M. Gkioni and M. Prevenios and M. Geraga and G. Papatheodorou. «Archaic Hominins Maiden Voyage in the Mediterranean Sea.» *Quaternary International* 646 (10 February 2023): 11-21.
- Gallis, Kostas J. «A Late Neolithic Foundation offering from Thessaly.» *Antiquity* 59 (1985): 20-24 & 29-31 (Plates XIV-XVI).
- Garbini, Giovanni. *Ο Αρχαίος Κόσμος*. Τομ. 2 στην Σειρά *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης*. 10 τομ. [London: Hamlyn, 1966]. Αθήνα: Χρυσός Τύπος-Γιοβάνης, 1976.
- Garnier, Nicolas and Soultana Maria Valamoti. «Prehistoric Wine-making at Dikili Tas (Northern Greece): Integrating Residue Analysis and Archaeobotany.» *Journal of Archaeological Science* 74 (October 2016): 195-206.
- Gimbutas, Marija. «The Kurgan Wave #2 c.3400-3200 B.C. into Europe and the Following Transformation of Culture.» In *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993*. Eds Miriam Robbins Dexter and Karlene Jones-Bley, pp. 269-300. Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18. Washington, DC: Institute for the Study of Man, 1997. This article first appeared in *The Journal of Indo-European Studies* vol. 8, nos 3 & 4 (1980): 273-316.

- Godelier, Maurice. *Perspectives in Marxist Anthropology*. Translated by Robert Brain. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1977. Δες «Part II. Dead sections and living ideas in Marx's thinking on primitive society, 4. An attempt at a critical evaluation» pp. 99-124.
- Hammond, N. G. L. *Epirus*. Oxford: Clarendon, 1967.
- Hammond, N. G. L. and G. T. Griffith (vol.2) and F. W. Walbank (vol. 3). *A History of Macedonia*. 3 Vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1972-1988 & ελληνική έκδ. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 1995.
- Hansen, Mogens Herman and Thomas Heine Nielsen. Eds. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2004.
- Hood, Sinclair. *The Arts in Prehistoric Greece*. New Haven: Yale Univ. Press, 1978.
- Hourmouziadis, G. «Burial Customs.» In *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάδα*]. Ed. Demetrios R. Theocharis, pp. 201-212. Athens: National Bank of Greece, 1973.
- Θεοχάρης, Δημήτριος P. *Νεολιθικός Πολιτισμός*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1993.
- Jacobsen, T. W. and Tracey Cullen. «A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: burials from Franchthi Cave.» In *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*. Eds S. C. Humphreys and Helen King, pp. 79-101. New York: Academic Press, 1981.
- Jones, Dilwyn. (*Egyptian Bookshelf*) *Boats*. London: British Museum Press, 1995.
- Κακριδής, Ι. Θ. Επιμ. *Ελληνική Μυθολογία*. 5 τόμ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986.
- Καλογηροπούλου, Εβίτα. «Κατασκευές φωτιάς. Οι κατασκευές φωτιάς στο Νεολιθικό Οικισμό Αυγής: μια πρώτη προσέγγιση.» Ιούνιος 2011 στην <http://www.neolithicavgi.gr/?page_id=1218>
- Karul, Necmi. «Northwest Anatolia. A Border or a Bridge Between Anatolia and the Balkans During the Early Neolithic Period?» In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014. Eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva, pp. 7-18. Oxford: Routledge, 2017.
- Katzenberg, M. Anne. «Stable Isotope Analysis: A Tool for Studying Past Diet, Demography, and Life History.» In *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. 2nd Ed. M. Anne Katzenberg and Shelley R. Saunders, pp. 413-441. Hoboken, NJ: Wiley, 2008.
- Koukouli-Chryssanthaki, Chaido and Henrieta Todorova and Ioanis Aslanis and Ivan Vajsov and Magdalene Valla. «Promachon-Topolnica. A Greek-Bulgarian archaeological project.» In *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Ed. Henrieta Todorova and Mark Stefanovich and Georgi Ivanov, pp. 43-78. Sofia: Gerda Henkel Stiftung, 2007.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. και Η. Τodorova και Ι. Ασλάνης και Ι. Vajsov και Μ. Βάλλα. «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Γ') 'Προμαχών-Topolnica'.» *Αρχαιολογία*, 23 Σεπτεμβρίου 2013 στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/09/23/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9-3/>> ή (<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/09/23/νέες-ανασκαφικές-έρευνες-στη-νεολιθι-3/>).

- Koukouli-Chrysanthaki, Chaido and Stratis Papadopoulos. «The Island of Thasos from the Neolithic to the Early Bronze Age, Excavation Data and Absolute Dates.» In *The Human Face of Radiocarbon*. Ed. Zoe Tsirtsoni, pp. 339-358 & Bibliography. Lyon: MOM, 2016.
- Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γεωργία. «Η ανθρώπινη παρουσία στην Μακεδονία πριν από τη Νεολιθική Εποχή.» Στο *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή*. Επιμ. Ιωάννης Ασλάνης, σ. 37-47. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.
- Kyparissi-Apostolika, Nina. «Indications of the presence of Middle Neolithic pottery kilns at Magoula Imvrou Pigadi, SW Thessaly, Greece.» *Documenta Praehistorica* XXXIX (2012): 433-442.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα. «Ξανά-διαβάζοντας το νεολιθικό τοπίο της δυτικής Θεσσαλίας: σχέσεις, αλληλεπιδράσεις, ομοιότητες και διαφορές.» Στο *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις Προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη*. Επιμ. Κώστας Κωτσάκης, σ. 71-89. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2019.
- Κώτσος, Σταύρος. «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Α') 'Ο νεολιθικός οικισμός της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης',» *Αρχαιολογία*, 26 Αυγούστου 2013 στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/08/26/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9/>> ή (<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/08/26/νέες-ανασκαφικές-έρευνες-στη-νεολιθ/>).
- Laskaris, N. and A. Sampson and F. Mavridis and I. Liritzis. «Late Pleistocene/Early Holocene Seafaring in the Aegean: new obsidian hydration dates with the SIMS-SS method.» *Journal of Archaeological Science* 38 (September 2011): 2475-2479.
- Lespez, Laurent and Zoï Tsirtsoni and Pascal Darcque and Dimitra Malamidou and Haïdo Koukouli-Chryssanthaki and Arthur Glais. «Identifying the Earliest Neolithic Settlements in the Southeastern Balkans Methodological Considerations Based on the Recent Geoarchaeological Investigations at Dikili Tash (Greek Eastern Macedonia).» In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014. Eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva, pp. 43-55. Oxford: Routledge, 2017.
- Lichter, Clemens. «'Temples' in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe.» *Documenta Praehistorica* XLI (2014): 119-136.
- Λοΐζος, Δημήτρης Ι. *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί. Από τους Σουμερίους στον Μέγα Αλέξανδρο (3000-323 π.Χ.)*. Ηλεκτρονικό βιβλίο. 3η Έκδ. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2014
<http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm>
- Λοΐζος, Δημήτρης Ι. *Η Αρχαία Ευρώπη, οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες*. Ηλεκτρονικό βιβλίο. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2022.
- Μαγκαφά, Μαρία. «Η αρχαιοβοτανική μελέτη του οικισμού.» Στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*.» Επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, σ. 115-134. Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002.

- Marangou, Christina. «More Evidence about Neolithic Inland Craft (Dispilio, Lake Castoria).» *Tropis VI*. 6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia 1996. Ed. Harry Tzalas, pp. 401-413. Athens: Hellenic institute for the Preservation of Nautical Tradition, 2001.
- Marangou, Christina. «Neolithic Watercraft: Evidence from Northern Greek Wetlands.» In *Enduring Records. The Environmental and Cultural Heritage of Wetlands*. Ed. Barbara A. Purdy, pp. 191-205. Oxford: Oxbow, 2001.
- Marangou, Christina. «Neolithic Watercraft in Greece: Circumstantial Evidence and Serious Guesses.» In *Boats, Ships and Shipyards*. Proceedings of the Ninth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Venice 2000. Ed. Carlo Beltrame, pp. 14-18. Oxford: Oxbow Books, 2003.
- Margaritis, Evi. «Storage, Gathering and Lathyrism? at Dispilio.» *Ανάσκαμμα* 5 (2011): 113-123 at <<https://anaskamma.wordpress.com/05-2011/>>.
- Martinón-Torres, María and Francesco d'Errico and Elena Santos and Ana Álvaro Gallo and Noel Amano and William Archer and Simon J. Armitage and Juan Luis Arsuaga and José María Bermúdez de Castro and James Blinkhorn and Alison Crowther and Katerina Douka and Stéphan Dubernet and Patrick Faulkner and Pilar Fernández-Colón and Nikos Kourampas and Jorge González García and David Larreina and François-Xavier Le Bourdonnec and George MacLeod and Laura Martín-Francés and Diyendo Massilani and Julio Mercader and Jennifer M. Miller and Emmanuel Ndiema and Belén Notario and Africa Pitarch Martí and Mary E. Prendergast and Alain Queffelec and Solange Rigaud and Patrick Roberts and Mohammad Javad Shoaee and Ceri Shipton and Ian Simpson and Nicole Boivin and Michael D. Petraglia. «Earliest known human burial in Africa.» *Nature* 593 (6 May 2021): 95-100 & additional data.
- Μαυρίδης, Φ. και Ν. Λάσκαρης και Α. Παπαδέα και Ο. Αποστολίκας και Κ. Τρανταλίδου και Γ. Κοτζαμάνη και Π. Καρκάνας και Γ. Μανιάτης και Ι. Λυριτζής και Λ. Κορμαζοπούλου. «Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Χρονολόγηση δειγμάτων οψιανού από στρώματα του Ανώτερου Πλειστόκαινου και των αρχών του Ολόκαινου με την μέθοδο SIMSS-SS.» Στο *Πρακτικά 2ου Συμποσίου ARC-RNT*. Επιμ. Ν. Ζαχαρίας, σ. 121-131. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2012.
- Mellaart, James. *The Neolithic of the Near East*. London: Thames & Hudson, 1975.
- Μπεκιάρης, Τάσος. «Τριπτά εργαλεία από τον νεολιθικό οικισμό της Μάκρης Έβρου.» Μεταπτυχιακή Εργασία. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.
- Nicklisch, Nicole and Frank Ramsthaler and Jan-Heinrich Bunnefeld and Georg Schulz and Ronny Friedrich and Kurt W. Alt and Harald Meller, «Bioarchaeological investigations of the princely grave at Helmsdorf attesting to the violent death of an Early Bronze Age leader.» *Scientific Reports* 12, 16139 (2022) at <<https://doi.org/10.1038/s41598-022-20720-8>>.
- Nikolov, Vassil. «Thrace, Post-6000 BC.» In *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014. Eds Agathe Reingruber and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva, pp. 73-78. Oxford: Routledge, 2017.
- Nosch, Marie-Louise and Bridget Murphy and Bodil Holst and Irene Skals and Georgia Stratouli and Anaya Sarpaki. «A rare find from the Greek Neolithic: A fibre from Drakaina Cave, Kefhalonia, Ionian Islands.» (3 March 2011) at

- <http://www.drakainacave.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=83&Itemid=73&lang=en> ή
<https://www.academia.edu/11713760/A_rare_find_from_the_Greek_Neolithic_A_fibre_from_Drakaina_Cave_Kephalonia_Ionian_Islands>.
- Owens, Gareth A. «Balkan Neolithic Scripts.» *Kadmos* 38 (1999): 114-120.
- Owens, Gareth. «From Minoan Crete to the Neolithic Danube and Beyond,» (2110) <https://daidalika.hmu.gr/neolithic-scripts/> [Not published by 2022].
- Özdoğan, Mehmet and Nezih Başgelen and Peter Kuniholm. Eds. *The Neolithic In Turkey New Excavations & New Research* vol. 5, *Northwestern Turkey And Istanbul*. Istanbul: Archaeology & Arts Publications, 2013.
- Παπαδόπουλος, Θανάσης και Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας, Ιονίων Νήσων*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003.
- Papathanassopoulos, George A. Ed. *Neolithic Culture in Greece [= Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα]*. Athens: Museum of Cycladic Art, 1996.
- Pappa, Maria and Manthos Besios. «The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations.» *Journal of Field Archaeology*, 26 (Summer 1999): 177-195.
- Παππά, Μαρία και Χρήστος Αυγέρος και Στράτος Νανόγλου. «Ανασκαφή στον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης 2007.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 21 (2007): 277-283.
- Παππά, Μαρία και Αναστάσιος Αντωνάρας και Ευαγγελία Βλιώρα και Στράτος Νανόγλου. «Νεολιθικός οικισμός Θέρμης 2008-2009.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 22 (2008): 343-350.
- Παππά, Μαρία. «Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία.» Στο *διηγήσσα*. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου. Επιμ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Κατερίνα Τζαναβάρη, σ. 25-33. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Παππά, Μαρία. «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Β'). 'Ο νεολιθικός οικισμός στη Θέρμη Θεσσαλονίκης'.» *Αρχαιολογία*, 9 Σεπτεμβρίου 2013, στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/09/09/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9-2/>> ή (<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/09/09/νέες-ανασκαφικές-έρευνες-στη-νεολιθι-2/>).
- Perlès, Catherine. *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001/2004.
- Πετρούτσά, Ειρήνη Ι. «Μελέτη ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων της θέσης Δισπηλιό,» *Ανάσκαμμα* 3 (2009): 37-43 στο <<https://anaskamma.wordpress.com/03-2009/>>.
- Prehistory Knowledge*.
<http://www.prehistory.it/sitoininglese/default.htm>
- Reingruber, Agathe. «Coastal and riverine Thrace during the Mesolithic and the Neolithic in Southeast Europe and Anatolia in Prehistory.» *Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*. Universitätsforschungen Zur Prähistorischen Archäologie. Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der

- Universität Münster, Band 293. Eds Krum Bacvarov and Ralf Gleser, pp. 93-103. Bonn: Habelt, 2016.
- Reingruber, Agathe and Zoï Tsirtsoni and Petranka Nedelcheva, Eds, *Going West? The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*,» Proceedings of the EAA [European Association of Archaeologists] Conference, Istanbul, 11 September 2014. Oxford: Routledge, 2017.
- Renfrew, Colin. «Trade and Craft Specialisation.» In *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*]. Ed. Demetrios R. Theocharis, pp. 179-200. Athens: National Bank of Greece, 1973.
- Renfrew, Colin and Marija Gimbutas and Ernestine S. Elster. Vol. 1. *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northern Greece* & Vol. 2. *Prehistoric Sitagroi. Excavations in Northern Greece, 1968-1970. The Final Report. 2 Vols.* Los Angeles, Ca.: Cotsen Institute of Archaeology/The Univ. of California at Los Angeles, 1986-2003.
- Renfrew, Jane M. «Agriculture.» In *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*]. Ed. Demetrios R. Theocharis, pp. 147-164. Athens: National Bank of Greece, 1973.
- Ridley, Cressida and K. A. Wardle and Catharine A. Mould and Jill Carington Smith and Rupert Housely and Richard Hubbard and Jonathan Musgrave and Bill Phelps. *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73*. The British School at Athens. Supplementary Volumes. No. 32 (2000).
- Rodden, Robert J. and G. W. Dimpleby and A. C. Western and E. H. Willis and E. S. Higgs and W. J. Clench. «Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season).» *Proceedings of the Prehistoric Society* 28 (1962): 267-288.
- Rodden, R. J. «A European link with Çatal Höyük: uncovering a 7th millennium settlement in Macedonia.» Parts: «Part 1. Site and pottery.» *Illustrated London News*, 11 April 1964, pp. 564-567 and «Part 2. Burials and the shrine.» *Illustrated London News*, 18 April 18 1964, pp. 604-607.
- Rodden, Robert J. «An Early Neolithic Village in Greece [Nea Nikomedeia].» *Scientific American* 212 (April 1965): 82-93.
- Rodden, R. J. and Gillian Pyke and Paraskevi Yiouni (authors) and K. A. Wardle (editor). *Nea Nikomedeia I: The Excavation Of An Early Neolithic Village In Northern Greece 1961-1964. The Excavation And The Ceramic Assemblage*. The British School at Athens. Supplementary Volumes. No. 25 (1996).
- Runnels, Curtis. «Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the Advent of the neolithic.» *American Journal of Archaeology* 99 (1995): 699-728 [Αναδημοσιεύθηκε επίσης και στον τόμο Tracey Cullen, ed. *Aegean Prehistory. A Review, American Journal of Archaeology Supplement 1*, pp. 225-254 with «Addendum: 1995-1999,» pp. 255-258. Boston: Archaeological Institute of America, 2001].
- Rutkowski, Bogdan. *The Cult Places in the Aegean*. New Haven: Yale Univ. Press, 1986.
- Σακελλαρίου, Μ. Β. Επιμ. *Ήπειρος: 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- Samaran, Charles. Επιμ. *Ιστορία και μέθοδοί της* (μετ. του *L'Histoire et ses méthodes*, Paris: Gallimard, 1961). 4 τομ. σε 6. Αθήνα: MIET, 1981.
- Sampson, Adamantios. «New evidence from the early productive stages in the Aegean Basin from the 9th to the 7th millennia cal BC.» In *How Did Farming Reach*

- Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC.* Ed. Clemens Lichter, pp. 131-141, Proceedings of the International Workshop, Istanbul, 20-22 May 2004, Volume 2 of Byzas Series, Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul. Istanbul: Ege Yayınları, 2005.
- Saridaki, Niki and Kostas Kotsakis and Dushka Urem-Kotsou and Trisevgeni Papadakou and Anna Papaioannou. «Pottery Production at Neolithic Pieria, Macedonia, Greece.» In *Tracing Pottery-Making Recipes in the Prehistoric Balkans, 6th-4th Millenia BC.* Eds. Silvia Amicone and Patrick Sean Quinn and Miroslav Marić and Neda Mirković-Marić and Miljana Radivojević, pp. 129-143. Oxford: Archaeopress, 2019.
- Smith, Michael E. and Gary M. Feinman and Robert D. Drennan and Timothy Earle and Ian Morris. «Archaeology as a social science.» *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)* [USA]. Vol. 109, no 20 (15 May 2012): 7617-7621.
- Stein, Julie K. «Coring Archaeological Sites.» *American Antiquity* 51 (July 1986): 505-527.
- Streily, Hansen A. «Early Pottery Kilns in the Middle East.» *Paléorient*, vol. 26, no 2 (2000), La pyrotechnologie à ses débuts. Évolution des premières industries faisant usage du feu. pp. 69-81.
- Στρατούλη, Γεωργία. «Νεολιθική Αυγή Καστοριάς.» *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 91 (Ιούνιος 2004): 110-116.
- Στρατούλη, Γεωργία και Τάσος Μπεκιάρης. «Αυγή Καστοριάς: στοιχεία της βιογραφίας του νεολιθικού οικισμού.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 22 (2008): 1-10.
- Στρατούλη, Γεωργία και Niels H. Andreasen και Εβίτα Καλογηροπούλου και Νίκος Κατσιακάριδης και Δημήτρης Κλουκίνας και Γεωργία Κορομηλά και Εύη Μαργαρίτη και Τάσος Μπεκιάρης, «'Σπίτια και αυλές' στον νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς: το Κτήριο 5 και οι γειτονικοί ανοιχτοί χώροι,» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 25 (2011): 7-18.
- Στρατούλη, Γεωργία και Σεβαστή Τριανταφύλλου και Νίκος Κατσιακάριδης και Τάσος Μπεκιάρης. «Η διαχείριση του θανάτου: χώρος ταφικής πρακτικής στον νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 23 (2009): 9-18 = Georgia Stratouli and Sevi Triantaphyllou and Tasos Bekiaris and Nikos Katsikaridi, «The manipulation of death a burial area at the Neolithic Settlement of Avgi, NW Greece,» *Documenta Praehistorica XXXVII* (2010): 95-103 με έγχρωμες εικόνες.
- Στρατούλη, Γεωργία. «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Δ'). 'Νεολιθικός Οικισμός Αυγής Καστοριάς: μια αγροτική κοινωνία της 6ης και 5ης χιλιετίας σε μετάβαση'.» *Αρχαιολογία*, 7 Οκτωβρίου 2013 στο <<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/10/07/%CE%BD%CE%AD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%B8%CE%B9-4/>> ή (<https://www.archaiologia.gr/blog/2013/10/07/νέες-ανασκαφικές-έρευνες-στη-νεολιθι-4/>).
- Stroud, Ronald S. «An Athenian Law on Silver Coinage,» *Hesperia* 43 (April-June 1974): 157-188.

- Σωτηριάδης, Γεώργιος. «Ανασκαφή δύο τύμβων παρά την Χαιρώνειαν,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1902*, σ. 55-58.
- Σωτηριάδης, Γεώργιος. «Αι παρά την Χαιρώνειαν, τον Ορχομενόν, και την Ελάτειαν ανασκαφαί,» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας του έτους 1904*, τμήμα ανακοινώσεως αρ. 3, σ. 40-45.
- Σωτηριάδης, Γεώργιος. «Προϊστορικά αγγεία Χαιρωνείας και Ελατείας.» 'Α' Αγγεία του νεολιθικού αιώνας'. ΑΕ 1908, σ. 68-94.
- Sotiriadis, Georgios. «Untersuchungen in Biotien und Phokis,» '2. Die prähistorische Erdanschüttung am Kephisos bei Chaironeia,' *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 30 (1905): 120-129.
- Talbert, Richard J. A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. 3 vols or 1 vol. +CD-ROM. Princeton: Princeton University Press, 2000. Κλίμακα 1:500.000 ή 1:1.000.000.
- The Monoxylon Expeditions*
<http://www.monoxylon.com/>
- Theocharis, Demetrios R. *Neolithic Greece* [= *Νεολιθική Ελλάς*]. Athens: National Bank of Greece, 1973.
- Tichý, Radomír. «The Earliest Maritime Voyaging in the Mediterranean: View from Sea.» *Živá Archeologie – REA* 18 (2016): 26-36.
- Tracey, Cullen. «Mesolithic mortuary ritual at Franchthi cave, Greece.» *Antiquity* 69 (June 1995): 270-289.
- Τσαρτσίδου, Γεωργία. «Η Συμβολή των φυτολίθων στην αναγνώριση της χρήσης του χώρου στην προϊστορία. Συγκριτική μελέτη ενός εθνογραφικού παραδείγματος και μιας νεολιθικής θέσης.» Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας, 2009.
- Τσιγαρίδα, Μπεττίνα. ' Από το νεκροταφείο του οικισμού των ιστορικών χρόνων της Θέρμης Β,' σ. 278-287. Μέρος του «Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμης Β. Ανασκαφική Περίοδος 1987'.» *Μακεδονικά* 27/KZ (1989-1990): 223-288 & Πίνακας 1-7.
- Τσουντας, Χρήστος. *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Αθήναι: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 14/Σακελλαρίου, 1908/2000.
- Τζάλας, Χάρης. «Ο δρόμος του οψιδιανού με ένα παπυρένιο σκάφος στις Κυκλάδες.» *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 31 (Ιούνιος 1989): 11-20.
- Tzalas, Harry. «On the Obsidian Trail with a Papyrus Craft in the Cyclades.» *Tropis III*, 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens 1989. Ed. Harry Tzalas, pp. 441-469. Athens: Hellenic institute for the Preservation of Nautical Tradition, 1995.
- Τουλούμης, Κοσμάς. «Η οικονομία ενός νεολιθικού λιμναίου οικισμού.» Στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά.*» Επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, σ. 89-105. Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002.
- Urem-Kotsou, Dushka and Kostas Kotsakis. «Pottery, Cuisine and Community in the Neolithic of North Greece.» In *Cooking up the Past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*. Ed. Christopher Mee and Josette Renard, pp. 225-237. Oxford: Oxbow, 2007.
- Urem-Kotsou, Dushka. «Storage of food in the Neolithic communities of northern Greece.» *World Archaeology*, vol. 49, no 1 (2017): 73-89.
- Valamoti, S. M. and M. Mangafa and Ch. Koukouli-Chrysanthaki and D. Malamidou.

- «Grape-pressings from Northern Greece: The Earliest Wine in the Aegean?» *Antiquity* 81 (March 2007): 54-61.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. «Αλιάκμων 1997. Στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα και την ανασκαφή δύο νεκροταφείων, της ΥΕΧ και ΠΕΣ.» *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 11 (1997): 32-42.
- Χουρμουζιάδης, Γεώργιος. «Δύο νέαι εγκαταστάσεις της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής εις την Δυτική Θεσσαλίαν.» *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 (1971): 164-175.
- Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός*. Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1996.
- Χουρμουζιάδης, Γιώργος Χ. «Οι ανασκαφές στο Δισπηλιό.» Στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*.» Επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, σ. 11-23. Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002 = *Επτάκυκλος* 15 (2000): 76-81.
- Χουρμουζιάδης, Γιώργος. «Πέρα από το χωράφι, τη λίμνη και το στάβλο.» Στο *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*.» Επιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, σ. 247-261. Θεσσαλονίκη: Univ. Studio Press, 2002 = *Επτάκυκλος* 15 (2000): 200-207.
- Ψυχογιού-Smith, Όλγα. «Ο χώρος και το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας.» Στο *Η Προϊστορία της Μακεδονίας. Ι. Η Νεολιθική Εποχή*. Ιωάννης Ασλάνης. Επιμ., σ. 19-35. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.
- Γ. Εγκυκλοπαίδειες και Λεξικά*
- Δημητράκος, Δ. Επιμ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. 9 τόμοι. Αθήνα: Δημητράκος, 1964. Ανατύπωση Εκδόσεως 1953.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*. 61 τόμοι. Αθήνα: Πάπυρος, 1981-2000 & σε CD-ROM.
- Encyclopedia of Fiber & Textile Technology*.
<https://polymerdatabase.com/Fibers/Fiberpedia%20A.html>
- Encyclopedia of Global Archaeology*. Ed. Claire Smith. 2nd Ed. 18 Vols. or Electronic N. York: Springer, 2020.
- Hamilton, W. R. and A. R. Wooley and A. C. Bishop. *The Hamlyn Guide to Minerals, Rocks and Fossils*. London: Hamlyn, 1974.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2η Έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2002.
- Sorrell, Charles and George Sandström. *The Rocks and Minerals of the World*. London: Collins, 1973.
- Wikipedia*
<https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia>
- Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*. 55 τόμοι. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1978-1988.

Δημήτριος Ι. Λοΐζος

Ο καθηγητής Δημήτριος Ι. Λοΐζος, αρχαιολόγος και ιστορικός με ειδίκευση στην Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1958 αλλά κατάγεται από την Ζάκυνθο και την Ιθάκη. Συνεισέφερε επί τριάντα συνεχή χρόνια (1990-2020) στην εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολλέγιο Deree College-The American College of Greece. Την περίοδο 1990-1998 δίδαξε Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Ιστορία ενώ την δεκαετία 2010-2020 διετέλεσε μέλος του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου (Academic Council). Επίσης, υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής (2010-2020) του Κολλεγιακού Γραφείου Διασφάλισης της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση (Validation Office) και προηγουμένως ιδρυτής και επικεφαλής (1998-2010) του Κολλεγιακού Γραφείου Φοιτητικής Ακαδημαϊκής Συμβουλευτικής (Academic Advising Office).

Είναι ο πρώτος (από το 1990) ιστορικός στην Ελλάδα, ειδικός στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities) και στην Ιστορική Πληροφορική (History and Computing) και από τους ελάχιστους παγκοσμίως ιστορικούς με εμπειρία (1990-2010) σε εφαρμοσμένο προγραμματισμό ηλεκτρονικών υπολογιστών στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Προγραμματιστής Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών/Digital Humanities Programming). Έχει ασχοληθεί με την ανάλυση, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εφαρμογών με ηλεκτρονικούς υπολογιστές (ολοκληρωμένο προγραμματισμό βάσεων δεδομένων, εφαρμογές πολυμέσων) για την διερεύνηση, την μελέτη και την διδασκαλία της Ιστορίας. Το κυριότερο έργο του στον τομέα αυτό είναι ο *AMCD-Διόφαντος Μετατροπέας Αρχαίων Μέτρων*. Επίσης, υπήρξε εκδότης και διευθυντής συντάξεως του πρώτου στον κόσμο ηλεκτρονικού περιοδικού Ιστορίας και Αρχαιολογίας, *Anistoriton/Ανιστόρητον* (1997-2017).

Ο Δ. Ι. Λοΐζος σπούδασε Αρχαιολογία και Αρχαία Ιστορία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Νεώτερη Ιστορία και Οικονομικά στο Deree College. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Διπλωματική και Κοινωνική Ιστορία στο Kent State University της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α. με καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους Dr. Lawrence S. Kaplan (US diplomatic history), Dr. S. Victor Paracosma (Balkan & modern Greek history), Dr. Henry N. Whitney (modern European history), Dr. Coburn V. Graves (early modern European & medieval history), Dr. Glee Wilson (ancient Greek history), και Dr. Harold Schwartz, (historiography) ενώ ασχολήθηκε και με την ανάπτυξη εφαρμογών για ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Συνέγραψε και υποστήριξε διατριβή υπό τον τίτλο *Land, Peasants, and State Policy in Inter-war Greece (1924-1928)*, η οποία βασίσθηκε σε αρχειακές πηγές, ενώ δημοσίευσε και την συνέχεια της στο βιβλίο *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την μελέτη του Αρχαίου Κόσμου, την Αρχαιολογία και Ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Η τρέχουσα μελέτη του αφορά στον Αρχαίο Κόσμο (3 τόμοι): *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη: Ιστορία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός*.

Ο πρόγονός του Δημήτριος Λοΐζος ανακάλυψε το 1868 στο σημερινό Σπήλαιο Λοΐζου

132 - Δ. Ι. ΛΟΪΖΟΣ

στην Ιθάκη, όπου κατοικούσε (οικισμός Καλύβια Σταυρού), αρχαιοελληνική ταφή που περιείχε ένα μαχαίρι, ξίφος και νομίσματα, τα οποία έδειξε στον H. Schliemann και έτσι ακούσια άνοιξαν μαζί το μεγάλο κεφάλαιο της Μυκηναϊκής Ιστορίας.

Προσωπική Ιστοσελίδα

<http://www.anistor.gr/loizos.htm>

Σύνδεσμοι Εργογραφίας

Research Gate

<https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos>

Academia

<https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos>

Diophant Ancient Measures Converter

<http://www.anistor.gr/history/diophant.html>
